

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Odesa National University Herald

•

Вестник Одесского
национального университета

•

ВІСНИК ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Том 14. Випуск 6

Психологія

2009

УДК 159.9

Редакційна колегія журналу:

В. А. Сминтина (головний редактор), О. В. Запорожченко (заступник головного редактора), В. О. Іваниця (заступник головного редактора), Є. Л. Стрельцов (заступник головного редактора), С. Н. Андрієвський, Ю. Ф. Ваксман, Л. М. Голубенко, В. В. Заморов, І. М. Коваль, В. Г. Кушнір, В. В. Менчук, В. І. Труба, А. В. Тюрін, Є. А. Черкез, Є. М. Черноіваненко

Редакційна колегія випуску:

Т. П. Вісковатова, д-р психол. наук (науковий редактор); В. І. Подшивалкіна, д-р соціол. наук (заступник наукового редактора); В. Ф. Прісняков, д-р техн. наук; Ж. П. Вірна, д-р психол. наук; Л. В. Засекіна, д-р психол. наук; В. Й. Бочелюк, д-р психол. наук; Т. В. Сак, д-р психол. наук; В. У. Кузьменко, д-р психол. наук; Р. М. Макаров, д-р пед. наук; О. С. Цокур, д-р пед. наук

Відповідальний секретар випуску: О. І. Крошка

Рекомендовано до друку

вченою радою Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Протокол № 10 від 30.06.09

Адреса редколегії:

65082, м. Одеса, вул. Дворянська, 2,
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації: серія КВ № 11447-330Р від 07.07.2006 р.

ЗМІСТ

Варнава У. В. Теоретико-методологічний аналіз основних підходів у дослідженні захисних механізмів психіки.....	4
Васютинська О. Г. Емоційний інтелект як складова ефективної управлінської діяльності керівника в системі органів внутрішніх справ України	10
Гульбе О. А. Психологічні основи розвитку викладача вчз як особистості та професіонала	16
Данілова О. С. Психологічні особливості соціальної перцепції ікони серед молоді (емпіричне дослідження через призму гендерного підходу).....	25
Клименко І. В. Детермінанти розвитку особистості керівника в системі органів внутрішніх справ України.....	33
Клюйкова-Цобенко В. О. Прояв індивідуальної міфології у вигляді архетипних змістів у несвідомому жінки.....	39
Коваль Г. Ш. Основні новоутворення підліткового віку та психічна нестабільність як його неминучий атрибут.....	47
Коробіцина М. Б. Дослідження особливостей переживання душевного болю в структурі синдрому професійного вигорання представників «допоміжних» професій	53
Крошка О. І. Теоретико-методологічні проблеми дослідження емоційно-оціночного ставлення до себе	59
Мушкевич М. І. Психологічні особливості практичної роботи з дітьми, хворими на ДЦП	65
Поповський Б. Соціально-психологічні концепції часу.....	72
Родіна Н. В. Копінг-поведінка як психічна діяльність суб'єкта	80
Самара О. Є. Стресові чинники в професійній діяльності співробітників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України.....	88
Смахтіна Н. О. Особливості організації психосексуальної сфери особистості дівчат-підлітків	97
Ткаченко В. Є. Зміст і узгодженість цінностей подружжя як чинник благополуччя шлюбу	104
Успенський В. М. Процес створення образотворчого портрета і зворотні зв'язки	109
Правила для авторів	117

УДК 159.923.2

У. В. Варнава — аспірантка

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

e-mail: ulyankk@mail.ru

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ПІДХОДІВ У ДОСЛІДЖЕННІ ЗАХИСНИХ МЕХАНІЗМІВ ПСИХІКИ

У статті представлено теоретико-методологічний аналіз сучасних науково-психологічних досліджень з проблеми захисних механізмів.

Ключові слова: теоретико-методологічний аналіз, захисні механізми психіки, емоції, адаптація.

Постановка проблеми: сучасні наукові підходи до вивчення психологічних захисних механізмів психіки не мають чітко сформованої парадигми досліджень. У зв'язку з цим представляє інтерес систематизація існуючих наукових поглядів з проблеми вивчення психологічних захистів особистості.

Ціль статті: теоретико-методологічний аналіз зарубіжних та вітчизняних наукових підходів до проблеми дослідження захисних механізмів особистості.

Вміст дослідження:

Згідно з А. В. Петровським і М. Г. Ярошевським [8], психологічний захист визначається як спеціальна система стабілізації особи, направлена на відродження свідомості від неприємних, травмуючих переживань, зв'язаних з внутрішніми і зовнішніми конфліктами, станами тривоги і дискомфорту. Стабілізація відбувається за рахунок системи механізмів, направлених на мінімізацію негативних переживань, пов'язаних з конфліктами, які ставлять під загрозу цілісність особи.

Першим, хто приступив до розгляду проблеми глибинних психологічних конфліктів, був З. Фрейд, він трактував захисні механізми як форму вирішення конфлікту між несвідомими потягами та інтеріорізованими соціальними вимогами або заборонами.

Сам термін «захист» З. Фрейд використовував в 1894 році в своїй роботі «Захисні нейропсихози» [16]. І в уряді його подальших робіт («Етіологія істерії», «Подальші зауваження про захисні нейропсихози») для опису боротьби «Я» проти хворобливих або нестерпних думок і афектів [13]. По його первинних уявленнях, механізми психологічного захисту є природженими, запускаються в екстремальній ситуації і виконують функцію «зняття внутрішнього конфлікту», тобто виступають як засіб вирішення конфлікту між свідомістю і несвідомим. У сучасній психології уявлення про зв'язок захисту з екстремальними ситуаціями і про пом'якшення з її допомогою конфліктів — збереглися, а положення про природжену різноманітність форм захисту в конкретної людини — піддалося корекції [2].

З. Фрейдом було показано, що включення захисту може привести не лише до актуального полегшення, але і до появи стабільних, тривало функціонуючих структур, які надалі активізуватимуться в схожих обставинах. При цьому вторгнення захисту може супроводжуватися формуванням специфічних «умовно бажаних» симптомів, які залучаються людиною у вирішення ситуації, пов'язаної з конфліктом, і теж частково знижують внутрішню напругу.

Таким чином, основними завданнями захисних механізмів є збереження гармонійності і врівноваженості структури особи. Фрейд сформулював теоретичні

уявлення про структуру особистості. Також він визначає захист як загальне найменування всіх тих механізмів, які, будучи продуктами розвитку і навчання, ослабляють діалектично єдиний зовнішньо-внутрішній конфлікт і регулюють індивідуальну поведінку [16]. Тим самим вона зв'язується з такими функціями психіки, як урівноваженість, пристосування і регуляція [9, 10].

Розширення уявлень про захисні механізми розкривається в роботах Анни Фрейд [13, 15]. Вона узагальнила і систематизувала знання про механізми психологічного захисту, що накопичилися до середини 40-х років ХХ століття.

Розглядаючи психологічні захисту як один з механізмів адаптації та інтеграції особи, А. Фрейд вважала, що вони є несвідомі, придбані в процесі розвитку особи способи досягнення «Я» компромісу між протидіючими силами «Воно» або «Над-Я» і зовнішньою дійсністю. Механізми психологічного захисту направлені на зменшення тривоги, викликані інтропсихічним конфліктом.

А. Фрейд підкреслювала оберігаючий характер захисних механізмів, вказуючи, що вони запобігають дезорганізації і розпаду поведінки, підтримують нормальний психічний статус особи [13]. У базову концепцію З. Фрейда були внесені певні корективи. А. Фрейд було сформовано уявлення про те, що набір захисних механізмів індивідуальний і характеризує рівень адаптованості особи. І, нарешті, вона дала першу розгорнуту дефініцію захисних механізмів: «Захисні механізми — це діяльність «Я», яка починається, коли «Я» схилено до надмірної активності спонук або відповідних ним афектів, що представляють для нього небезпеку. Вони функціонують автоматично, не узгоджуються зі свідомістю» [12].

А. Фрейд (услід за своїм батьком З. Фрейдом) вважала, що захисний механізм ґрунтується на двох типах реакцій: блокування вираження імпульсів у свідомій поведінці та спотворення їх до такої міри, аби початкова їх інтенсивність помітно знизилася або відхилилася убік.

А. Фрейд розділила механізми захисту на групи і виділила: перцептивні, інтелектуальні та рухові автоматизми. Ці автоматизми забезпечують послідовне спотворення образу реальної ситуації з метою послаблення травмуючої емоційної напруги. При цьому уявлення про середовище спотворюється мінімально, тобто знаходиться в гранично можливій відповідності з реальністю. В результаті, небажана інформація може ігноруватися (не сприйматися); будучи сприйнятою — забуватися, а в разі допуску в систему запам'ятовування — інтерпретуватися зручним для людини чином.

А. Фрейд запропонувала вважати захисними наступні «психодинамічні» механізми: витіснення (придушення), регресія, утворення реакції, ізоляція, заперечення (анулювання) досконалої дії, що відбувається, проєкція, інтроєкція, звертання на власну особистість, перетворення у свою протилежність, сублімація [15].

Очевидно, А. Фрейд механізм переміщення ототожнювала з сублімацією і тому не виділила його як самостійного захисний механізм. Інша особливість запропонованого нею списку полягає в тому, що в нього включені ті захисні механізми, які мимоволі або частково усвідомлено використовуються переважно для захисту від внутрішніх фрустраторів.

Надалі цей список був доповнений новими механізмами, направленими проти зовнішніх фрустраторів: втеча (відхід) від ситуації, заперечення, ідентифікація, обмеження «Я».

Проте і цей список пізніший А. Фрейд був доповнений наступними важливими захисними та адаптативними механізмами: раціоналізація, фантазія, конверсія, символізування, переміщення.

Крім того, про цей повний список слід сказати також, що в нього включені не лише власне захисні механізми, але і безпосередні поведінкові і внутрішньо-психічні реакції на дію фруструючих ситуацій [6].

Анна Фрейд [13] так само якнайповніше працювала питання про послідовність дозрівання захисних механізмів і намітила приблизну хронологію механізмів психічного захисту. На її думку, перші способи захисту, що дозрівають у дитини, пов'язані з негативним досвідом спонтанного самовираження. Неможливість реагувати довільно створює у немовляти енергетичну напругу, яка породжує занепокоєння і дестабілізацію образу «Я».

Дослідження вікових особливостей появи захисних механізмів психіки здійснювали Романова Е. С. і Гребенніков Л. Р. [10], які показали, що вік до одного року — це предstadія захисту. Далі (1–2 роки) небезпеки долаються дитям за допомогою заперечення (у його незрілих формах пасивного і активного протесту — відмови і опозиції), а також у вигляді тенденції до приєднання — проєкції та імітації. При цьому, проєкція та імітація пов'язані з виділенням дитям себе з довкілля, з приписуванням середовищу всього хворобливого і з прийняттям в себе всього приємного. Далі починає переважати тенденція до відділення. До трилітнього віку мають місце витіснення (спочатку — у формі придушення), заміщення та інтелектуалізація. Такі захисні механізми, як регресія, звернення проти власної особи і заміщення, не залежать від етапів розвитку «Я». Вони є модифікацією активності спонук і функціонують з тих пір, як функціонують і самі спонуки, тобто з моменту, коли починається конфлікт між поривами «Воно» і якою-небудь перешкодою на дорозі їх задоволення. Поважно, що заміщення виявляється при активізації потреби в автономії і свободі у формі емансипації. У зв'язку з розвитком мови і логічного мислення пізніше, вже в молодшому шкільному віці, посилюється тенденція до приєднання і починає розвиватися і компенсація як незріла форма раціоналізації. Поступово «Я» укріплює свою владу над «Воно», і абстрактне логічне мислення стає основною характеристикою «Я» [10, 7]. На цьому фоні все більше актуалізується свідомість і засвоюються поняття забороненого і дозволеного, забезпечуючи забуття небажаного досвіду. Відповідно, формується «добра» і «погана» поведінка. Після 5-річного віку, внаслідок формування статевої ідентичності і потреби в самоприйнятті, з'являється сублімація, яка нерозлучно пов'язана із засвоєнням етичних цінностей. [7].

На даний час більшість психологів-дослідників (Романова Е., Гребенніков Л., Ташликов В., Чумакова Е., Налачжан А., Блюм Г., Савченко Ю., Шевченко Ю., Загоруйко А.) розглядають психологічні захисні механізми як процеси інтрапсихічної адаптації особи за рахунок підсвідомої переробки інформації, що поступає. У цих процесах беруть участь усі психічні функції: сприйняття, пам'ять, увага, уява, мислення, емоції. Але при цьому найбільше навантаження по подоланню негативних переживань бере на себе якась одна з них. (Наприклад, переорієнтація уваги при запереченні, побудова логічних аргументів для виправдання своїх вчинків при раціоналізації, забування при придушенні). У травмуючих ситуаціях захисні механізми включаються і виступають у ролі своєрідних бар'єрів на дорозі просування інформації. В результаті цього тривожна для особи інформація спотворюється, ігнорується, або змінюється вигідним чином. Тим самим формується специфічний стан свідомості, що дозволяє людині зберегти гармонійність і врівноваженість структури своєї особи. Така захисна внутрішня зміна розглядається як особлива форма пристосування людини до середовища. Принципово важливо, як підкреслює ряд авторів (Грановська Р. М., Нікольська І. М., Романова Е. С. та ін.), що всі ці процеси — несвідомі.

Грановська Р. М. та Нікольська І. М. у своїх роботах вказують, що по мірі накопичення експериментальних даних стала виявлятися певна неоднозначність ролі захисту. І пояснюють це тим, що спочатку захист виявляється в ранньому

дитинстві, коли форми спілкування і види конфліктів з середовищем обмежені рівнем розвитку особи. Захист призначений для автоматичного пристосування до середовища за рахунок самопротекції. Проте в дорослому стані, при взаємодії в розширеному соціальному оточенні, захисту лише за типом автоматизмів стає недостатньо. Тому якщо захист не ускладнюється і не коригується, то за певних умов може привести до дезадаптації особи.

Організація захисту і її здатність протистояти зовнішнім шкідливим для гармонійного стану особи діям (тобто виконувати свої функції) у різних людей не однакова. Одних людей захист не захищає і від того, від чого треба було б захистити, а інших захищає настільки сильно, що в психіку не проникає навіть значима для особового розвитку інформація. В результаті виникла необхідність розрізняти нормальний, постійно діючий у нашому повсякденному житті захист, що виконує профілактичні функції, і захист патологічний — як неадекватну форму адаптації. [7].

Дослідження Грановської Р. М. і Нікольської І. М. підтверджують гіпотезу про те, що захист спрацьовує автоматично, знижує напруженість, покращує самопочуття і тим самим адаптує людину до ситуації, оскільки зменшує тривогу і страх. Проте часто від людини вимагається надто багато сил, щоб тримати свої страхи і бажання «на прив'язі». В цьому випадку захист створює для особи безліч обмежень, неминуче приводить людину до замкнутості та ізоляції. Значні витрати енергії на утримання себе «у футлярі» можуть приводити до хронічної втоми або підвищення загального рівня тривожності.

Відповідно до досліджень Коробіциної М. Б., якщо захисні механізми психіки у людини слабкі, страх, тривога і дискомфорт неминуче переполюють його. В той же час для підтримки роботи механізмів захисту на оптимальному рівні потрібне постійне витрачання енергії. І ці витрати стають настільки істотними і навіть непосильними для особи, що у ряді випадків це може привести до появи специфічних невротичних симптомів і до порушень пристосовності [4].

З вищевикладеного можна зробити висновки про те, що проблема психологічного захисту містить у собі центральне протиріччя між прагненням людини зберегти психічну рівновагу і тими втратами, до яких веде надмірне вторгнення захистів. З одного боку, безумовна користь від усіх видів захистів, покликаних знижувати напруженість, що накопичується в душі людини, шляхом спотворення вихідної інформації або відповідної зміни поведінки. З іншого боку, їх надлишкове включення не дозволяє особі усвідомлювати об'єктивну, дійсну ситуацію, адекватно і творчо взаємодіяти зі світом [7].

Що стосується кількості захисних механізмів, аналіз сучасних теоретико-методологічних підходів показав, що немає єдиного у розумінні досліджуваної наукової проблеми. В А. Фрейд описано 15 механізмів [13]. Американська Психіатрична асоціація виділяє 23 захисних механізми психіки [1, 11], Л. І. Вассерман із співавторами [9] як приклад приводять список з 34 механізмів психологічного захисту.

Р. Плутчик [17] виділяє вісім базисних адаптивних реакцій, а саме: інкорпорація, відкидання, протекція, руйнування, відтворення, реінтеграція, орієнтація, дослідження.

Його основна ідея полягає в тому, що механізми психологічного захисту є похідними емоцій, а емоції визначаються як базисні засоби адаптації [17]. І оскільки захисні механізми є похідними емоцій, то вони, по аналогії з емоціями, класифікуються на базових і вторинних.

До базових Р. Плутчик відносить наступні захисні механізми: заперечення, витіснення, регресія, компенсація, проєкція, заміщення, інтелектуалізація, реактивна освіта. До вторинних відносяться усі інші.

У своїх роботах Р. Плутчик визначає залежність прояву тих або інших механізмів захисту від етапу вікового розвитку особи, особливостей конкретних когнітивних процесів і гіпотетичну шкалу примітивності-зрілості окремих захисних механізмів.

Таким чином, він побудував послідовність появи захисних механізмів в порядку зростання зрілості. У числі перших виникають механізми, пов'язані з перцептивними процесами, до таких відносяться: заперечення, регресія і так далі. Далі виникають захисти, пов'язані з процесами пам'яті, а саме з тим, що забуває інформації (витіснення і придушення). І найостаннішими формуються види захистів психіки, пов'язані з переробкою і переоцінкою інформації (раціоналізація).

Першими виникають захисні механізми, пов'язані з перцептивними процесами. Саме процеси відчуття, сприйняття і уваги є джерелом формування захистів психіки, пов'язаних з небаченням, нерозумінням інформації (перцептивні захисти психіки). До цієї групи відносяться заперечення і регресія, а також їх аналоги. Ці захисти є найбільш примітивними і характеризують особу, що «зловживає» ними, як емоційно і особистісно менш зрілу.

Далі в послідовності Р. Плутчика появи захисних механізмів, виникають захисти, пов'язані з процесами пам'яті, а саме з тим, що забуває інформації (витіснення і придушення).

Найостаннішими, у міру розвитку процесів мислення і уяви, формуються і найбільш складні та зрілі види захистів психіки, які пов'язані з переробкою і переоцінкою інформації (раціоналізація).

Переважання у людини якого-небудь захисного механізму може привести до розвитку певних меж і акцентуації характеру. Навпаки, люди з певними властивостями характеру схильні довіряти конкретним захистам психіки. Певний механізм захисту як засіб спотворення реальності може характеризувати серйозні особові розлади і порушення. Якнайповніше такий взаємозв'язок обґрунтований у спільних дослідженнях Г. Келлермана та Р. Плутчика, які пропонують специфічну мережу взаємозв'язків між різними рівнями особи: емоціями, захистом і диспозицією (спадковою схильністю до психічних захворювань) [17].

Такі основні наукові підходи до проблеми дослідження захисних механізмів психіки.

Висновки:

1. Теоретико-методологічний аналіз вітчизняних та зарубіжних наукових досліджень показав, що у сучасній психології немає єдиного розуміння механізмів виникнення психічних захистів особистості.
2. Вперше термін психологічний «захист» було використано у глибинній психології.
3. Найбільший вклад у дослідження захисних механізмів психіки (психологічних захистів) внесли: З. Фрейд, А. Фрейд, Р. Плутчик, Г. Келлерман, Л. Вассерман.
4. Подальшого розвитку проблема захисних механізмів особистості набула у дослідженнях І. Нікольської, Р. Грановської, С. Романова, Л. Гребеннікова, А. Налчаджан, Г. Тарт, Г. Блюм, Ю. Савенко, І. Кутько, Л. Юр'євої, А. Загорюлько.
5. Слід констатувати нечисленність робіт по вивченню незрілих захисних механізмів психіки у дітей дошкільного віку, що може послужити напрямку подальших наукових досліджень.

Література

1. Блюм Г. Психоаналитические теории личности. — М., 1996.
2. Болонева Ю. М., Корытова Г. С. Механизмы психологической защиты в исследованиях З. Фрейда (сборник научных трудов).
3. Грановская Р. М., Никольская И. М. Защита личности: психологические механизмы. — СПб.: Знание, 1998.
4. Коробіцина М. Б. Реабілітаційні можливості психологічних механізмів центроверсії // Наукові записки інституту психології ім. Г. Ф. Костюка АПН України. — Вип. 30. — Київ, 2006.
5. Костандов Э. А. Функциональная асимметрия мозга и неосознанное восприятие. — М.: Наука, 1983.
6. Налчаджян А. А. Личность в сновидениях. — Ереван, 1980. — Гл. 4.
7. Никольская И. М., Грановская Р. М. Психологическая защита у детей. — СПб.: Речь, 2000.
8. Петровский А. В., Ярошевский М. Г. Психология: словарь. — Политиздат, 1990.
9. Психологическая диагностика индекса жизненного стиля (пособие для врачей и психологов), / под ред. Л. И. Вассермана — СПб.: ПНИ, 1998.
10. Романова Е. С., Гребенников Л. Р. Механизмы психологической защиты. — Мытищи: Талант, 1996.
11. Урсано Р., Зонненберг С., Лазар С. Психодинамическая психотерапия: краткое руководство. — М.: РПА, 1992.
12. Форман Н. «Круговорот» // «Коммерсантъ». — № 81. — 1999.
13. Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы. — М.: Педагогика-Пресс, 1993.
14. Фрейд З. «Я» и «Оно». — Тбилиси: Мерзни, 1991.
15. Freud A. Das Ich und die Abwehrmechanismen. — L., 1946 — P. 52.
16. Freud S. The defense neuro-psychoses// The collected Papers: in 10 v. — N.Y.: Caller Books, 1963. — V. 2. — P. 67–81.
17. Plutchik R., Kellerman H., Cante H. R. A structural theory of ego defenses and emotions / In C. E. Izard (Ed.) Emotions in personality and psychopathology. — N.-Y.: Plenum, 1979.

У. В. Варнава — аспирантка

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОСНОВНЫХ ПОДХОДОВ К ИССЛЕДОВАНИЮ ЗАЩИТНЫХ МЕХАНИЗМОВ ПСИХИКИ

Резюме

В статье представлено теоретико-методологический анализ современных научно-психологических исследований по проблеме защитных механизмов.

Ключевые слова: теоретико-методологический анализ, защитные механизмы психики, эмоции, адаптация.

U. Varnava — postgraduate

Odessa national university by the name of I. I. Mechnikov

THEORETIKO-METHODOLOGICAL ANALYSIS OF BASIC APPROACHES TO RESEARCH IN MECHANISMS OF DEFENSE

Summary

In the article it is presented teoretiko-methodological analysis of modern scientific psychological researches in mechanisms of defense.

Key words: teoretiko-methodological analysis, mechanisms of defense of psyche, emotion, adaptation.

УДК 159.942.5:351.74(477)

О. Г. Васютинська — здобувачАкадемія управління Міністерства внутрішніх справ України
кафедра юридичної психології**ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК СКЛАДОВА ЕФЕКТИВНОЇ
УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КЕРІВНИКА В СИСТЕМІ ОРГАНІВ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**

У статті висвітлюються актуальні питання емоційно-вольової сфери та індивідуально-типологічних властивостей особистості керівника органів внутрішніх справ. Вплив цих властивостей на керівну діяльність.

Ключові слова: емоційний інтелект, емоції та їх урахування в системі управління.

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні продовжують формуватись нові принципи функціонування державних інститутів, у тому числі органів внутрішніх справ. На сучасному етапі розвитку органів внутрішніх справ України пріоритетного значення набувають завдання вдосконалення системи управління, впровадження нових форм та методів роботи з керівниками, зокрема, забезпечення психологічної надійності як основи ефективної службової діяльності, зміцнення дисципліни і законності, формування та закріплення професійного ядра. Важливістю є виявлення професійно важливих якостей керівника органу, підрозділу, що сприятимуть успішному й ефективному здійсненню ним управлінської діяльності.

Враховуючи вищевикладене, дослідження питання емоційно-вольової сфери і індивідуально-типологічних властивостей особистості керівника органів внутрішніх справ України та впливу цих властивостей на керівну діяльність на сьогоднішній день залишається актуальною проблемою та такою, що потребує подальшого вивчення.

Мета статті: визначити місце емоційного інтелекту в управлінській діяльності керівників органів внутрішніх справ.

Завдання статті:

- охарактеризувати індивідуально-психологічні, психофізіологічні властивості особистості керівника органів внутрішніх справ;
- розглянути поняття та структуру емоційного інтелекту;
- визначити місце емоційного інтелекту в управлінській діяльності.

Виклад основного матеріалу

Ставлення людини до навколишнього світу, інших людей, до самої себе психічним способом виявляється через емоції. Емоції — психічне відображення у формі безпосереднього переживання життєвого змісту явищ і ситуацій. Вони є суб'єктивною формою вираження потреб, передують діяльності для задоволення потреб, спонукають і спрямовують її. Успіх і невдача, досягнення мети і крах ідеалів — все це сприймається людиною насамперед емоційно. Різноманітність життєвих ситуацій породжує і різноманіття людських емоцій: позитивних і негативних, глибоких і поверхових тощо.

Завдяки емоціям людям легше порозумітися, об'єктивніше оцінити стан співрозмовника і ситуацію, спільну діяльність і спілкування. Такі базові емоції, як сором, подив, огида, задоволення, зацікавленість, радість, гнів, горе. Люди різних культур однаково сприймають і оцінюють вираз обличчя за емоційними станами. Це свідчить про вроджений характер основних емоцій. Але вродженими є не всі емоції, немало їх люди набувають у процесі навчання і виховання.

Емоції є внутрішньою мовою, системою сигналів, за допомогою яких людина дізнається про те, що відбувається. Вони відтворюють відношення між мотивами і діяльністю. До основних емоційних станів людини, крім власних емоцій, належать почуття та афекти.

Почуття є однією з основних форм переживання людиною свого ставлення до предметів і явищ дійсності. Почуття — психічні стани і процеси, які відображають емоційний аспект духовного світу людини, її суб'єктивне переживання подій, емоційне ставлення до навколишньої дійсності. Почуття виконують сигнальну функцію, оскільки містять інформацію про оточення людини, є важливим регулятором її поведінки. Як досить стійкі психічні утворення, вони виокремлюють явища, які мають стабільну мотиваційну значущість.

Афекти — свідченням їх є вчинки під впливом сильних емоцій, а не логіки розуму, зниження самовладання людини. Афект — сильний і відносно короткочасний емоційний стан, пов'язаний з різкою зміною важливих для суб'єкта життєвих обставин. Такими станами є, наприклад, лють, жах, відчай, екстаз (нестями), екзальтація (збудження без затьмарення свідомості). Здебільшого вони супроводжуються виразною мімікою, жестикуляцією. Як правило, афекти не сприяють нормальній організації поведінки. Прикладом афекту може бути несподіване переживання страху.

Страх — короткочасна чи стійка емоція, породжена в людині дійсною чи уявною небезпекою. Як психологічне явище він виражається в тривожних і болісних переживаннях, у переляку, жаху, паніці, а також у діях (стихійних чи свідомих), спрямованих на самозбереження. Йому передують нерішучість і сумніви. Відокремлюють такі види страху: страх бідності (убогості), критики, хвороби, любовного розчарування, старості й смерті. Оскільки страх є тільки станом людської свідомості, його можна контролювати і спрямовувати. Виховання стійкості до страху пов'язане з виробленням умінь володіти собою за його відчуття.

Автор бестселера «Думай і збагачайся», американський журналіст Наполеон Хілл (1883–1963) стверджував, що страх убогості найбільш руйнівний: він паралізує розум, руйнує уяву, вбиває самовпевненість, підриває ентузіазм, охолоджує ініціативу, розмиває цілі, унеможливує самоконтроль, розладжує чіткість мислення, перешкоджає концентрації зусиль, позбавляє наполегливості, притягує невдачі, придушє любов, силує кращі почуття душі, нехтує дружбою, спричинює безсоння, тугу і сум. Він охарактеризував такі симптоми, передумови страху убогості:

- байдужість. Виявляється вона у відсутності самолюбства, небажання боротися з бідністю, інтелектуальній і фізичній ліні, безініціативності, нерозвинутим уяві, ентузіазмі і самоконтролю;
- нерішучість. Її засвідчують невміння і небажання думати за себе, вичікувальна позиція;
- сумнів. Проявляється у формі пояснень і вибачень з метою прикрити чи виправдати свої невдачі, іноді поєднується із заздрістю до чужих успіхів, їх критикою;

- занепокоєння. Здебільшого його симптомами є прагнення шукати помилки в інших, жити не по кишені, зневажливе ставлення до своєї зовнішності, насуплений, похмурий вигляд, зловживання алкоголем, нервозність, невпевненість у собі;
- зайва обережність. Супроводжують її намагання бачити тільки негативне, схильність до роздумів і розмов про можливі невдачі замість концентрації свідомості на засобах досягнення успіху, песимізм, що проявляється в загальній схильності до хвороб;
- зволікання. Його засвідчують звичка відкладати на колись те, що мало бути зроблене значно раніше, трата сил на виправдання неробства, спілкування з тими, хто змирився з бідністю, надання переваги компромісу, а не жорсткій боротьбі, змирення з життєвими труднощами замість подолання їх.

Якими б емоції не були, вони завжди невіддільні від особистості, оскільки пов'язані з її потребами, відтворюють стан, процес і результат їх задоволення. Вдосконалення вищих емоцій і почуттів передбачає особистісний розвиток людини. Емоції виходять з-під контролю в повсякденному спілкуванні людей, і це вже нікого не дивує. За останнє десятиріччя зафіксована безліч повідомлень, які свідчать про найбільший за всю історію людства рівень емоційної нестриманості, зневазі будь-якими нормами в прояві відчуттів на всіх рівнях спілкування людей, починаючи з сім'ї і закінчуючи колективом, в якому вони працюють. Це привело до того, що емоційний світ людини став, нарешті, об'єктом пильного вивчення. В 1995 році після проведення великомасштабних досліджень на базі Гарвардського університету вийшла монографія Д. Гоулмена «Емоційний інтелект», яка відразу стала бестселером. Автор не тільки визначив значущість емоцій як основної детермінанти життєвого успіху, а і запропонував шляхи для оволодіння такими особливими якостями, як:

- самоконтроль,
- наполегливість,
- самомотивація,
- розуміння власних емоцій і емоцій інших людей, що сприяє підтримці доброзичливих відносин з оточуючими.

Одна з основних функцій емоційного інтелекту — захист від стресів і адаптація до умов життя, що змінюються. Лідери з високою емоційною самосвідомістю прислухаються до своїх внутрішніх відчуттів і усвідомлюють дію своїх відчуттів на власне психологічне полягання і робочі показники. Вони чуйно відчують свої головні цінності і часто здатні інтуїтивно вибрати кращий спосіб поведінки в складній ситуації, сприймаючи завдяки своєму чуттю картину в цілому. Лідери, що наділені розвиненою емоційною самосвідомістю, часто бувають справедливими і щирими, здатними відкрито говорити про свої відчуття і віруючими в свій ідеал.

Точна самооцінка. Лідери з високою самооцінкою звичайно знають свої сильні сторони і усвідомлюють межі своїх можливостей. Вони ставляться до себе з гумором, з готовністю навчаються навикам, якими погано володіють, і вітають конструктивну критику і відгуки про свою роботу. Керівники з адекватною самооцінкою знають, коли потрібно попросити допомогу і на чому слід акцентувати увагу при виробленні нових лідерських якостей.

Упевненість у собі. Точне знання своїх здібностей дозволяє лідерам повноцінно використовувати свої сильні сторони. Упевнені в собі лідери з радістю беруться за важкі задачі. Такі керівники не втрачають відчуття реальності, володіють відчуттям власної гідності, які виділяють їх на фоні груп приборкання емоцій. Лідери, що володіють цим навиком, знаходять способи контролювати свої руйнівні емоції

і імпульси і навіть використовувати їх на користь справі. Втіленням керівника, здатного управляти своїми відчуттями, є лідер, що зберігає спокій і розсудливість навіть в умовах сильного стресу або під час кризи — він залишається незворушним навіть у тому випадку, коли стикається з проблематичною ситуацією.

Відвертість. Лідери, які відверті з собою і оточуючими, живуть у згоді зі своїми цінностями. Відвертість — широкий вираз своїх відчуттів і переконань — сприяє чесним стосункам. Такі лідери відкрито визнають свої помилки і невдачі і, не закриваючи на це очі, борються з неетичною поведінкою інших.

Адаптивна. Лідери, що володіють адаптивними якостями, здатні вправно розправлятися з різноманітними вимогами, не втрачаючи зосередженості і енергії, і відчують себе комфортно в неминуче повному невизначеностей організаційному житті. Такі керівники гнучко пристосовуються до чергових складнощів, вправно підстроюються під змінну ситуацію і чужі відсталості мислення перед лицем нових даних і обставин.

Воля до перемоги. Лідери, які володіють цією якістю, орієнтуються на високі особисті стандарти, що примушують їх постійно прагнути вдосконалення — підвищення якості власної роботи і ефективності діяльності підлеглих. Вони прагматичні, ставлять перед собою не особливо високі, але вимагаючі зусиль цілі, і здатні розрахувати ризик так, щоб цілі ці були досяжними. Ознакою волі до перемоги є постійне бажання вчитися самому і навчати інших прийомам більш ефективної роботи.

Ініціативність. Лідери, котрі відчувають, що необхідно для ефективності, тобто переконані, що тримають успіх за хвіст, відрізняються ініціативністю. Вони використовують сприятливі можливості, або самі їх створюють, а не просто сидять біля моря і чекають погоди. Такий лідер, не коливаючись, порушить або як мінімум обійде правила, якщо це необхідно для майбутнього.

Оптимізм. Лідер, який заряджений оптимізмом, знайде спосіб викрутитися з складних обставин, він побачить у ситуації, що склалося, сприятливу можливість, а не загрозу. Такий керівник позитивно сприймає інших людей, чекаючи від них найкращих проявів. Завдяки їх світогляду (для них, як відомо, «стакан наполовину повний») вони сприймають всі грядущі зміни як зміни на краще.

Соціальна чуйність, співпереживання. Лідери, що володіють здатністю прислухатися до чужих переживань, уміють налаштуватися на широкий діапазон емоційних сигналів. Ця якість дозволяє їм розуміти невисловлені почуття як окремих людей, так і цілих груп. Такі лідери співчутливо ставляться до оточуючих і здатні в думках стати на місце іншої людини. Дякуючи такій емпатії лідер чудово ладає з людьми з різних соціальних шарів або навіть інших культур.

Ділова обізнаність. Лідери, що гостро відчувають усі рухи організаційного життя, часто політично проникливі, здатні виявляти найважливіші соціальні взаємодії і розбиратися в тонкощах владної ієрархії. Такі керівники звичайно розуміють, які політичні сили діють в організації і які керівні цінності і негласні правила визначають поведінку її співробітників.

Запобігливість. Лідери, які наділені цією здатністю, прагнуть створити в організації такий емоційний клімат, щоб співробітники, що безпосередньо спілкуються з клієнтами і покупцями, завжди підтримували з ними потрібні відносини. Такі керівники уважно відстежують, наскільки задоволені їх клієнти, бажаючи переконатися, що ті одержали все необхідне. Самі вони теж завжди готові спілкуватися зі всіма охочими.

Натхнення. Лідери з такими навиками уміють викликати у співробітників відгук і одночасно захопити їх привабливою картиною майбутнього або загальною місією. Такі керівники особисто подають підлеглим приклад бажаної поведінки і

здатні виразно висловити загальну місію так, щоб надихнути інших. Вони ставлять мету, що виходить за рамки повсякденних задач, і тим самим роблять працю співробітників більш натхненною.

Вплив. Ознаки здатності впливати на людей різноманітні: від уміння вибрати вірний тон при зверненні до конкретного слухача до здатності привернути на свій бік зацікавлених осіб і добитися масової підтримки своєї ініціативи. Коли лідери, що володіють цим навиком, звертаються до групи, вони незмінно переконливі та привабливі.

Допомога в самовдосконаленні. Лідери, що мають досвід розвитку людських здібностей, виявляють невідому цікавість до тих, кому вони допомагають удосконалюватися, — бачать їх цілі, достоїнства і недоліки. Такі керівники здатні своєчасно дати своїм підлеглим цінну пораду. Вони від природи хороші вчителі і наставники.

Сприяння змінам. Лідери, які уміють ініціювати перетворення, здатні роздивитися необхідність у змінах, кинути виклик сталому порядку речей і боронити новий. Вони можуть переконливо виступати на захист перетворень навіть перед лицем опозиції, приводячи вагомі доводи на користь необхідності змін. Вони уміють знаходити практичні способи подолання перешкод, що стоять у них на шляху.

Врегулювання конфліктів. Лідери, які майстерно залагоджують розбіжності, уміють викликати на відверту розмову конфліктуючі сторони; вони здатні зрозуміти різні думки і потім знайти точку зіткнення — ідеал, який зможуть розділити всі. Виводять конфлікт на поверхню, приймають почуття і позиції всіх його учасників, а потім спрямовують цю енергію в русло загального ідеалу.

Командна робота і співпраця. Лідери, яких можна назвати прекрасними командними гравцями, створюють в організації атмосферу єдності і самі подають приклад поважного, чуйного і товариського відношення до людей. Вони залучають інших до активного, азартного прагнення до загальних ідеалів, укріплюють моральний дух і відчуття єдності колективу. Вони не жаліють часу на створення і скріплення тісних людських взаємин, не обмежуючись рамками робочої обстановки. Це дає змогу розглядати особистість як багаторівневу систему, що об'єднує в собі психофізіологічний, психологічний і соціально-психологічний рівні. В умовах управління та ділової взаємодії люди оцінюють один одного за рівнем інтелекту, який утворюється системою пізнавальних процесів (відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, мова, уява), індивідуально-психологічними властивостями (темперамент, характер, спрямованість тощо).

Одним з основних чинників розвитку особистості керівника є його здатність до засвоєння соціального, морального професійного досвіду, перетворення абстрактної можливості на реальне володіння соціальним, моральним, професійним статусом, функціями та якостями. Виявляється це в процесі утвердження і самоутвердження особистості як суб'єкта управлінської діяльності. Цей нерівномірний і поступальний процес починається з елементарного самовизначення, орієнтації переважно на зовнішні регулятори, а з часом виходить на рівень саморегуляції, самовияву, самоактуалізації.

Розвиток особистості керівника передбачає його входження в систему управлінських відносин і самостійне їх відтворення, здійснюється як під впливом цілеспрямованих зусиль, так і під безпосереднім впливом соціуму за його активного вибіркового ставлення до норм, цінностей середовища, взаємодії з оточенням.

Література

1. Барко В. І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект): монографія. — К.: Ніка-Центр, 2002.
2. Гоулман Д., Бояцис Р., Маки Є. Искусство управлением людьми на основе эмоционального интеллекта. — Альпина Бизнес Букс, 2007. — 324 с.
3. Орбан-Лембрик Л. Е. Психология управления: посібник. — К.: Академвидав, 2003. — 568 с.

О. Г. Васютинская — соискатель

Академия управления Министерства внутренних дел Украины

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ЭФФЕКТИВНОЙ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РУКОВОДИТЕЛЯ В СИСТЕМЕ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УКРАИНЫ

Резюме

В статье рассматриваются основные вопросы эмоционально-волевой сферы и индивидуально-типологических особенностей личности руководителя органов внутренних дел. Влияние этих особенностей на руководящую деятельность.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, эмоции в системе управления.

O. Vasyutinskaya — competitor

Academy of management of Ministry of internal affairs of Ukraine

EMOTION INTELLECT — AS TO COMPILE EFFECTIVENESS ADMINISTRATION ACTIVITY LEADER IN SISTEM POLIC

Summary

The article questions of emotionally-volitional sphere and individual-typical features of personality of leader of Polic. Influence of these features on leading activity.

Key words: an emotional intellect, emotions, is in control the system.

УДК 159.92

О. А. Гульбс — канд. психол. наук, доцент
Краматорський економіко-гуманітарний інститут

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ВИКЛАДАЧА ВНЗ ЯК ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОФЕСІОНАЛА

У нових соціально-економічних умовах проблема професіоналізму вимагає комплексного науково обґрунтованого теоретико-методологічного і практичного вирішення. Професіоналізм педагога стає центральним об'єктом державної політики, що виражається в соціальному замовленні готувати педагога високого рівня, здатного активно сприяти реалізації освітніх проектів національного масштабу. У зв'язку з цим психологічний аналіз професійної діяльності грає важливу роль для оптимальної її організації.

Ключові слова: особистість викладача внз, професійна діяльність, структура та зміст професіоналізму, професіоналізм викладача.

Постанова проблеми. Складність проблеми вивчення і розвитку професіоналізму викладача обумовлена зміною, оновленням професійних функцій сучасного педагога, невизначеністю, «розмитістю» нормативів професіоналізму, ускладненням вимог, що пред'являються суспільством і державою до професіоналів, у тому числі і викладачів внз. Положення ускладнюється недостатнім професіоналізмом даної категорії педагогічних працівників, що знаходяться в більшості своїй на етапі професіоналізації і відсутністю «інституту» педагогічного професіоналізму, що реально діє, в системі безперервної професійно-педагогічної освіти, перепідготовки і підвищення кваліфікації.

Існуюча система підвищення кваліфікації працівників освіти при всіх прогресивних змінах в ній все ще залишається недостатньо ефективною: теорія і практика підвищення кваліфікації педагога не орієнтована на досягнення і розвиток його професіоналізму, готівковий рівень професіоналізму, потенціал особистості викладача не враховується в освітньому процесі.

Аналіз останніх досліджень. Принципово нові аспекти професіоналізму викладача як педагога, який орієнтується на творчу самореалізацію в педагогічній діяльності, дозволяють виявити і врахувати останні досягнення психологічної науки, це насамперед результати досліджень К. А. Абульханова, О. С. Анісімов, А. О. Бодалев, А. О. Деркач, В. Г. Зазикін, Є. А. Клімов, Н. В. Кузьміна, А. К. Маркова, А. Ю. Панасюк, О. Д. Сафін, І. Н. Семенів, В. А. Семиченко, А. П. Ситников, Н. В. Чепелева, Т. С. Яценко та інші [1, 2, 3, 10, 15].

О. М. Леонтьєв зазначає, що ядро особистості утворюється в процесі діяльності. «Рішення це виходить з положення, що реальним базисом особистості людини є сукупність її суспільних за своєю природою відносин до світу, але відносин, які реалізуються, а вони реалізуються її діяльністю, точніше, сукупністю її різноманітної діяльності» [4, С. 183].

Для цього доцільно використати раціональну складову модель, яка була запропонована Х. Хекхаузенем. У ній відображена спрямованість, що виявляється в потребах, інтересах, домінуючих мотивах, переконаннях, яка зумовлює придбання знань, навичок і вмій для використання суб'єктом в різних видах діяльності. Його індивідуально-типологічні особливості, представлені через темперамент,

характер і здібності, що додає діяльності неповторної своєрідності, характерну для виконання суто конкретної індивідуальності [13, С. 12–54].

В. Д. Шадріков, розглядаючи елементи структури особистості в потенційній динаміці, виділяє серед них: підсистему формування мотивів, підсистему цілеутворення, інформаційну основу діяльності — досвід і знання, професійно важливі якості [14]. Даний підхід, орієнтований на рішення завдань професійного відбору і підготовки фахівців, дозволяє оцінювати зміст і структуру професіоналізму сучасного викладача вчз на різних етапах його педагогічної діяльності.

Урахування даних підходів дозволяє охарактеризувати особистість сучасного викладача на двох рівнях. На рівні вияву його в процесі діяльності, поведінки і відносин — поведінковий функціональний рівень. На рівні власне психологічного механізму регуляції — психологічний функціональний рівень. Обидва функціональних рівня знаходяться у взаємозв'язку й утворюють цілісний динамічний функціонал особистості викладача. Інтегруючу роль для них грає двоєдине завдання досягнення найвищих показників на кожному з рівнів. Вона вирішується в процесі взаємодії суб'єкта із зовнішньою реальністю і одночасною психологічною регуляцією. Як відмічає у зв'язку з цим А. К. Осницький: «Саморегуляція діяльності виявляє себе в феноменології предметних перетворень і в перетвореннях прикладених зусиль. Саморегуляція особистісна пов'язана з визначенням і корекцією своїх позицій (в рамках культурно-історичної традиції, закріпленої в нормах соціума)» [6, С. 11].

Формування мети статті і постановка задачі. Для розв'язання проблеми професіоналізації сучасного викладача вчз доцільно визначити структуру і зміст його професіоналізму. Задача статті полягає в теоретичному обґрунтуванні проблеми психологічних основ розвитку викладача вчз як особистості та професіонала.

Виклад основного матеріалу. Основні висновки торкаються, передусім, питання розгляду людини праці не як додатку системи діяльності, а як її активного суб'єкта. І. Н. Семенов, вивчаючи основні аспекти самореалізації людини як суб'єкта цілісної життєдіяльності, виділяє самосвідомість, рефлексію, самовизначення, самовідношення, самооцінку й рівень домагань, смислотворення, саморегуляцію, а також самоорганізацію часу життя і професійної діяльності особистості [9]. Даний підхід співзвучний з позицією К. А. Абульханової-Славської, С. Д. Максименка, Т. С. Яценка, які розглядають людину не абстрактно, а у всіх життєвих взаємозв'язках. Цей підхід реалізується через вирішення реальних багатопланових протиріч [1, 3, 15]. Вони одностайні у тому, що, виходячи з розуміння суб'єкта не як ідеалу, а постійного руху до нього, психологію, передусім, займає співвідношення реальності й ідеалу, реальних та ідеальних моделей.

Виходячи з цього, можна зробити висновок:

- професіоналом можна вважати викладача вчз, який оволодів нормами професійної діяльності, професійного спілкування і здійснив їх на високому рівні, добиваючись професійної майстерності, дотримуючись професійної етики, слідуючи професійним ціннісним орієнтаціям; який розвиває і змінює свою особистість та індивідуальність засобами професії; який прагне й уміє викликати інтерес суспільства до результатів своєї професійної діяльності, сприяє підвищенню ваги і престижу своєї професії в суспільстві, гнучко враховує нові запити суспільства до неї;
- становлення названих якостей професіонала проходить ряд етапів, рівнів. Зрозуміло, що їх назви умовні. Головне — це якісні зміни професіоналізму на окремих етапах, які можна вивчати, формувати і шліфувати у себе і в іншої людини, враховувати при атестації і т. д.

Загалом у становленні викладача вnz як професіонала виявляються з різною мірою вираженість, суперечливі (амбівалентні) тенденції. Визначимо деякі з них:

- між саморозвитком і самозбереженням: саморозвиток вимагає інтенсивно вкладати всі сили і прискорювати професійний ріст, а самозбереження диктує необхідність розраховувати сили на всю траєкторію життєвого шляху;
- між результатами і процесом праці: результативний підхід вимагає залучення всіх і будь-яких засобів; процесуальні критерії звертають увагу тих, що навчаються, на необхідність вибірковості й педантичності при виборі засобів, особливо в професіях типу «людина-людина» — педагогічній діяльності; мета не завжди виправдовує засоби, мету можна досягати не будь-яким шляхом, вибір засобів коригується професійною етикою. З названим вище явищем пов'язане неспівпадіння об'єктивного результату і його психологічної значимості для людини;
- неспівпадіння в ряді випадків предметних, соціальних еталонів, норм праці з індивідуальними нормами і критеріями. Професія викладача вимагає виконання прийнятих тут правил праці і професійного середовища, іноді жертв, віддачі всіх людських сил, особистого часу, а внутрішні оцінки людини підказують йому важливість співвіднесення своїх можливостей з непосильними завданнями. Індивідуальні здібності, домагання викладача можуть провокувати його або обганяти, випереджати прийняті в педагогічній діяльності норми, або не рахуватися з ними і активно боротися за свої індивідуальні еталони і критерії ефективності праці;
- неузгодженість становлення різних видів компетентності (спеціальної, соціальної, особистісної, індивідуальної). Професійна компетентність (майстерність, знання справи) у конкретного викладача може далеко випереджати соціальну (уміння спілкуватися), особистісну (уміння цілеспрямовано розвивати себе) й ін.;
- неузгодження темпів розвитку в окремих викладачів мотиваційної і операційної сфер педагогічної діяльності, коли наявність високого професіоналізму в плані володіння новими технологіями не підкріплюється зрілою мотиваційною сферою;
- різна роль і міра вираженості процесів розвитку і компенсації у різних викладачів, а також у одного, але на різних етапах. Так, недолік досвіду може компенсуватися життєвими силами, одержимістю намірів, а по мірі старіння згасання життєвих сил, зниження психічних функцій компенсуються пристосувальними прийомами для підтримки і навіть посилення ефективності діяльності;
- зіставлення у свідомості викладача вnz між прагненням до вузької спеціалізації і потребою дізнаватися про суміжні професії, оволодіти близькими спеціальностями, бути універсалом;
- неспівпадіння часто виявів у одного і того ж викладача психічних якостей в професійній і непрофесійній сфері;
- неузгодженість ціннісного відношення до себе в праці і до цього виду праці в собі.

Професіоналізм викладача вnz, нарівні з загальними ознаками, характерними для будь-якого виду людської праці, має свої специфічні особливості, які присутні у всіх його складових: у цілях, завданнях і результатах праці, в умовах, змісті і технології його здійснення — і передбачає виділення мотиваційної та операційної складових.

У ряді досліджень є декілька підходів до виділення певних властивостей особистості, що характеризують її як професіонала, як суб'єкта професійної діяльності (Д. В. Іщенко, Н. В. Кузьміна, О. Д. Сафін, В. А. Сластенін, І. А. Колесникова, М. К. Сергеев та ін.) [3, 8, 11].

Для вирішення завдань дослідження важливо проаналізувати категорії, що використовуються в психологічних роботах, і визначити їх взаємозв'язок. З численних робіт, присвячених характеристиці особистості викладача, зупинимося на тому, яка з позицій сучасної педагогічної парадигми розкриває позицію викладача як суб'єкта своєї професійної діяльності, оскільки саме суб'єктна позиція забезпечує можливість реалізації сучасної педагогічної діяльності. Серед специфічних особливостей сучасної педагогічної діяльності виділяються такі:

- метадіяльнісний характер педагогічної праці;
- властива педагогічній діяльності ситуація перманентної невизначеності, неоднозначності, неалгоритмізованості;
- роль емоційної сфери всіх учасників педагогічної взаємодії;
- цілісний характер педагогічної діяльності, неподільність, неможливість її «часткового» засвоєння;
- велике значення компенсаторних можливостей, властивостей і компонентів особистості в професійній діяльності викладача.

Конкретизуючи характеристику особистості викладача, М. К. Сергеев виділяє такі аспекти [11]:

- здатність не тільки привласнювати світ предметів та ідей, але і виробляти їх, перетворювати, творити нові;
- усвідомлення і прийняття завдань, установок діяльності на всіх етапах її здійснення, здатність і прагнення особистості в необхідних випадках самостійно їх визначати;
- володіння уміннями, орієнтовними основами діяльності, що реалізовується відповідно до прийнятих або самостійно вироблених установок і завдань;
- усвідомлення власної значущості для інших людей, відповідальність за результати діяльності, здатність до етичного вибору в ситуаціях колізій, прагнення визначитися, обґрунтувати вибір всередині свого «Я»;
- здатність до рефлексії, потреба в ній як умові усвідомленого регулювання своєї поведінки, діяльності відповідно до бажань і прийнятих цілей, з одного боку, обмеженнями, «усвідомленням меж власної несвободи» — з іншого;
- «інтегративна активність» (К. А. Абульханова-Славська), що передбачає активну позицію особистості у всіх вищезгаданих виявах від усвідомленого цілеположення до діалектичного оперування і конструктивного коригування способів діяльності;
- прагнення і здатність ініціативно, критично й інноваційно рефлексувати і прогнозувати результати діяльності та відносин;
- спрямованість на реалізацію «само...»: самовиховання, самоосвіти, самооцінки, самоаналізу, саморозвитку, самовизначення, самоідентифікації, самодетермінації тощо;
- здатність самостійно вносити корективи у свою діяльність, обставини, її супутні, з урахуванням поставленої мети; внутрішня незалежність від «зовнішнього світу», зовнішніх впливів, незалежність не в значенні їх ігнорування, а в значенні стійкості поглядів, переконань, значення, мотивів, їх корекції, зміни;

- володіння найважливішими індивідуальними процесуальними характеристиками (різносторонність умінь, самостійність, творчий потенціал та ін.), унікальністю, неповторністю, які є основою для плідних міжсуб'єктних відносин, стимулюють прагнення до взаємодії, співпраці, спілкування.

М. К. Сергеев представляє характеристику особистості викладача як єдність чотирьох «блоків» (рис. 1). Перший блок включає в себе опис властивостей і характеристик особистості, що виражають її етично-світоглядні й громадські позиції з урахуванням сучасних запитів суспільства й особистості. Другий блок включає індивідуально-типологічні властивості викладача — стиль спілкування і його ментальність, емоційність і її динаміку, здібність до імпровізації, розвиненість професійної інтуїції і т. д., без яких не можна зрозуміти і реалізувати авторську природу педагогічної діяльності. Третій блок відображає уміння і навички фахівця, система яких повинна бути необхідною і достатньою для організації цілісно орієнтованого педагогічного процесу в різних ситуаціях професійної діяльності. Четвертий блок включає систему знань педагога, яка повинна адекватно представляти цілісну наукову картину педагогічної діяльності, бути вичерпною для реалізації значення і установок професійної діяльності, відображеної в першому блоці [11].

У сучасних умовах під кваліфікацією працівників освіти доцільно мати на увазі їх інтегративну здатність без збитку для здоров'я сприяти розвитку освіти, професійно орієнтувати і направляти освітні процеси (вчення, самоосвіта, навчання та ін.) так, щоб задовольнялися особисті та соціальні потреби в загальній і професійній освіті громадян.

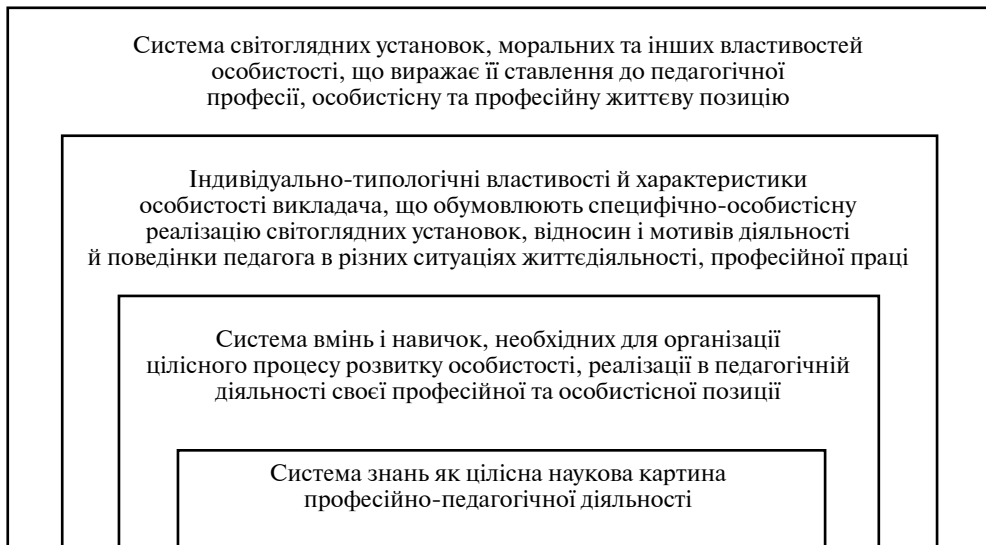

Рис. 1. Характеристика особистості викладача в н з

Представляючи кваліфікацію фахівця як спільність, що виражається в його інтегративній здатності здійснювати професійну діяльність, автор розкриває її склад. Як складові компоненти він виділяє компетентність, майстерність, ініціативність і моральність.

Г. М. Серіков зазначає, що під компетентністю фахівців потрібно розуміти таку характеристику їх кваліфікації, у якій представлені знання, необхідні для

здійснення професійної діяльності. У самому трактуванні компетентності фахівця відображається його здатність застосовувати наукові й практичні знання до предмета професійної діяльності [12].

Здійснення професійно-педагогічної діяльності передбачає знання фахівця-ми певного педагогічного досвіду (не тільки того, якого набувають самі). Компетентність викладачів пов'язана з різносторонністю їх загальноосвітніх знань. Тому перераховані вище аспекти знань викладачів потрібно розглядати як змістовну основу, що характеризує їх професійну компетентність.

Педагогічна майстерність викладачів виявляється в їх професійній діяльності. Маючи критерії оцінювання такої діяльності, можна розрізнити її за якістю, яка означає вияв педагогічної майстерності. Педагогічна майстерність оцінюється, як правило, через відношення, наприклад, інших учасників освіти (суб'єктивні відчуття), а також через результати впливів виконаної фахівцями роботи на якість діяльності інших, наприклад, тих, що навчаються (рівень засвоєння знань, навчально-самоосвітня активність та ін.). Через майстерність викладачів відображаються практичні вияви їх кваліфікації.

Особливий інтерес представляють такі складові, як професійна моральність та ініціативність. Під професійною моральністю потрібно розуміти таку характеристику фахівців, у якій відображаються особисті, духовні і душевні якості, що виявляються в процесі професійної діяльності і зумовлюють суть самої цієї діяльності, а також впливають на її результати. У такому трактуванні моральності фахівців пріоритет віддається тим духовним (інтелектуальним) якостям, завдяки яким фахівці виявляють себе в професійній діяльності. Внутрішнє прийняття фахівцями соціально ціннісних норм сприяє зняттю гостроти протиріч між особистими і суспільними вимогами.

У процесі професійної діяльності фахівцям доводиться вживати заходів із самообілізації, самостимулювання власної активності. У залежності від здібностей фахівців впливати на самих себе, на предмет професійної діяльності, на створення необхідних умов для її реалізації знаходяться об'єктивні можливості здійснення професійної діяльності. Тому, характеризуючи кваліфікацію фахівців, доцільно вичленити в окремий компонент такі її аспекти, які зумовлюють здійсненість суб'єктом самостійних активних дій у процесі професійної діяльності.

Інтегративну здатність фахівців до самостійних активних дій, до виявів креативності, діловитості, до надання цілеспрямованого впливу на інших людей називають ініціативністю. Кваліфікація фахівця передбачає його ініціативність. Під ініціативністю фахівця розуміється така характеристика кваліфікації, у якій відображаються організаційно-управлінські здібності особистості, необхідні при здійсненні процесів професійної діяльності, а також при професійній самоосвіті і творчому застосуванні новачій. Ініціативність фахівців передбачає їх обов'язковість, яка виражається в прагненні доводити почате діло до логічного завершення.

Освітньо-кваліфікаційна характеристика викладача вчз служить основою прогнозування ефективності дії педагогічних систем та вдосконалення змісту підготовки майбутніх фахівців. Вона визначає соціально-економічне і психолого-педагогічне значення професії, тривалість навчання, передумови для росту кваліфікації і підвищення професійної майстерності, шляху отримання професії, сферу роботи кваліфікованого фахівця, а також можливості роботи за професією. Крім того, вона охоплює характеристику професійної діяльності, типових виховних і професійно-специфічних вимог, а також психофізіологічних особливостей.

Освоєння фахівцем сутнісних характеристик кваліфікації в практичній професійній діяльності зумовлюють становлення нової властивості його особистості — професіоналізму. Спираючись на аналіз літератури, можна дати таке робоче визначення. Професіоналізм являє собою інтегративну властивість особистості педагога, що відображає унікальний для кожного педагога взаємозв'язок і змістовне наповнення компонентів, що входять до складу розглядуваних властивостей — професійної компетентності, моральності, ініціативи і майстерності, що дозволяє кількісно і якісно охарактеризувати неповторну індивідуальність викладача, спираючись на яку можна визначити шляхи підвищення конкурентоздатності викладача на сучасному ринку освітніх послуг. Фактично компетентність, моральність, ініціативність і майстерність знаходяться у відносинах зв'язаності, що діалектично виявляються в ієрархічній субпідпорядкованості. Причин цьому багато, серед яких можна виділити пріоритети (суспільні уявлення), що соціально зумовлюються в сфері професійної діяльності. Найбільш цінні в спектрі професійної діяльності межі (властивості) фахівців визначають домінування тієї або іншої характеристики і відношення взаємозв'язків між ними (рис. 2).

Рис. 2. Структурна схема професіоналізму викладача внз

Аналіз викладеного вище дозволяє передбачити, що «центральною» складовою освіти викладача в післявузівський період його діяльності стає розвиток професійної ініціативності, що забезпечує його професійний ріст. Даний висновок підтверджується тим, що розвиток ініціативності в сфері професійної діяльності пов'язаний: з включенням педагога в інновації; перетворенням практики; створенням нової педагогічної дійсності на основі гуманістичних цінностей. Це, у свою чергу, зумовлює формування рефлексивної позиції, що передбачає кри-

тичний погляд на педагогічну реальність, власну особистість, відчуття себе як суб'єкта професійної діяльності. У свою чергу, така професійна діяльність виступає як умова випереджального розвитку освіти.

Висновки і перспективи дослідження. Узагальнюючи сказане, сформулюємо положення, що є основою розгляду проблеми дослідження надалі:

- вивчення різних підходів до характеристики особистості педагога обумовило висновок про те, що професійну кваліфікацію, ріст професіоналізму викладача неможливо розглядати поза зв'язком з професійною діяльністю;
- конкретизація характеристики особистості викладача на рівні філософсько-гуманістичної парадигми педагогіки не дозволяє виділити показники сучасної професійної діяльності, що реально діагностуються. Виділення таких понять, як «кваліфікація», «компетентність», «ініціативність», «моральність», «майстерність» як характеристик професіоналізму, дозволяє побудувати систему стимулювання потреби в професійному рості;
- розвиток професіоналізму доцільно розглядати як орієнтовно-цільову і ціннісну функції управління процесом професійного росту, при цьому професіоналізм педагога є опосередкованим об'єктом управління, яке націлене на розвиток інноваційної освітньої практики.

Література

1. Абульханова К. А. Стратегии жизни. — М.: Мысль, 1991. — 299 с.
2. Климов Е. А. Введение в психологию труда. — М.: Изд-во МГУ, 1988. — 200 с.
3. Іщенко Д. В., Максименко С. Д., Олексієнко Б. М., Сафін О. Д. Психологія і педагогіка: Підручник. — Хмельницький: Видавництво ВНЗ ПВУ, 1998. — 422 с.
4. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Психика. — М.: Наука, 1982. — 340 с.
5. Маркова А. К. Психология труда учителя. — М.: Просвещение, 1993. — 192 с.
6. Осницкий А. К. Проблемы исследования субъектной активности // Вопросы психологии. — 1996. — № 1. — С. 5—19.
7. Профессиональная компетентность и мобильность педагогических кадров: Социально-педагогические и психологические аспекты: Материалы конференции. — СПб., 1994. — 193 с.
8. Сафин А. Д. Акмеологические аспекты педагогического менеджмента в учебном процессе: Учебное пособие. — Хмельницький: АПВУ, 1996. — 135 с.
9. Семенов И. Н., Степанов С. Ю. Типы взаимодействия наук и методологические ориентации в психологии творчества и рефлексии // Наука о человеке / Под ред. Б. Ф. Ломова, Е.А.Филипповой. — М.: ИПАН, 1990. — С. 127—146.
10. Семиченко В. А. Концепция целостности и ее реализация в профессиональной подготовке будущих учителей: Дисс ... д-ра психол. наук: 19.00.07. — К., 1992. — 398 с.
11. Сергеев Н. К. Теория и практика становления педагогических комплексов в системе непрерывного образования учителя: Дисс ... д-ра. пед. наук: 13.00.01. — Волгоград, 1998.
12. Сериков В. В. Личностный подход в образовании, концепция и технологии: Монография. — Волгоград: Перемена, 1994. — 152 с.
13. Хекгаузен Х. Мотивация и деятельность: Пер. с нем. — М.: Педагогика, 1986. — Т. 1. — 407 с.
14. Шадриков В. Д. Философия образования и образовательные политики. — М., 1993. — 181 с.
15. Яценко Т. С. Активная социально-психологическая подготовка учителя к общению с учащимися. — К.: Освіта, 1993. — 208 с.

О. А. Гульбс — канд. психол. наук, доцент
Краматорский экономико-гуманитарный институт

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ВУЗ КАК ЛИЧНОСТИ И ПРОФЕССИОНАЛА

Резюме

В новых социально-экономических условиях проблема профессионализма требует комплексного научно обоснованного теоретико-методологического и практического решения. Профессионализм педагога становится центральным объектом государственной политики, которая выражается в социальном заказе готовить педагога высокого уровня, активно способствующего реализации образовательных проектов национального масштаба. В связи с этим психологический анализ профессиональной деятельности играет важную роль для оптимальной ее организации.

Ключевые слова: личность преподавателя вуза, профессиональная деятельность, структура и содержание профессионализма, профессионализм преподавателя.

O. Gulbs — candidat of psychological sciences, associate of professor
Kramatorsk economico-humanical institute

PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF DEVELOPMENT AS A HIGH SCHOOL TEACHER PERSONALITY AND PROFESSIONAL

Summary

In new socio-economic terms the problem of professionalism requires the complex scientifically grounded and practical decision. Professionalism of teacher becomes the central object of public policy which is expressed in a social order to prepare a teacher high level, capable actively instrumental in realization of educational projects of national scale. In this connection the psychological analysis of professional activity plays an important role for its optimum organization.

Key words: personality university teacher, professional activities, structure and content of professional standards, teacher professionalism

УДК 159.937:94:246.3:159.91

О. С. Данілова — здобувачОдеський національний університет імені І. І. Мечникова
кафедра клінічної психології**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕРЦЕПЦІЇ ІКОНИ
СЕРЕД МОЛОДІ (ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ
ГЕНДЕРНОГО ПІДХОДУ)**

Проведено емпіричне дослідження соціальної перцепції ікони серед молоді. Виявлено психологічні особливості сприйняття православної ікони з урахуванням гендерного підходу. Розроблено механізм для вивчення соціальної перцепції сакрального мистецтва — ІКОНИ.

Матеріали дослідження та висновки можуть бути корисними в розв'язанні проблеми введення духовно-морального компоненту до шкільної програми, а саме — вивчення дітьми в рамках факультативу такого предмета як «Основи православ'я та іконографія»

Ключові слова: Православна ікона, соціальна перцепція, контент-аналіз, факторний аналіз.

Постанова проблеми. В Україні символізм культури, що вплинув на символізм іконопису і спілкування із природою, був доведений Г. Сковородою до ідеї третього миру, коли символи розглядаються вже не просто як засоби вербальної й невербальної мови, а як формування особливого буття. Все це й з'явилося тією платформою, на якій вибудовувалися відносини багатьох поколінь до спадщини минулого, яким є ІКОНА.

Православна ікона — це особливий вид самовираження й саморозкриття Православної Церкви; це духовне поле у фізичному просторі, де сходяться радіуси догматики, містики, сотеріології та естетики (мається на увазі краса як аспект Божества).

Ікона — це особливий вид мистецтва, його неповторна ідіома, що створювалася на основі молитовно-містичного досвіду всієї православної церкви.

У сучасних умовах підвищення значимості культурологічної складової виховання актуалізує проблему змісту буття, ціннісних орієнтирів, розвиток у підростаючих молодих людей здатності оцінювати свої вчинки, результати діяльності за гуманістичними критеріями.

Люди по-різному сприймають інших людей, соціальні явища, оцінюють речі, твори мистецтва, яким якоюсь мірою також є й православна канонічна ікона. Одні з них приділяють особливу увагу комфорту, інші прагнуть до влади й слави, боготворячи при цьому гроші. Скільки людей, стільки й думок, але для нас найголовнішим є те, що «мир індивідуальних цінностей як в зеркале отбивает психологическую историю человечества» (Білявський І. Г.), його минулого й сьогодення.

Серед актуальних проблем, які можна об'єднати під загальною рубрикою «психологія й мистецтво», ми обрали проблему, що ставиться до можливостей психологічної реконструкції соціальної перцепції на підставі створінь сакрального мистецтва — ПРАВОСЛАВНОЇ ІКОНИ.

Мета та завдання статті: досліджувати соціальну перцепцію ікони — культового об'єкта православних християн серед сучасних школярів-старшокласників міста Одеси.

Завдання статті: головне завдання емпіричного дослідження полягало в тому, щоб показати, що ікона — сакральний об'єкт, сприйняття якого не залежить від соціального рівня реципієнта. Провести експеримент, проаналізувати отримані результати й зробити висновки.

Виклад основного матеріалу: Мистецтво, як сказав С. Л. Рубінштейн, назад відбиває й просвічує в безпосередньо даному, почуттєвому все те найважливіше, що людина може виявити у світі про іншу людину, виходячи думкою за його межі. [1, 97]. Відповідно до концепції А. Н. Леонтьєва, психологічний зміст мистецтва становлять особисто преломлені естетичні, моральні, духовні, релігійні, а так само політичні й матеріальні суспільні відносини, на підставі аналізу яких тільки й можна історично вірно реконструювати особливості психіки. [2, 117].

Для цілей психолого-історичної реконструкції досить важливим є розгляд мистецтва як системи, у тому числі психологічних і соціально-психологічних знаків, помітимо, що мистецтво має у своєму розпорядженні свою специфічну мову, а ікона — це взагалі сакральний текст, мова, що доступна лише освіченій людині або ж людині, що володіє «чуттєво-дотикальною» у духовному змісті інтуїцією.

Якщо перефразувати великого художника минулої епохи Ренатто Гутто: «...живопис — мій спосіб спілкуватися з миром», то стосовно Ікони це буде звучати так: мова ікони — це спосіб спілкування Бога з миром і людьми, що жадають цього спілкування.

«Соціальна перцепція» ікони реконструюється на основі концепції І. Г. Білявського [3, 47]. Під соціальною перцепцією відповідно до концепції І. Г. Білявського розуміється система формування думок і вражень про навколишній світ на основі міжособистісних відносин і міжособистісного сприйняття. Ця система вражень не містить у собі аналіз соціальних відносин — відносин соціальних прошарків.

Термін «соціальна» у цьому випадку — пояснює сприйняття явищ суспільством і окремими його індивідами без урахування соціальної приналежності, а тільки при урахуванні його взаємин з іншими через емоційні інтелектуальні, емпіричні судження, рішення й реакції («соціальна перцепція» у перекладі з англ. «суспільне сприйняття») [4, 116].

Ікона — це не тільки й не стільки твір мистецтва, скільки предмет сакралізації людської свідомості. Ікона інформативна і когнітивна. Психіка відповідно до теорії І. Г. Білявського, є своєрідним об'єднанням образу й знака. Адже ПСИХІКА — це мова. Ікона, що на наш погляд містить у собі знакову, вербальну, символічну й міфологічну й також архетипичну систему, будучи одночасно образом Прообразу є й образом ідеальної особистості. Людина живаючи ікона, створена по образу й подоби Бога, а значить соціальна перцепція ікони розкриває моральні цінності й установки.

Сприйняття ікони православною людиною відбувається через призму ВІРИ. Р. М. Грановська [5] розглядає віру як опору людських прагнень і потреб. Відповідно до концепції Грановської Р. М., саме віра впливає на світогляд, психічне здоров'я й етику сучасної людини.

Таким чином, сприйняття ікони, на наш погляд, і не прийняття її відіграють важливу роль у формуванні особистості й духовної культури в цілому.

Духовну культуру в її світоглядних аспектах характеризують положення, які, по-перше, імплітують відповідні нормативні переконання й, по-друге, здійснюють своєрідний «розумовий зв'язок» з усіма формами суспільної свідомості. Все це стає підставою для різних форм виховання й самовиховання особистості на рівні переконань, а отже, і на рівні включених у її структуру інтересів, устремлень, установок.

У цих випадках у гру входить, якщо можна так висловитися, зворотний зв'язок, у результаті якого створюються суб'єктивно-об'єктивні системи, які власного й становлять духовну культуру в її світоглядних функціях.

Експеримент був проведений серед молоді міста Одеси. Вибірка склала 281 осіб (з них 118 юнаків та 163 дівчинки). Учасники експерименту — це наші сучасники, у такий спосіб ми змогли виявити закономірності соціальної перцепції ікони у важливий період їхнього життя, коли формуються ціннісні орієнтири підростаючого покоління. Вік випробуваних 15–18 років (II екзистенціальний етап) [6]. (Від дослідження частки ми прийшли до загального). Для проведення порівняльного аналізу були обрані контрольні групи юнаків і дівчат з релігійними переконаннями. Із числа реципієнтів вибрана група семінаристів з'явилася для нашого багатопланового дослідження контрольною групою (70 персон), на базі гімназії № 6 нами була сформована група дівчаток з релігійними переконаннями (30 персон). Всі випробувані добровільно погодилися взяти участь у нашому експерименті.

Гіпотеза: Передбачалося, що на сприйняття сакральних об'єктів, зокрема ікони, мають велике значення ціннісні установки особистості, якими є релігійні переконання, мистецтвознавчі пізнання, досвід, у віруючої людини більшу роль грає її релігійний досвід і психологічний вік.

Мета експерименту:

- виявити критерії оцінки при безпосередньому сприйнятті православних канонічних та неканонічних ікон XI–XIX сторіччя;
- проаналізувати психологічні фактори, що виникають у процесі сприйняття ікони, як об'єкту християнського культу.
- почати спробу комунікативну функцію розглянути в іконографії.

Інструкція проведена в найбільш етичній формі.

Інструкція: У першому завданні ми попросили наших випробуваних побачені ікони згрупувати та аргументувати свої відповіді. В іншому завданні ми запропонували описати побачені репродукції ікон.

Стимульний матеріал: Були представлені пронумеровані без назви 10 репродукцій ікон, нами були обрані як найбільше всім знайомі іконографічні сюжети, так і мало знайомі. Перелічимо представлені нами репродукції ікон. 1) Чотирьохчастна ікона XIV століття, із храму Св. Георгія в Новгороді; 2) Ікона Богоматері «Отрада-Утешение» XIX ст. Афон.; 3) Ікона «Таємна вечеря» XIX стол. (Успенський собор, Луцьк); 4) Ікона «Ангел Златые Власы» 2-а половина XII ст.; 5) Ікона Божої Матері «Спорительница Хлебов» XIX ст. (Калуга); 6) Ікона «Благовещенье» Андрія Рубльова (1408); 7) Богоматір «Великая Панагия» — Ярославська Оранта. Перша половина XIII ст. (ГТГ); 8) Ікона «Спас Нерукотворный» (XIX стол. Володимирський собор, Київ); 9) «Троица» Андрія Рубльова (1408 р.); 10) «Иоанн Предтеча (Креститель)». Список з Деісусного чина XIX століття.

Ікони обрані відповідно до концепції Іоанна Дамаскина, які виконують найбільш важливі функції: дидактично-інформаційну; комеративну; анагогічну; харизматичну, тобто культову; поклінну; декоративну; і нарешті, на наш погляд найголовнішу для віруючої людини посередницьку функцію «ікона — медіатор» між людиною й Богом, Вищою Духовністю, будучи в такий спосіб інформаційним каналом для тих, хто навчився зчитувати інформацію ікони, розуміти мову іконопису.

Методику, що застосована, варто назвати «Модифікованою методикою сприйняття». Метод Келлі «конструктивного альтернативизма» [7], концепція якого припускає, що поведження особистості ніколи повністю не виразно. Ми завжди

вільні певною мірою в перегляді або заміні нашого тлумачення дійсності. Однак у той же час Келлі припускав, що деякі наші думки й вчинки визначені попередніми подіями. У нашому випадку ми повинні враховувати ступінь знань, накопичених нашими випробуваними, у досліджуваній нами області, ураховувати релігійний досвід (переживання або співпереживання тих або інших подій у житті, і роль ікони в цих подіях). Ікона, будучи стимульним матеріалом, одночасно є в нашому експерименті своєрідним індикатором, тобто показником духовного стану як самого суб'єкта, так у сукупності й духовності нашого суспільства.

Результати дослідження: Аналіз отриманих результатів був зроблений методом **контент-аналізу** [8, 9]. Метод контент-аналізу в нашій роботі був застосований у поєднанні з іншими методами, зокрема з контекстуальним аналізом при якому поряд з індивідуальними ознаками явища враховуються ознаки контекстів, до яких ставиться досліджуваний феномен. Визначено категорії аналізу — найбільш загальні, ключові поняття, що відповідають дослідницьким завданням. Проаналізовано відповіді по двох завданнях. На основі розрахунку ваги факторів, які є різними характеристиками сприйняття ікони. Виділені найбільш важливі критерії оцінки, через призму яких, на наш погляд, відбувається сприйняття ікони. Нами було виокремлено декілька найбільш важливих факторів, а саме:

- Ф1 — фактор, що тут і далі будемо умовно називати «сюжетний»
- Ф2 — фактор «емоційність-позитив»
- Ф3 — фактор «емоційність-негатив»
- Ф4 — фактор «функціональність»
- Ф5 — фактор «композиційно-мистецтвознавчий»
- Ф6 — фактор «конфесійність»
- Ф7 — фактор «з натхнення»
- Ф8 — фактор «гендерний підхід»

Отримані аргументовані відповіді, що супроводжують ту або іншу групу, були нами проаналізовані методом **контент-аналізу й згруповані в наступні фактори:** до фактора «сюжет» ми віднесли всі аргументи-відповіді, які містять у собі ідентифікацію зображених персонажів, до них же ми віднесли ікони, що зображують ту або іншу сцену, тобто ікони дії. Приміром, випробуваний виділяє комбінацію з наступних репродукцій ікон № 2, № 5, № 7 і висуває аргумент — репродукції ікон, згруповані тому, що на всіх репродукціях зображена Богоматір, або інший, наприклад: № 1, № 3, № 6 — ікони сценічні — «ікони дії», як самі назвали їх випробувані. До фактора «композиція» ми віднесли всі відповіді — аргументи з вказівкою на зображення 1) Лику (Лик Ісуса); до функціонального фактора ми віднесли всі відповіді, які аргументують у собі, а) що ікона — це медіатор між Людиною й Богом; б) духовний вплив ікон на людину; в) функцію кожної ікони в побуті. «Мистецтвознавчий та композиційний» фактор містить у собі відповіді-аргументи, якщо був зазначений стиль із вказівкою на колір, форму, розмір ікони та композиційну побудову. Ми об'єднали в один фактор два виявлених фактори, але взаємодоповнюючі один одного: композиційний фактор і мистецтвознавчий, які містять у собі відповіді-аргументи із вказівкою на стиль, колір, форму, розмір ікони. До фактора «композиція» ми віднесли й ті відповіді-аргументи, де зазначені зображення 1) Лику (Лик Ісуса); а також композиційних форм, поз зображених персонажів. Також сюди віднесені відповіді, де акцент падає на тло і фігуру, наприклад, «Ісус сидить за столом і, піднявши руку, розповідає, що це...». Ми прийшли до висновку, що даний композиційно-мистецтвознавчий фактор надалі досліджені, ми можемо сміливо перейменувати фактор і під умовною позначкою Ф5 розуміти фактор естетичний. До конфесіонального фактора ми віднесли всі

відповіді, які містять у собі точне догматичне й функціональне призначення тієї або іншої групи ікон із вказівкою, перед якою іконою треба молитися, перед якою іконою виникає «молитовний настрій», яка тріада ікон демонструє старозавітні й новозавітні події. Також ми віднесли до даної категорії всі аргументи, що стосуються канонічності або не канонічності тієї або іншої ікони. «Емоційний» фактор, що містить у собі: 1) позитивні емоції; 2) негативні емоції. Ми виділили в процесі статистичної обробки завдяки участі в експерименті дівчат ще один фактор, окремо внесли ті відповіді, в яких відчувалася емоційна напруга, почуття тривоги й водночас були такі відповіді як: «...мені так підказує серце». Даний фактор був виділений у фактор «натхнення».

Саме в школярів найбільше яскраво був виявлений ще один фактор — «гендерний підхід» — це відповіді-аргументи, утримуючі в собі опис персонажів через призму гонористого підходу, наприклад: «...я бачу жінку», «...страждальницька особа чоловіка», «...Вона нагадує мені мою маму» — 5% школярів саме так характеризували ікони Богоматері, Ісуса Христа й Іоанна Хрестителя.

Вивчивши первинний матеріал (рукописні відповіді) старшокласників середніх шкіл м. Одеси, нами була проведена експертна оцінка ваги кожного отриманого фактора по двох виконаних завданнях, і ми одержали наступні результати (таблиця 1):

Таблиця 1

Експертна оцінка ваги кожного отриманого фактора по двох виконаних завданнях старшокласниками (юнаки/дівчата)

СШ	Ф6	Ф1	Ф4	Ф5	Ф5	Ф7	Ф2	Ф3	Ф8	вага факторів
Ф6	///////	0	0	0	0	1	0	1	0	0,06
Ф1	1	///////	1	1	1	1	0	1	0,5	0,19
Ф4	1	0,5	///////	0,5	0,5	1	0	1	0	0,13
Ф5	1	0	0,5	///////	0,5	1	0,5	1	0,5	0,12
Ф7	0	0	0	0	0	///////	0	0	0	0
Ф2	1	1	1	1	1	1	///////	1	1	0,24
Ф3	0	0	0	0	0	0	0	///////	0	0
Ф8	0	0	0,5	0	0	1	0	1	///////	0,07

Попередні результати експертної оцінки ваги факторів ми перевірили статистичним розрахунком. Методом факторного аналізу [10] була досліджена група школярів-старшокласників СШ м. Одеси. Отримані результати представлені в таблиці 2.

З таблиці 2 видно, що найбільшу вагу серед навантажень першого роду мають фактори Ф2, Ф3 — емоційний позитив, емоційний негатив — (0,63) і (-0,5) відповідно. Фактор функціональність Ф4 — вага дорівнює 0,59. Сюжетний фактор має так само істотне навантаження, рівне 0,61. При порівняльному аналізі контрольних груп (семінаристи й група № 2 віруючі дівчатка) і групи школярів

помітно, що для них усіх характерні загальні психологічні особливості сприйняття ікони, а саме: виділення фактора «сюжету» у побачених репродукціях запропонованих нами ікон, опис своїх емоцій при сприйнятті, кон'юнктурне відношення до розглянутого образу ікони. Варто помітити, що цей останній фактор істотно нижче в групи семінаристів, тоді як у групи № 2 (дівчатка з початковим релігійним утворенням) результати опубліковані у статтях [11, 12] і школярів ці фактори приблизно збігаються по вазі $-0,62$ і $0,59$ відповідно. Останній пояснюється, на наш погляд, єдиним психологічним віком досліджуваних реципієнтів, однаковістю отриманого утворення, де не акцентується навчання на релігійному контексті. Це підтверджується ще й тим, що конфесіональний фактор дуже низький як у контрольних групах, так і в групі школярів.

Таблиця 2

Експертна оцінка ваги факторів першого етапу дослідження

Фактори	Ф1	Ф2 (+)	Ф3 (-)	Ф4	Ф5	Ф6	Ф7
Вага факторів у всіх школярів	0,61	0,63	-0,5	0,59	0,48	0,019	0,57
У юнаків	0,60	0,53	-0,39	0,61	0,39	0,02	0,54
У дівчат	0,59	0,72	-0,63	0,59	0,42	0,03	0,56

Слід зазначити, що школярі показують більш низькі знання в області релігознавства, у нашому конкретному випадку історії християнства, зокрема розуміння іконопису як області релігійного мистецтва православ'я. Це пояснюється, тим, на наш погляд, що загальноосвітня програма навчання у своїй сукупності взагалі ігнорує ікону як об'єкт мистецтва. На відміну від недільних шкіл, де проходили майже 10-літнє навчання багато учасників з контрольних груп. Яскравою відмінністю сприйняття контрольних груп і групи школярів є поява «гендерного» фактора. Фактор Ф8 з'являється при контент-аналізі відповідей школярів у завданні № 2, де було потрібно провести опис запропонованих ікон.

У відмінності від контрольної групи й групи № 2 при текстовому викладі своїх вражень і сприйняття ікони, школярі використовують терміни: «бачу жінку», «бачу чоловіка», «схожа на маму». Таким чином, у відмінності від віруючих помітний гендерний акцент у момент сприйняття. Цей фактор властивий тільки групі школярів.

При аналізі відповідей школярів-хлопчиків і школярів-дівчаток слід зазначити, що при збереженні описаної вище картини, виявлені певні відмінності. Так, вага функціонального фактора у юнаків $-0,61$, більше ніж вага цього ж фактора в дівчаток $-0,59$. З іншого боку, у дівчинок вище фактор емоційний позитив/емоційний негатив, ніж у хлопчиків, $0,72$ і $0,53$ відповідно). Вага сюжетного фактора приблизно однакова. Типовість психологічного портрета чоловіка знаходить своє відбиття в особливому сприйнятті православних ікон.

При дослідженні взаємозалежності зазначених факторів був відзначений досить високий ступінь їхньої кореляції, що говорить про те, що школярі не можуть виділити найбільш істотних механізмів соціальної перцепції ікони за відсутності певної бази знань.

Те ж саме можна сказати й про контрольні групи — не існує чітко виділених залежностей між факторами, й це зайвий раз підтверджує висунуту нами гіпотезу

про те, що й школярі, й контрольні групи перебувають у єдиному психологічному віці, і механізми соціальної перцепції ікони груп досить близькі. Наочно це можна побачити на рисунку 1.

Вага факторів при аналізі ікон

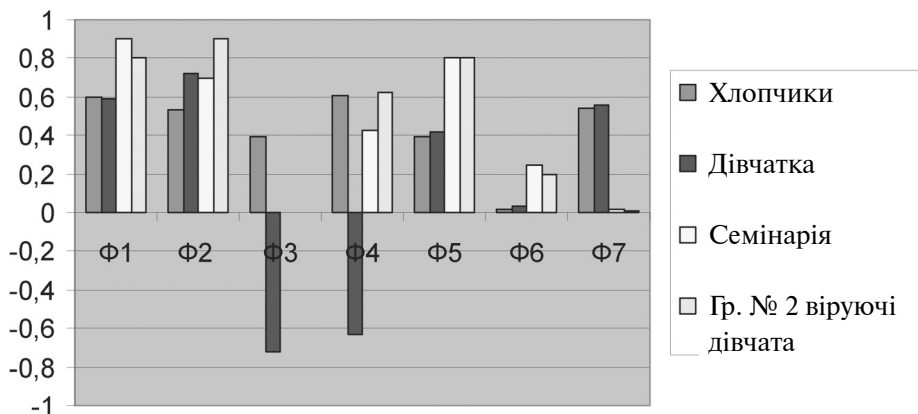

Рис. 1. Порівняльний аналіз факторів сприйняття ікони в контрольних групах і групах школярів

Проаналізувавши всі отримані дані на представленому рисунку, можна зробити **висновок**: у контрольній групі виявлена явна перевага фактора сюжетного й фактора емоційного позитива (останній переважає в контрольній групі дівчат). Група школярів демонструє превалювання факторів сюжетного, емоційного позитива (превалює у дівчат), а так само наявність фактора з натхнення. Відзначимо відсутність конфесійного фактора у школярів і наявність його в контрольних групах з явним превалюванням у групі семінаристів. Досить близький збіг рівней сприйняття пояснюється, на наш погляд, єдиним психологічним віком реципієнтів. Із часом і духовним ростом настає істотне розходження в психологічному сприйнятті сакрального культу групою релігійних людей. Досліджуючи настільки делікатне питання як сприйняття православної ікони, ми змогли в цьому переконатися, коли знайомилися з відповідями наших випробуваних. Отримані результати підтвердили нашу гіпотезу. Соціальна перцепція ікони яскраво демонструє відношення до сакрального в нашому сучасному суспільстві. Вивчаючи сприйняття ікони, ми можемо вивчити психологічні установки особистості й морально-ціннісні орієнтири.

Література

1. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: В 2-х т. / АПН СРСР. — М.: Педагогика, 1989. — Т. 1. — 485 с.
2. Леонтьев А. Н. Избранные труды: В 2-х т./ Под ред. Давидова В. В. — М.: Педагогика, 1983. — Т. 1, 2.
3. Белявский И. Г., Кишинская А. Н. Исповедь пасынка века и немного исторической психологии. — Одесса: ОКФА, 1997. — С. 47.
4. Білявський І. Г. Соціальна перцепція: Навчальний посібник до спецкурсу. — Одеса: Астропринт, 2000. — 116 с.
5. Грановская Р. М. Психология Веры. — СПб.: Язык, 2004. — С. 576.

6. Гукаленко О. В., Власова Т. И. Экзистенциальные ценности, как основа духовно-морального развития личности // Покровские чтения: Сб. науч. докл. Кн.5. — П 48. — Бендеры: Полиграфист, 2003. — С. 22.
7. Хьелл Л., Зиглер Д. Теория личности. — СПб.: Питер, 2001. — С. 440.
8. Дридзе Т. М. Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации. — М., 1984. — 282 с.
9. Жарикова Т. А. Контент-анализ социологический метод // Институт истории, археологии и этнографии народов Дальнего Востока ДВО АН СРСР. Владивосток, 1990. — 26 с.
10. Лоули Д., Максвелл А. Факторный анализ как статистический метод. — М.: Статистика, 1973. — 176 с.
11. Данилова Е. С. Психологические особенности восприятия древнерусских икон XII–XVII вв. (экспериментальні дослідження) // Вісник Харківського Національного університету ім. В. Н. Каразіна № 599. — Харків, 2003. — С. 84–86.
12. Данилова О. С. «Соціальна перцепція» ікони — індикатор духовності (експериментальні дослідження) / Е. С. Данилова // Вісник Одеського Національного університету імені І. І. Мечникова. Т. 12. Вип. 16. Психологія. — Одеса, 2007. — С. 4–7.

Е. С. Данилова — соискатель

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
кафедра клинической психологии

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНОЙ ПЕРЦЕПЦИИ ИКОНЫ СРЕДИ МОЛОДЕЖИ (ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ГЕНДЕРНОГО ПОДХОДА)

Резюме

Проведено эмпирическое исследование социальной перцепции иконы среди молодежи. Выявлены психологические особенности восприятия канонической иконы с учетом гендерного подхода. Разрабатываются следующие подходы для изучения социальной перцепции сакрального искусства — Иконы.

Материалы исследования и выводы могут послужить в решении проблемы введения духовно-морального компонента в школьную программу. А именно, изучении нашими детьми такого предмета в рамках факультатива, как «Основы православия и иконография».

Ключевые слова: православная икона, социальная перцепция, контент-анализ, факторный анализ.

O. S. Danilova — the competitor

Odessa National Mechnikov University
Department of Clinical Psychology

THE PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE ICON SOCIAL PERCEPTION THROUGH THE YOUTH (THE EMPIRIC RESEARCHING BY THE GENDER APPROACH)

Summary

The empiric researching of the icon social perception is worked out. The psychological aspects of the canonical icon perception with regard of the gender is proposed. The mechanisms of the sacral icon social perception are created.

The researchs' materials and conclusions are useful in the problem of the moral and spiritual components inputting to the school program. It is proposed to study the facultative «The basis of the orthodox church and iconography» in the school.

Key words: orthodox icon, social perception, content analyses, factor's analyses.

УДК 351.74:159.922-057.36(477)

І. В. Клименко — здобувач

Академія управління Міністерства внутрішніх справ України

ДЕТЕРМІНАНТИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ КЕРІВНИКА В СИСТЕМІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

У статті висвітлюються актуальні питання становлення особистості керівника органів внутрішніх справ та морально-психологічних аспектів управлінської діяльності. Суб'єктивні та об'єктивні передумови розвитку керівника.

Ключові слова: керівник, управлінська діяльність, морально-психологічні якості.

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні продовжують формуватись нові принципи функціонування державних інститутів, у тому числі органів внутрішніх справ. Минулі відносини у сфері правоохоронної діяльності часто стають малоефективними та поступово змінюються, як змінюються і самі правоохоронні органи.

Міліція в Україні, як державний озброєний орган виконавчої влади, призначений захищати від протиправних посягань на життя, здоров'я, права та свободи громадян, сьогодні не спроможна в повному обсязі забезпечити вимоги суспільства. Стрімка інтеграція України у міжнародне суспільство, формування нових економічних відносин обумовлюють необхідність підвищення якості та ефективності діяльності органів внутрішніх справ. А саме конкретизації вимог та задач в організації професійної підготовки, кадрової, виховної та психопрофілактичної роботи з персоналом органів внутрішніх справ. Потенціал системи органів внутрішніх справ, мета, стратегія, політика, тактика, реальна ефективність діяльності в більшій мірі залежать від керівників: їх цінностей, лідерських якостей, професіоналізму, стиля керівництва, життєвого сценарію [2].

Враховуючи вищевикладене, дослідження особистості керівника та його діяльності в системі органів внутрішніх справ України на сьогоднішній день залишається актуальною проблемою та такою, що потребує подальшого вивчення.

Мета статті: дослідити основні детермінанти розвитку особистості керівника в системі органів внутрішніх справ.

Виклад основного матеріалу. Своє становлення у системі управління керівник починає не з чистого аркуша. Його управлінський шлях значною мірою визначається індивідуальними якостями, особливостями дитинства і юності, навчанням, досвідом трудової діяльності (рис. 1)

Початок управлінського самовизначення потрібно шукати ще в дитинстві. Багато керівників, наприклад, відзначають, що у дванадцять-тринадцять років у них сформувався узагальнений образ власного життєвого шляху, пов'язаний з управлінською діяльністю. Різноманітні опитування курсантів також свідчать про особливу привабливість для них керівної роботи, оскільки вона гарантує високу заробітну плату і самостійність. Хлопці більше орієнтовані на суспільну значимість результатів управлінської діяльності, суспільне схвалення, а дівчат приваблює робота з людьми, широкі можливості спілкування. Значний вплив на формування майбутніх керівників здійснює сім'я, яка визначає систему відносин із світом, оточенням, собою. Сімейне виховання є одним із важливіших стартових чинників управлінського розвитку [3]. Одним із базових компонентів здатності до управлінської діяльності є також добра фізична форма і здоров'я. Здорові люди

продуктивно працюють, їм властиві творчість, комунікабельність, почуття гумору, критичність, здатність виявляти нові резерви ефективності своєї життєдіяльності. До важливих внутрішніх чинників управлінського розвитку належить готовність до управлінської діяльності, яка має такі складові:

- наявність спеціальних здібностей, інтересу до управлінської діяльності;
- уміння приймати ризикові рішення, вступати в конфлікти заради інтересів справи, активно діяти в екстремальних умовах;
- готовність до збільшення стресових навантажень;
- готовність до зміни умов праці й особистого життя.

Рис. 1. Суб'єктивні та об'єктивні передумови розвитку керівника

Значні зміни зовнішнього середовища зумовлюють зміни в діяльності і в особистості керівника. Передусім це події в сім'ї, події, пов'язані із посадовими переміщеннями. Певний вплив мають і соціально-політичні події, особливо у трансформаційних суспільствах. Отже, розвиток особистості керівника можливий лише за його активної взаємодії з навколишнім середовищем. Він відбувається за такою схемою:

1. Адаптація до навколишніх умов життя і діяльності, до норм, цінностей, управлінської культури організації (визначення напрямку і характеру розвитку, пошуку джерел, засобів пристосування та становлення). Вона передбачає пристосування психіки людини до зовнішнього середовища, що якісно змінюється.

Заміна навчання або трудової діяльності на управлінську передбачає період управлінської адаптації. Вона може охоплювати суспільну, соціокультурну, етнопсихологічну, соціально-психологічну, організаційну, технологічну, посадову сфе-

ри. Задоволеність працею, собою і реалізацією своїх потенційних можливостей є суб'єктивним індикатором рольової адаптації. Тривалість її залежить від обсягу знань керівника, стажу роботи, психологічної сумісності в колективі, оцінювання його діяльності підлеглими. Якщо обсяг знань, отриманих у навчальному закладі, достатній, то молодий керівник відчутніше задоволений змістом роботи, спеціальністю, умовами праці, своєю участю в управлінні.

Розкриття перед молодими керівниками перспектив посадового росту, розширення їх участі у життєдіяльності організації, вдосконалення взаємодії з підлеглими мають велике значення для закріплення та адаптації на посаді. Цьому сприяє і виявлення та регулювання чинників, що ускладнюють чи стримують адаптацію. Дефіцит знань і навичок управління, брак часу і сил на здійснення задуманого, вища від передбачуваної відповідальність негативно позначається на посадовому рівні керівника. Незадоволеність роботою, своїми діями вчинками, поганий настрій — це показники не повної адаптації до управлінської діяльності. За таких умов керівник або припиняє її, або шукає психологічні захисні механізми, які охороняють його від зазіхань на цілісність і стійкість особистості: втеча від реалії, апатія, негативізм, агресія, мрії і фантазії, лінощі тощо. Ці захисні механізми підтверджують відсутність психологічної адаптації. Часто вони спричиняють регрес особистості.

2. Індивідуалізація (вияв власного «Я», визначення детермінантів розвитку, формування особистісних новоутворень, їх закріплення, забезпечення високої ефективності управлінської діяльності, вияв власної активності та індивідуальності, оптимальна реалізація потенційних можливостей, гармонія розвитку).

Процес індивідуалізації особистості в управлінській діяльності пов'язаний з її самоактуалізацією: у керівника формуються вимоги до власної діяльності та до себе. Порушення вимог системного оточення спричиняють зміни у розвитку керівників. Часті соціальні зміни призводять до деформації особистісних вимог, що впливає на ефективність і результативність управлінської діяльності. Невідповідність рівня розвитку особистості керівника і вимог суспільства можуть мати такі наслідки:

- узгодженість (розв'язання проблеми вимог шляхом компромісу);
- зміна соціального оточення (пошук керівником іншого соціального оточення, іншої системи вимог);
- зміна власних вимог (пристосування власного «Я» до обставин життя і діяльності, прийняття існуючої системи вимог).

3. Інтеграція (зміна особистісних властивостей під впливом оточення, забезпечення високої продуктивності діяльності з метою посадового просування, росту). Інтеграція, де термінується суперечність між намаганнями керівника бути ідеально представленим своїми особливостями та властивостями в спільності (організації) і потребою спільноти прийняти, схвалити та культивувати лише ті його індивідуальні особливості, які сприяють розвитку організації й розвитку керівника як особистості і професіонала. За успішного проходження етапу інтеграції керівник набуває рис (гуманність, вимогливість, відповідальність, довіра до людей та ін.), які забезпечують йому успішне просування в системі управління. Коли суперечність на цьому етапі не усувається, настає дезінтеграція. Її наслідком є ізоляція, витіснення особистості із спільноти або деградація. Отже, особистісна інтеграція — це такий стан керівника, для якого характерні впорядкованість, вмотивованість особистісної структури, дій вчинків індивіда, їх погодженість, стійкість і стабільність, що свідчить про психологічну рівновагу індивіда, цілісність його особистісної структури. Тобто відповідні особистісні новоутворення, багаторазово відтворюючись, закріплюючись, формують достатньо стійку структуру особи-

стості керівника. Ситуація, в якій відбувається соціальний розвиток керівника динамічна. Йдеться про динаміку розвитку особистості у певній спільноті, яка також розвивається. Саме тому тип розвитку особистості залежить від організації, в яку керівник інтегрований.

Не кожному керівникові відразу вдається адаптуватися до умов життя в організації, завоювати повагу і довіру підлеглих. Багатьом із них доводиться відчувати як власну непідготовленість до виконання нових службових завдань, так і явний або прихований спротив очолюваного колективу. Науковці виокремлюють такі основні причини виникнення труднощів в роботі керівників.

1. **Обмануті очікування.** Управлінський досвід переконує, що більшість керівників-початківців за своїм характером є типовими «спринтерами», здатними викладатися на короткій дистанції, відразу очікуючи винагороди. А реальна практика потребує готовності до роботи на довгій дистанції, тривалого й неухильного наближення до результату через подолання різноманітних перешкод, затрачуючи на це значно більше інтелектуальних, емоційних сил, ніж отримуючи віддачі.
2. **Некомпетентність попереднього керівника.** Перший керівник відіграє в долі молодого фахівця надзвичайно важливу роль, адже стиль його роботи здатний як деформувати будь-які правильні установки, так і спрямувати їх у правильне русло. Особливо згубним є нестача уваги, надмірно «поблажливий» режим, відсутність можливості виявити себе, відзначитися успішним розв'язанням складного завдання.
3. **Соціально-психологічна глухота.** Багато молодих фахівців, приходячи на службу, не враховують найпершої заповіді соціологів та соціальних психологів про те, що взаємини в організації формуються на людських стосунках. Без знання законів і закономірностей спілкування, взаємодії людей у групі неможливо забезпечити виконання наказів керівництва, змусити неухильно виконувати доручення. Переконані у важливості лише наукових рекомендацій з питань організації управління, молоді керівники ігнорують реальні соціально-психологічні відносини в групі, чим шкодять і власній кар'єрі, і нормальному функціонуванню організації. Унаслідок зневаги до соціально-психологічних особливостей управлінської діяльності молоді керівники часто конфліктують із підлеглими та організацією загалом. Іноді минає кілька років, перш ніж вони усвідомлять, що успішно працювати в колективі можна лише на основі поєднання людських і ділових відносин.
4. **Пасивність.** Твердження про енергійність та активність усіх молодих керівників не завжди є обґрунтованим, оскільки нерідко причиною їх невдач стає надмірна пасивність. Вона зовсім не тотожна лінії, а протилежна ініціативі й творчому підходу.
5. **Конфлікт поколінь.** Майже всім управлінським культурам властива напруженість у стосунках між молодими і досвідченими керівниками: молоді дратують старших упевненістю в тому, що їх знань досить для успішного розв'язання будь-яких службових проблем; керівники старшого покоління часто свідомо чи несвідомо побоюються своїх молодих колег не через ризик втратити керівне крісло, а з природного страху застаріти, відстати, перестати бути потрібним і незамінним. Отже, якщо молодий фахівець не хоче, щоб керівники старшого покоління були перешкодою в його посадовому рості, він не повинен приховувати того, що переймає їхній досвід [3].

Ефективність роботи керівників залежить від різноманітних чинників, зокрема й від дотримання ними певних вимог. Передусім це вимоги до результатів праці, вимоги до поведінки і відносин. Впливають на якісні й кількісні показники діяльності керівників і певні обмеження і альтернативи (ресурси, правові, технологічні), угоди з профспілкою, розташування робочого місця керівника та його підрозділу, політика і культура організації, готовність інших схвалити те, що намагається зробити керівник.

У процесі управлінської діяльності керівник пізнає вимоги, зумовлені різноманітними зовнішніми і внутрішніми чинниками. У нього нагромаджується знання про труднощі, які доводиться долати, виробляються еталони успішного чи неуспішного опанування вимог учасниками трудового процесу та додання ними труднощів. При цьому керівники різних темпераментів відрізняються стилями організаторської діяльності та емоційного впливу, а їх природні особливості виявляються через такі властивості нервової системи, як сила, рухливість, збалансованість процесів збудження та гальмування.

Не кожен фахівець може бути успішним керівником. А оволодіння основами управлінського мистецтва ще не гарантує ефективності роботи керівників.

Досвід світових систем управління свідчить про наявність життєвого циклу керівника, а отже, і про необхідність правильної реалізації всіх його етапів, з-поміж яких виділяють основні:

1. Входження в професію керівника. На цьому етапі молодий фахівець, що опанував необхідні навички і знання, починає реально керувати спочатку невеликими, а потім усе більшими групами чи організаціями людей, усе складнішими роботами і проектами.
2. Здобуття високого рівня кваліфікації. Такий керівник уже володіє достатнім досвідом роботи, але все частіше відчуває потребу нових знань. Встигати за прогресом науки і практики йому стає важче, а здоров'я погіршується.
3. Завершення професійної кар'єри і підготовки виходу на пенсію. Ефективність роботи керівника в цей час помітно знижується, він сам перестає бути задоволений своєю роботою, а співробітники все частіше сприймають його як перешкоду у прийнятті ефективних управлінських рішень.

Завершальним етапом формування особистості керівника є зміцнення й удосконалення його моральних навичок, стійких норм поведінки на службі, у громадському житті та побуті, визначення рис стилю його управлінської діяльності. Навички спрощують і полегшують роботу та поведінку керівника, оптимізують його спілкування з іншими людьми, стандартизують взаємовідносини співробітників у типових ситуаціях, дозволяють передбачати перебіг дій людини в тій чи іншій ситуації. Як вважав А. С. Макаренко, моральними називають не ті дії і вчинки, коли людина сіла і подумала, як слід себе поводити в даній ситуації, а ті, коли вона не може вчинити інакше всупереч її звичним нормам поведінки. У діяльності керівника важливу роль відіграють звичні й відомі в колективі риси стилю спілкування начальника з підлеглими: форма вітання, ступінь коректності, доброзичливість чи, навпаки, жорстокість тощо. Керівник завжди має враховувати психологічні наслідки власних рішень і вчинків, оскільки він перебуває під постійним спостереженням підлеглих, які завжди співвідносять дії керівника з його словами. Крім того, слід зазначити, що однією з необхідних якостей керівника є його спроможність передбачати моральні, психологічні й педагогічні наслідки прийнятих ним управлінських рішень, а також шляхів і засобів їх здійснення. За відсутності цієї якості може відбуватись виникнення істотних психологічних бар'єрів між начальником та підлеглим, погіршення морально-психологічного клімату в колек-

тиві, зниження авторитету керівника, а зрештою це позначається на ефективності виконання підрозділами оперативно-службових задач.

У практичній діяльності органів внутрішніх справ, на жаль, трапляються випадки, коли керівник, застосовуючи до підлеглих заходи дисциплінарного впливу, не враховує при цьому громадську думку, конкретну ситуацію, характер майбутніх задач. У результаті чого ефект від вжитих заходів може бути прямо протилежним очікуваному. Такі ситуації часто виникають у тих випадках, коли керівник порівнює міру покарання або заохочення зі ступенем провини чи заслугами підлеглих, не враховує їх положення, авторитет у колективі, або застосовує ці заходи несвоєчасно.

Отже, сучасний керівник органів внутрішніх справ, безумовно, має бути професіоналом у своїй справі, але він також має бути високоморальною людиною, мати високу правову культуру, добре знати психолого-педагогічні основи впливу на колектив в цілому, на окремого співробітника, уміти правильно будувати взаємовідносини з керівниками організації та установ, окремими громадянами.

Аналіз значущості розвитку особистості керівника і особистісних чинників дозволить нам прогнозувати можливі зміни в поведінці керівника його діяльності та можливість розробки і удосконалення управлінських систем.

Література

1. Барко В. І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект): Монографія. — К.: Ніка-Центр, 2002.
2. Бесчастный В. Н. Работа с персоналом органов внутренних дел: Научно-практическое пособие. — Донецк: ДЮИ МВД при ДонНУ, 2005. — 324 с.
3. Орбан-Лембрик Л. Е. Психология управления: Посібник. — К.: Академвидав, 2003. — 568с.

І. В. Клименко — соискатель

Академия управления Министерства внутренних дел Украины

ДЕТЕРМИНАНТЫ РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ РУКОВОДИТЕЛЯ В СИСТЕМЕ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УКРАИНЫ

Резюме

На основе анализа деятельности руководителей системы органов внутренних дел были выявлены и описаны основные детерминанты становления личности руководителя, а также морально-психологические аспекты в управленческой деятельности.

Ключевые слова: руководитель, управленческая деятельность, морально-психологические качества.

I. Klimenko — the competitor of faculty of legal psychology
Academy of management MVS of Ukraine.

DETERMINANTS OF DEVELOPMENT OF THE PERSON OF THE HEAD IN SYSTEM OF LAW-ENFORCEMENT BODIES OF UKRAINE

Summary

The subject of the article are pressing questions of formation the person of the head of law-enforcement bodies moral and psychological aspects of administrative activity.

Key words: the management, the personnel, morally-psychological qualities.

УДК 159.964.26-055.2

В. О. Клюйкова-Цобенко — аспірантка

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

кафедра загальної та соціальної психології

e-mail: torina-11@yandex.ru

ПРОЯВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ МІФОЛОГІЇ У ВИГЛЯДІ АРХЕТИПНИХ ЗМІСТІВ У НЕСВІДОМОМУ ЖІНКИ

У статті наведено ряд жіночих архетипів, що розглянуті в концепціях деяких авторів (Д.-Ш. Болен, К.-П. Естес, В. В. Козлов, Е. Нойман, К. Г. Юнг), де представлені закономірності реалізації цих архетипічних змістів, а також запропоновані декілька видів типологій жіночих архетипів.

Розглянуті у статті архетипні змісти є структурними одиницями такого феномену як індивідуальна міфологія (сукупність колективних та індивідуальних несвідомих змістів, що відображують домінуючі в психіці архетипи), що впливає на реальне життя жінки шляхом формування певних стратегій та стереотипів поведінки.

Ключові слова: архетип, архетипні змісти, індивідуальна міфологія, несвідоме жінки

З часів відкриття несвідомого З. Фрейдом вчених-психологів та лікарів-психіатрів цікавить це явище психіки, що є сховищем проблем, а також і ресурсів особистості. Наша стаття присвячена таким складовим несвідомого як архетипи, які, в свою чергу, складаються у феномен індивідуальної міфології.

Актуальність теми постає в тому, що психологу чи психотерапевту доводиться виконувати роль наставника, що слідкує та допомагає особистості на шляху ініціації, яка є надбанням психологічної зрілості та сформуванням нової ідентичності. В первісному суспільстві ця роль належала знахарям та вождям племені. В середньовіччі — церкві (наприклад, перше причастя, весільна церемонія, обряд хрещення тощо) та частково батькам, що пояснювали дитині її статус та обов'язки. Сьогодні, за часи технічного прогресу, феномен ритуалізованої ініціації перестає існувати. І тільки в кабінеті психолога відбувається сакральне таїнство доторкання до глибин свого несвідомого, переструктурування власних психічних змістів, смисложиттєвих орієнтацій, стратегій поведінки тощо. Тож для того, щоб бути продуктивним у даному аспекті своєї роботи, психологу необхідно мати уявлення про глибинні шари психіки, до яких можна віднести індивідуальну міфологію, робота з якою, в тому числі, виражається в роботі з архетипами.

Мета статті полягає у розгляді особливостей прояву індивідуальної міфології у несвідомому жінки.

Завдання:

1. Розглянути концепції різних авторів щодо прояву архетипів та міфологічних сюжетів у несвідомому жінки;
2. Пояснити феномен індивідуальної міфології через прояв у несвідомому жінки архетипних змістів.

Архетипне наповнення несвідомого жінки є предметом дослідження різних авторів. Безумовно, в основному це представники аналітичної психології К.-Г. Юнга: Е. Нойман, Д. Ш. Болен, К. П. Естес. З російських авторів це Т. Д. Зінкевич-Євстігнеєва, В. В. Козлов, Є. Веселовська. Також теми жіночих архетипів торкався в своїх дослідженнях А. Менегетті.

Найзначнішим жіночим архетипом усіх часів і культур визначається архетип Великої Матері. Це й зрозуміло з огляду на те, що світ людини у ранньому дитинстві — це світ матріархату. Глибинний зв'язок між матір'ю і дитиною не уривається й пізніше. Інколи ця залежність навіть стає перешкодою дорослішання особистості, заважає на шляху до самореалізації особистісної зрілості, але такий стан речей природно виправляється [7].

Слід взяти до уваги те, що кожна особистість незалежно від статі обумовлена в своїх проявах певною системою архетипічних змістів. Найбільш вагомі архетипи для особистості за К. Г. Юнгом — Самість (мета особистісного зростання), Персона або Маска (багатофункціональність особистості), Аніма та Анімус (психологічна андрогінність особистості), Тінь (забезпечує гармонію особистості шляхом відторгнення темних проявів «Я»).

На думку Т. Д. Зінкевич-Євстігнеєвої, архетипи забезпечують стабільність, відповідають за порядок речей в світі, є засобами для подолання та підпорядкування хаосу [2].

Тобто вони супроводжують та допомагають людині подолати етап внутрішньої трансформації. На певних життєвих стадіях вони змінюють одне одного, наприклад, архетип Немовляти юної дівчини поступається місцем архетипу Матері з появою у неї власної дитини. Цей серйозний етап життя жінки вимагає певної ініціації у нову роль, яка супроводжується самовизначенням щодо взаємин з власною матір'ю, переорієнтацією цінностей та смисложиттєвих постанов молодой жінки. Цікавим прийомом допомоги у цій ситуації може стати міфотерапія, яка найчастіше виливається у форму роботи з казками різних типів: народними, авторськими чи створеними власноруч самими клієнтками.

Відомо, що казки, міфи, легенди, пісні, а також і сновидіння є джерелом архетипів. Аналізуючи казкові історії, ми пізнаємо мову архетипів, їх логіку, це допомагає запобігти зайвим неприємним несподіванкам, на які людина витрачає велику кількість психічної енергії [2].

Повертаючись до сутності та ролі жіночих архетипів колективного несвідомого у становленні особистості, слід підкреслити їх амбівалентність.

Виглядає парадоксом співіснування руйнації і творення в межах одної міфологеми Великої богині.

Архетип Матері не завжди представлений у міфах, казках як позитивний і світлий. Є й негативний аспект материнського образу. Він наповнюється різноманітними змістами в залежності від якості свідомості певного історичного періоду та людської спільноти.

Наприклад, дуальний характер архетипу Матері широко представлений в Єгипті, де великі богині Нейт, Хатор, Баст, Мут є не тільки годуючими богинями, що дарують та підтримують життя, а також богинями жорстокості, деструкції, жаги до крові [4].

Зокрема, Хатор, корова — дарувальниця молока, є матір'ю сонця, глибоко шановується жінками, є богинею долі. Її бурхливі та шумні свята свідчать про її оргіастичну сутність. Також вона є богинею війни, кровожерливою богинею, що розорює людство. Вона настільки одержима кров'ю, здійснюючи помсту богів людству, що аби все-таки врятувати людство від повного винищення, боги влас-

норуч приготували велику кількість вина, яке вона прийняла за кров. «Тоді вона випила його, смак його був приємним, вона повернулася додому та забула про людство» [4].

Інший приклад — дружня до людей богиня-кішка Баст, богиня кохання та радості. В своєму жакливному аспекті вона є левоголовою богинею Сехмет. Відомо, що у Верхньому Єгипті було широко представлене поклоніння левам. Лев — найкрасивіший та очевидний символ жорстокого характеру великого жіночого божества [4]. Сучасній людині стає зрозумілішим мотивація такої агресії і жага крові, коли з міфологічних джерел ми дізнаємось, що вони підкорюються закону плідності.

Негативний прояв архетипу Матері в жінці К. Г. Юнг називає «любляча та страшна матір». Для жінки, що зробила своєю головною метою народження дітей, чоловік сприймається як засіб для створення потомства. До розвитку своєї власної особистості вона також не проявляє ніякої цікавості. Її життя ідентифікується з об'єктами турботи: дітьми [7]. Ця жінка безмежно любить своїх дітей, піклується про них, захищає від «лихого світу». Чому ж даний тип материнської поведінки виявляється негативним? Тому що ця жінка залишається несвідомою як особистість, її розум, як вважає Юнг, є примітивним, алогічним та безпошадним. Її Ерос знаходить вихід в жазі до влади та відстоюванні материнських прав та авторитета, що, в свою чергу, руйнує не тільки її власне «Я», а й особистості дітей [7].

Нижче буде розглянутий архетипічний образ богині Деметри, що переκληкається з наведеною думкою К.-Г. Юнга.

Інший тип негативного прояву материнського комплексу полягає у нездатності мати дітей або у нестерпності материнського обов'язку. Дуже часто вагітність такої жінки ускладнена яскраво вираженими токсикозами. Цей несвідомий паттерн, можливо, формується від небажання бути схожою на власну матір [7].

Однією з найвідоміших сучасних дослідниць жіночих архетипів є юнганський аналітик Естес Клариса Пінкола. Її концепція розвитку особистості жінки полягає в тому, що жінка, проходячи через різні ступені ініціації, прямує до Самості, тобто своєї ідеальної жіночності, вираженої умовно в образі Жінки-Вовчиці. Завдання кожної жінки, за Естес, — прийти до свого коріння, синтезувати всі можливі ролі жінки (коханки, володарки, провидиці...) в єдине, те, «що не вмирає» [5].

На жаль, цей процес ускладнений через те, що сьогодні втрачені ритуали ініціації юних жінок старшими жінками, відмічає К. П. Естес. Але цю функцію ще несуть казки, міфи, легенди. Вони є замісником постаті Мудреця, що підказує жінці яким шляхом йти, який з духовних скарбів ще треба набути їй на своєму життєвому шляху [5].

З точки зору Естес, архетипи можуть на короткий строк втілюватись в особистості жінки, створюючи божественні переживання, але жодна жінка не може постійно втілювати в собі один-єдиний архетип. Архетип — недосяжний для людини ідеал, «зірка, що вказує шлях», але її ніколи не досягти. Омана полягає в тому, що жінка доводить себе до виснаження, намагаючись відповідати вимогам певного архетипу [5].

К.-П. Естес детально описує архетип Шляху, що здійснюється сходінками ініціації. Перша сходінка — дівчина зустрічається зі своєю Тінню (наречений із казки «Синя Борода»). Її Персона має змінитись, аби зуміти вижити в нових умовах, тож дівчина закликає на допомогу свого Анімуса: агресію, винахідливість та мужність, що допомагає перебороти звіра. Завдання цього етапу шляху — усвідомити свої, вже непродуктивні, стереотипи, відчувати, що прийшов час змін, час набуття нових душевних якостей [5].

Друга сходинка відображена в «Казці про Василісу та лялечку в кишені». Дівчина вже готова до змін; настає стадія зовнішнього динамізму, тобто вимальовуються шляхи реалізації цих змін. Мета етапу: дозволити старій Самості померти (смерть матері дівчинки у казці), а новій — народитися. Тут знову дівчина зустрічається зі своєю Тінню у вигляді жорстокої Баби Яги. Героїня вчиться приймати нові цінності, використовувати свою інтуїцію, готуючи їжу, прасуючи білизну господині. Результат такої праці — залучення до циклів Природи, Життя та Смерті, вміння користуватися природною проникливістю. Тобто дівчина прямує до нової Самості, до Жінки-Вовчиці, до архетипу Великої Матері [5].

Цікаво, що архетип Первозданної Жінки («Дикої Самості») — це «Воно» за Фрейдом, відмічає авторка. Тобто «прийти до себе» означає злиття зі своєю інстинктивною сутністю. В цьому контексті подібний ефект, на наш погляд, свідчить про синтез емоційної та когнітивної складових психіки жінки. А це, в свою чергу, може підштовхнути до міфотворчості. Тож, творячи власний індивідуальний міф і ширі віддаючись цьому процесу, жінка наближається до своєї сакральної сутності, Самості.

Європейська культура багато в чому завдячує античній картині світу, у зв'язку з чим важливо розглянути концепцію професора психіатрії та юнгіанського аналітика Д. Болен. Чому для деяких жінок головне в житті — сім'я та діти, а для інших — незалежність та успіх? Чому деякі з них екстравертні, логічні, точні в деталях, тоді як інші із задоволенням приймають інтровертну настанову? А є чимало жінок, які прагнуть синтезу того й іншого. Доктор Болен відмічає: «Чим більш жінка різна в своїх проявах, тим більше богинь проявляється через неї» [1].

Джин Шинода Болен, займаючись вивченням давньогрецької міфології, виявила в ній сім важливих для греків богинь, і, відповідно, сім основних жіночих образів. Це Артеміда, Афінa, Гестія (Веста у римлян), Гера, Деметра, Персефона, Афродіта. Кожна з богинь уособлює певний жіночий архетип. Так, Артеміда втілює в собі архетип Сестри (може бути суперницею для свого чоловіка, тому що переконана феміністка). Афінa — незаймана богиня, виражає архетип Дочки Отця, бо є правою рукою Зевса. Гестія — це архетип Мудрої Жінки, що несе в собі знання мудреця — відлюдника, є жрицею домашнього вогнища. Деметра — архетип Матері, для неї найважливішим є її дочка. Персефона втілює в собі архетип Дитя (Дочки Матері), це інфантильне створіння, що повністю підкоряється матері та чоловіку. Нарешті, найвідоміша давньогрецька богиня Афродіта втілює архетип Коханки, чуттєвої та творчої особистості, що присвячує своє життя пошуку нових вражень, самовдосконалюється шляхом любові [1].

Авторка стверджує, що ці богині дуже відрізняються одна від одної і є антагоністичними. Це може прояснити природу внутрішньо-особистісних конфліктів сучасної жінки, яка намагається зробити місцем творчості одночасно сім'ю та професійну діяльність. Грецькі богині втілюють собою взірці жінки патріархального суспільства. Тому, на думку авторки, деяких з них, наприклад Геру, Деметру, Персефону можна назвати Вразливими з точки зору сучасних вимог до жіночої самореалізації [1].

Як і чому проявляються архетипи античних богинь у несвідомому сучасної жінки? По-перше, це вроджені якості темпераменту особистості (енергійність чи уповільненість, схильність до усамітнення чи веселих компаній). В 2–3 роки в дівчинці вже пробуджується її вроджена богиня. По-друге, це залучення до сімейних цінностей, особливості виховання, що впливають з культурного контексту соціалізації особистості. Так, в країнах Сходу і сьогодні батьки привчають дівчат

до того, що сенс їхнього життя — майбутній чоловік та діти (тобто з дитинства виховують в них настанови Гери та Деметри). По-третє, жіночі архетипи пробуджуються в певних ситуаціях. Коли, наприклад, від жінки вимагається прийняти швидке й чітке рішення, в ній мимоволі активізується Афіна. І, нарешті ключові етапи життєвого шляху супроводжуються енергією й активізацією певних архетипічних змістів. Наприклад, юній студентці допомагає архетип Артеміді в надбанні знань. Потім її змінює архетип Афродіти, і дівчина закохується. Після одруження настає черга Гери, а потім і Деметри, коли з'являються діти. Афіна починає керувати життям жінки, коли вона вирішує зреалізуватись у професії. Після того, як діти вирости і стали жити своїм життям, жінка перетворюється на Гестію, мудрого філософа, що зберігає своє домашнє вогнище і допомагає порадами сім'ям своїх дітей [1].

У «Символах трансформації» К. Г. Юнг зазначає, що стародавні люди вбачали в жінці прояви чотирьох іпостасей: Єви (імпульсивність, інстинктивність), Софії (мудрість), Олени (емоційність) або Марії (чесноти). Це означає, що особистісну реалізацію розглядали через архетипи (Єви, Софії, Олени та Марії), які відображала Аніма, тобто архетипічний конструкт інтраперсонального несвідомого. Жінку розуміли або як істоту вищу за чоловіка, як образ душі, наділяючи її якостями персоніфікованого знання або вищих чеснот, і тоді жінка була Софією або Марією. Або її розглядали як істоту нижчу за чоловіка, як інстинктивне та надмірно емоційне створіння, і тоді вона втілювала в собі Єву чи Олену. В своїх нижчих формах жінка наділялася такими якостями: звабниця, невірна, лицемірна «вічна жіночність», що затягує чоловіка у вир, в той же час, загадковістю і таємничістю, в чому проявлявся аспект сирени, що відводить чоловіка в бік від прогресу, еволюції та аспект води, таємниці, безодні [3].

В. В. Козлов вважає, що поділ Аніми на чотири типи є недостатнім, а кожна архетипічна реалізація Аніми має три аспекти і способи маніфестації, що в буддійській психології позначені як саттва (врівноважений, світлий, духовний початок), раджас (жвавий, діяльний початок) і тамас (інертний, темний, деструктивний початок). Таким чином, можна вичленити дванадцять можливих маніфестацій Аніми [3].

Аніма Марія саттва — світлий, чистий, божественний аспект Аніми. Класичним взірцем для європейської традиції можна вважати Богородицю, Діву Марію. Вищі почуття Марії-саттви доступні кожній жінці: духовний, божественний, материнський аспект безумовної любові до своєї дитини. Цю справжню енергію жіночого ества можна спостерігати навіть у п'ятирічній дівчинці, що вкладає свою ляльку спати [3].

Аніма Марія раджас — реалізація жіночого духовного пошуку. Це жриці храму Ізиди, весталки, жінки-святі, що відомі своїми духовними пошуками. Ця Аніма виступає в якості хранительки традицій, вищих цінностей, що втілює духовні принципи їх творця-чоловіка [3].

Аніма Марія тамас — дуже складна фігура, що відображає глибинні жахи людства, як і його глибинні очікування. Якщо перевести цей образ на мову казкових символічних персонажів, то це будуть Баба Яга, шаманка, відьма, чорна ворожка з деструктивною жіночою духовністю. Ставлення до цих фігур амбівалентне, з одного боку вони викликали тяжіння до знищення (вогнища інквізиції), з іншого — повагу та очікування допомоги [3].

Аніма Софія саттва — жіноча земна материнська мудрість, що передає конструктивний досвід. Це римська Мінерва, покровителька ремесел, дочка Юпітера, а також грецька Деметра, богиня шлюбу та сімейного життя. Така висока духовність

є недоступною Анімусу, тому він девальвує цю Аніму, маніфестуючи інші аспекти Аніми Софії [3].

Аніма Софія раджас — прояв жіночої мудрості в соціальному. Це частий варіант реалізації жінки. Наприклад, це виховательки дитсадочків, шкільні вчительки, лікарі. Священне служіння іншим проявляє Софію раджас мільйонів жінок. Артеміда, покровителька звірів та природи є яскравим вираженням Софії раджас, бо дає життя й зберігає його (поблизу храмів Діани були цілющі джерела, а жриці зцілювали хворих). Софії раджас підсвідомо направлені на архаїчний матриархальний уклад, зберігають давні традиції спільнот [3].

Аніма Софія тамас — використовує знання в корисних цілях. Для цього їй не треба ворожити, бо вона користується своїм соціальним положенням. В казках — це мачуха героїні, що прирікає її на смерть, зводить зі світу свого чоловіка, бреше оточуючим [3].

Аніма Олена (Троянська) сатьва — гнучка та відкрита, підтримує всіх — від кішки та собаки до людини, в неалежності від раси, статусу, віку. Неперевершена в змозі підтримувати та розуміти Анімуса [3].

Аніма Олена раджас — проявлення непослідовності, нелогічності та текучості жіночої вдачі. Це вічно молода та вічно закохана Афродіта, тотально емоціональна. Її душа як посуд, в який можна налити і нектар, і воду. Змінюється зміст, але не посуд — він завжди порожній та бажає наповнитись [3].

Аніма Олена тамас — Гарпія, птиця з дівочим обличчям, Шандора, хитра, лжива, красива та зваблива, але непомірно допитлива. Нема нічого гірше у Всесвіті, ніж Олена тамас, бо згубила вона чимало душ, пролила чимало чужих сліз, безсилий Анімус перед лицем великої та жадливої Гарпії, що поєднує в собі зміст людської фантазії із зміною отрутою [3].

Аніма Єва сатьва — джерело життя всього людства, вірна помічниця Адама. Чистий взірць цієї Аніми — небесна Афродіта-Уранія. В усі часи вона була і буде праматір'ю людства, саме вона народжує дітей, не звертаючи уваги ні на що [3].

Аніма Єва раджас — плотське кохання, Афродіта-Пандемос, Астартя. Ця Аніма володіє чоловіком, його увагою для того, щоб отримати його енергію, гроші, матеріальні цінності... Вона зрадлива, часто маскує корисні наміри в соціальні форми та складні ритуали. Їй важливо народити для когось, щоб отримати щось... [3].

Аніма Єва тамас — Афродіта-Гетера, представниця грубої та розбещеної чуттєвості. Тут вбачається динаміка поглядів чоловіків. Вони поклоняються жінці-богині на Олімпі, потім вона спускається й перетворюється на прекрасну жінку. А в залежності від сценарію фіналу, вона стає злою гарпією, відьмою або сексуальною самкою. Невілювання духовного в жінці багато в чому — провина Анімуса, бо саме він творить світ Аніми [3]. Активність жінки, її особистісний вибір чоловіка, який буде задавати напрям її духовного зростання, в свою чергу, передбачає відповідальність за якість вибору, його критерії, мотиви.

Щоб пояснити феномен індивідуальної міфології через прояв у несвідомому жінки архетипних змістів, слід пояснити, що таке індивідуальна міфологія. Ми визначаємо її як сукупність індивідуальних та колективних несвідомих змістів, що відображують домінуючі в психіці архетипи, структуруючі відносини людини до оточуючого світу, до себе, визначаючи шляхи її самореалізації, самоздійснення. Структурною одиницею індивідуальної міфології є окрема міфологема, під якою ми розуміємо певний міфологічний, містичний, казковий сюжет, що коріниться в колективному несвідомому, відбивається в індивідуальному несвідомому, сформований емоційним та когнітивним чинниками [6].

Такою складовою одиницею може бути й архетип. Вищезазначені архетипні змісти несвідомого в тій чи іншій комбінації із нашаруванням певного унікального досвіду можуть складати індивідуальну міфологію особистості.

Отже, вище було наведено ряд жіночих архетипів у концепціях різних авторів. Слід зазначити у якості **висновку**, що закономірності реалізації цих архетипних змістів у несвідомому жінки наступні. К.-П. Естес апелює в своїй концепції до інстинктивної природи жінки, до важливості повернення собі свого коріння: якостей Первинної Матері-Вовчиці шляхом проходження певних ступенів ініціації. Д.-Ш. Болен вважає самореалізацію жінки більш різноманітною, що спирається на традиційні шляхи реалізації й на духовність, але акцентує саме соціальний аспект самореалізації та підкреслює необхідність синтезу всіх богинь. Щодо В.В.Козлова, який поширив класифікацію К. Г. Юнга, то він вважає, що жінка не синтезує іпостасі Єви, Марії, Софії, Олени, а стає на духовний шлях певної богині в своїй самореалізації.

Всі ці архетипні змісти є структурними одиницями такого феномену як індивідуальна міфологія, який коріниться у колективному несвідомому, а також відбивається в індивідуальному несвідомому за К. Г. Юнгом і який має неабиякий вплив на реальне життя жінки, формуючи певні стратегії та стереотипи поведінки.

Література

1. Болен Д. Ш. Богини в каждой женщине. Новая психология женщины. Архетипы богинь / Перев.с англ. — М.: София, 2006. — 272 с.
2. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. Основы сказкотерапии. — СПб.: Речь, 2006. — 176 с.
3. Козлов В. В. Интегративная психология: Пути духовного поиска, или Освящение повседневности. — М.: Психотерапия, 2007. — 528 с.
4. Нойманн Э. Происхождение и развитие сознания. <http://jungland.indeep.ru/>
5. Эстес Клариса Пинкола. Бегущая с волками. — М.: София, 2007.
6. Яремчук О. В. Міфологічний компонент ментальності: культурно-історичний підхід: Рукопис дисертації на здобуття ступеню кандидата психологічних наук по спеціальності: 19.00.01. // Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. — Одеса, 2004. — 20 с.
7. Юнг К. Г. Шесть архетипов / Пер. А. А. Спектор. — М.: АСТ; Мн.: Харвест, 2005. — 400 с.

В. А. Клюйкова-Цобенко — аспирантка

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
кафедра общей и социальной психологии

ПРОЯВЛЕНИЕ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ МИФОЛОГИИ В ВИДЕ АРХЕТИПИЧЕСКИХ СОДЕРЖАНИЙ В БЕССОЗНАТЕЛЬНОМ ЖЕНЩИНЫ

Резюме

В статье приведен ряд женских архетипов в концепциях некоторых авторов (Д.-Ш. Болен, К.-П. Эстес, В. В. Козлов, Е. Нойманн, К. Г. Юнг), обозначены закономерности реализации этих архетипических содержаний, предложены несколько видов типологий женских архетипов.

Рассмотренные в статье архетипные содержания являются структурными единицами такого феномена как индивидуальная мифология (совокупность коллективных и индивидуальных бессознательных содержаний, отражающих доминирующие в психике архетипы); оказывающего влияние на реальную жизнь женщины путем формирования определенных стратегий и стереотипов поведения.

Ключевые слова: архетип, архетипическое содержание, индивидуальная мифология, бессознательное женщины.

V. Klyuykova-Tsobenko — postgraduate

Odessa national university by name I. I. Mechnikov
department of general and social psychology

MANIFESTATION OF INDIVIDUAL MYTHOLOGY IN A KIND ARCHETYPICAL MAINTENANCES IN WOMEN'S UNCONSCIOUS

Summary

In this article is resulted a number of female archetypes in concepts of some authors (D.-S. Bolen, K. P. Estes, V. V. Kozlov, E. Nojmann, K. G. Jung); laws of realisation of these archetypical maintenances are designated, also some kinds of female archetypes typologies are offered.

Considered in article archetypical maintenances are structural units of such phenomenon as individual mythology (set of the collective and individual unconscious maintenances reflecting archetypes dominating in mentality); influencing a real life of the woman by formation of certain strategy and behaviour stereotypes.

Key words: archetype, archetypical maintenances, individual mythology, women's unconscious.

УДК 159.922 — 0,53.6

Г. Ш. Коваль — старший викладачОдеський національний університет імені І. І. Мечникова
кафедра загальної та соціальної психології**ОСНОВНІ НОВОУТВОРЕННЯ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ ТА
ПСИХІЧНА НЕСТАБІЛЬНІСТЬ ЯК ЙОГО НЕМИНУЧИЙ АТРИБУТ**

У цій статті розглядаються поняття психічної стабільності та нестабільності як загальнопсихологічного явища. Розкривається специфіка кризи підліткового віку та його новоутворення з їх неминучою нестабільністю.

Ключові слова: психічна нестабільність, криза, новоутворення, підліток, підлітковий вік.

Про підлітковий вік написана величезна кількість літератури. Дослідження, які стосуються тим чи іншим чином підлітків, проводилися в рамках багатьох наук — психології, педагогіки, юриспруденції, кримінології, фізіології, медицини тощо. Більшість вчених не обійшли своєю увагою цю складну та багатогранну тему.

Аналіз літературних джерел з цього питання показав, що одним з основних новоутворень підліткового віку є стан психічної нестабільності. Проте чіткого визначення, характеристики та критеріїв поняття «стабільний або нестабільний психічний стан людини» на сьогоднішній день не існує. Так само не структуровані прояви психічної нестабільності як неминучого атрибуту підліткового віку.

Виявлений факт зумовив необхідність розробки власного трактування цього поняття та розгляду деяких проявів психічної нестабільності в підлітковому віці.

З цією метою нами розглянуті думки вчених на трактування понять «стан», «стабільність» та «нестабільність».

Психологічна наукова література визначає стан людини в самому загальному виді як характеристику будь-якої системи, що відображає її положення відносно координатних об'єктів середовища. Це поняття ділиться на зовнішньо та внутрішньо спостережуване. Під внутрішньо спостережуваним станом розуміється зафіксоване свідомістю суб'єкта на певний момент часу інтегральне відчуття благополуччя (неблагополуччя), комфорту (дискомфорту) в тих або інших підсистемах організму або всього організму в цілому. Під зовнішньо спостережуваним станом розуміється ступінь благополуччя (неблагополуччя), комфорту (дискомфорту) людини, яка визначається за зовнішньо читаними ознаками. Стан людини виступає регулятивною функцією адаптації до навколишньої ситуації та середовища.

Проблема психічних станів детально була розглянута Н. Д. Левітовим. На думку автора, яку підтримують й інші дослідники, психічні стани розглядаються як «...цілісна характеристика психічної діяльності за певний період часу, яка зображує своєрідність психічних процесів залежно від відображуваних предметів та явищ дійсності, попередніх станів та властивостей особи» [7, с. 20].

Аналогічної точки зору дотримуються так само Е. І. Кіршбаум та А. Є. Єремеева [3, с. 8]: «Психічні стани можна розглядати як прояв усіх психічних компонентів за певний період часу. Це певна єдність та цілісність усіх психічних елементів, і ця цілісність характеризується відносною стабільністю, особливою структурою та змістом». Автори вважають, що будь-який психічний стан унікальний, оскільки

система компонентів завжди складається по-своєму. Ця система, що тимчасово утворилася, має відносну тимчасову стабільність.

У визначенні психічного стану, запропонованому В. Н. Мясіщевим [9], відзначається, що психічні стани служать фоном для психічних процесів через їх меншу рухливість, так би мовити, більшу «сталу часу». Як вказує автор, ще повільніше змінюються властивості особистості. За часовими параметрами стани займають проміжне положення між процесами та властивостями особистості.

На думку Ганзена В. А. [2], психологічний рівень станів людини відображається в зміні психічних функцій та настрою. Характеристики поведінки, діяльності та відношення людини в тому або іншому стані об'єднані на соціально-психологічному рівні.

У зв'язку з цим, ґрунтуючись на трактуванні поняття «стан», ми можемо констатувати, що зміну стану у суб'єкта можна визначити за допомогою певної системи координат.

Під системою координат ми розуміємо критерії, відхилення від яких є показником нестабільності стану організму. Координатними об'єктами можуть бути, в першу чергу, норми, прийняті в психології, юриспруденції, медицині, соціології тощо.

Прикладом системи координат в психології може бути поняття «норми». Учені-психологи виділяють 3 основні види норм: статистичну, фізіологічну та індивідуальну.

На думку Л. С. Виготського, про психічну норму можна говорити тоді, коли фізіологічні та психофізіологічні функції головного мозку, які лежать в основі психічних процесів, знаходяться в межах фізіологічної норми, а психічні складові особи (сприйняття, пам'ять, увага та ін.) знаходяться в межах статистичної норми, яка визначається за допомогою експериментально-психологічних методів [1].

Поняття «стабільний» (лат. *Stabilis*) довідкова література визначає як стійкий, міцний, такий, що встановився на певному рівні, незмінний. А термін «стабільність» трактується як міцність, стійкість, постійність.

Явища та закономірності психічного життя людей, пов'язані із застосуванням правових норм та участю в правовій діяльності, взаємовідношення людини й права як єдиної системи вивчає юридична психологія.

Одна з галузей юридичної психології — кримінальна психологія — розглядає психологічні закономірності формування протиправових настанов та їх реалізацію в злочинній поведінці. Її провідним завданням є вивчення особливостей психічних станів в умовах злочинних діянь.

Автори відзначають, що специфіка предмету кримінальної психології полягає в своєрідності бачення цих станів, в дослідженні їх правового значення в процесі встановлення істини, у пошуках науково обґрунтованих методів зниження можливості порушення правових норм шляхом психологічної корекції цих станів, так само як і властивостей особи правопорушників.

Дослідники стверджують, що психічні стани так само, як і стійкі особливості характеру та особи потерпілого, правопорушника, свідка, розвиваються та протікають не інакше, як підкорюючись загальнопсихологічним та психофізіологічним законам.

У юристів системою координат є правові норми, зафіксовані в різних законодавчих актах, наприклад в Кримінальному кодексі. Юридичні норми визначають критерій для виділення різних типів делінквентної поведінки. Відхилення особистості від правових норм знаходить свій прояв у психічній та, як наслідок, поведінковій нестабільності.

На нашу думку, поняття психічної стабільності/нестабільності індивіда можуть бути пов'язані з дотриманням або недотриманням норм, що існують в нашому суспільстві, зокрема, правових. Необхідність трактування цих понять обумовлена пошуком їх місця в кримінальній та юридичній психології, оскільки їх тлумачення допоможе глибшому розумінню причинно-наслідкових зв'язків протиправних дій.

Стосовно цілей та завдань нашого дослідження, поняття «стан психічної стабільності» трактується нами як динамічна інтегральна сукупність психічних властивостей конкретного суб'єкта, що має тимчасову локалізацію, яка дозволяє останньому адекватно своїй статі, віку, соціальному стану адаптуватися до навколишньої дійсності та виконувати свої біологічні й соціальні функції відповідно до виникаючих особистих та суспільних інтересів, потреб, загальноприйнятої моралі та правових норм.

Відповідно, стан психічної нестабільності — це умовно виділений момент психіки індивіда, що виявляється в інтегральному відчутті внутрішнього та (або) зовнішнього неблагополуччя та дискомфорту, який характеризується нестійкістю, неміцністю, мінливістю, непостійністю в деяких підсистемах організму або у всьому організмі в цілому щодо координатних об'єктів та, як наслідок, зміною поведінкових реакцій та стереотипів. Це тимчасово утворена система, яка має відносну тимчасову стабільність і схильна до впливу внутрішніх психічних властивостей та попередніх станів особистості і зовнішніх — соціальних та природно-біологічних причин.

Вік, або віковий період — це цикл розвитку, який має свою структуру та динаміку. Віковий розвиток, на думку Л. С. Виготського, це складний процес, який через ряд своїх особливостей приводить до зміни всієї особистості в цілому на кожному віковому етапі. Стадії розвитку характеризуються віковими новоутвореннями, тобто якостями або властивостями, яких не було раніше в готовому вигляді. Автор, розглядаючи динаміку переходів від одного віку до іншого, вперше ввів поняття критичних періодів у психологію. З його точки зору, на різних етапах зміни в психіці можуть відбуватися повільно та поступово, а можуть — швидко й різко. Відповідно, виділяють лизісні (стабільні) та кризові (нестабільні) стадії розвитку. Для стабільного періоду характерний плавний перебіг процесу розвитку, без різких зрушень та змін. Незначні, мінімальні зміни протягом тривалого часу накопичуються та в кінці періоду дають якісний стрибок в розвитку дитини.

Кризові або нестабільні періоди розвитку, на думку автора, характеризуються розузгодженістю в роботі функціональних систем організму, перебудовою багатьох з них, наявністю, разом з позитивними, руйнівних тенденцій. Вчений писав, що розвиток тут, на відміну від стійких періодів, здійснює швидше руйнівну, ніж творчу роботу та розумів критичні періоди як «поворотні пункти в дитячому розвитку, що іноді приймають форму кризи», як періоди, коли розвиток набуває бурхливий, стрімкий, іноді катастрофічний характер. Разом з цим дослідник підкреслював і позитивні тенденції розвитку в період вікових перебудов, які становлять головний та основний зміст всякого критичного періоду.

Згідно з уявленням автора, критичні періоди носять глобальний характер, характеризуються бурхливим розвитком багатьох органів і систем та відрізняються внутрішньою суперечністю із-за одночасного існування руйнівних та творчих тенденцій. Вчений надавав їм великого значення та розглядав чергування стабільних і нестабільних періодів як закон розвитку особистості.

Типова картина кризи, з погляду автора, характеризується афективними вибухами, капризами, конфліктами з близькими, падінням працездатності, зниженням успішності, ослабленням інтересу до занять.

На думку автора, критичні періоди повторюються упродовж онтогенезу. В них виділяють критичні періоди новонародженості, дитинства (вік близько 1 року, 3 років, 6–7 років) та підлітковий період (13–17 років). Вчений підкреслював, що структура особистості підлітка не містить нічого стійкого, остаточного, нерухомого.

На відміну від Л. С. Виготського та його послідовників, А. Н. Леонтьєв [8] розділяє поняття «критичний період» та «криза». З його точки зору, якщо критичний період — неминучий перехід з однієї стадії розвитку на іншу, то при адекватному управлінні процесом розвитку ззовні криз може не бути. Криза (хворобливий, гострий період в розвитку), вважає вчений, не є необхідним симптомом переходу від одного стабільного періоду до іншого, від однієї провідної діяльності до іншої.

М. Кле [5, с. 51] приходиться до висновку про те, що підліткова криза — «це поняття без достатніх підстав».

Якщо розглядати кризу як закономірний етап життя, поріг або ступінь розвитку, то можна взагалі відмовитися від дискусії з приводу існування кризи підліткового віку. «Людина безперервно прогресує, та, як молюск, міняє оболонку» [10, с. 158].

В цілому, у вітчизняній психології існують дві принципові позиції в розумінні критичних вікових періодів:

1. Визнання критичних віків необхідними моментами розвитку, в яких відбувається особлива психологічна робота, що складається з виникнення новоутворень та виникнення нової ситуації розвитку.

2. Визнання необхідності якісних перетворень, які полягають у зміні провідної діяльності і одночасному переході в нову систему відносин. При цьому акцент робиться на зовнішніх, соціальних умовах, а не на психологічних механізмах розвитку.

У зарубіжній та вітчизняній психології багато авторів виходять з уявлення про нормативність, необхідність криз.

С. І. Степанова вікові кризи або кризи (найважливіші з них — пубертатний та клімактеричний) характеризує як реакції організму людини на перебудову фізіологічних процесів у різні вікові періоди, як швидкі зрушення, кожен з яких дає початок новій фазі життєвого циклу.

Наукова психологічна література визначає пубертатний період як етап статевого дозрівання та попередній йому час інтенсивного, нерівномірного розвитку, та росту організму. Хронологічно він відноситься до підліткового віку (англ. *teenage period*) — періоду онтогенезу, перехідного між дитинством та дорослістю [1, С. 389]. Часові межі точно не зафіксовані. За даними дослідників, це період від 11–12 до 16–17 років. Суперечність у визначенні вікових меж, на нашу думку, можна пояснювати тим, що класифікації вікових періодів будуються на різних підставах: фізіологічних, антропометричних, демографічних, психологічних, соціологічних.

Завданнями розвитку пубертатного періоду за С. Керрел [7] є: сепарація та індивідуалізація; розвиток самовизначення; визначення референтної групи; розвиток статевої ідентифікації; розвиток особистої системи цінностей; формування життєвих цілей.

Однією з яскравих особливостей підліткового віку, на думку вчених, є особистісна нестабільність. Вона виявляється, перш за все, в частих змінах настрою, в

афективній вибуховості, тобто емоційній лабільності, пов'язаній з процесом статевого дозрівання, фізіологічними перебудовами в організмі.

Про особистісну нестабільність підлітка судять і по реальному прояву у нього абсолютно різних якостей, часто протилежних, за суперечністю його характеру та прагнень. А. Фрейд [12], кажучи про суперечність особистості підлітка, вказує на такі полярні його якості, як егоїзм — альтруїзм, товарицькість — замкнутість, сліпе підкорення вибраному лідерові — бунт проти будь-якої влади, аскетичність — розбещеність, грубість — уразливість, оптимізм — песимізм, ентузіазм — апатія.

І. С. Кон [4] підкреслює, що підлітковий вік та рання юність є групою підвищеного ризику, оскільки виявляються внутрішні труднощі перехідного віку, починаючи з психогормональних процесів та закінчуючи перебудовою Я-концепції; з'являються протиріччя, обумовлені перебудовою механізмів соціального контролю: дитячі форми контролю, засновані на дотриманні зовнішніх норм та покірності дорослим, вже не діють, а дорослі засоби, які передбачають свідому дисципліну та самоконтроль, ще не склалися або не зміцнилися. Дослідник вважає, що крім соціальних чинників, можливі психічні відхилення, нестабільність Я-концепції, а також індивідуально-особистісні якості дитини (локус контролю та рівень самоповаги) впливають на виникнення девіантної та делінквентної поведінки.

З протиріччям підлітків, їх схильністю впасти в крайності, з нестійкістю поведінки, що часто зустрічається у них, її залежністю від зовнішніх впливів пов'язана поява саме в цей віковий період серйозних соціальних проблем.

Таким чином, проведений аналіз літературних джерел показав, що хронологічні рамки підліткового віку чітко не визначені. Немає порозуміння між вченими і з приводу того, чи є цей період кризовим. Для юристів та кримінологів визначеність у цих питаннях необхідна, оскільки вони безпосередньо пов'язані з віком визначення ступеня кримінальної відповідальності, а також з дефініцією адекватності стану психіки підлітка у момент здійснення правопорушення.

На наш погляд, підлітковий вік є критичним періодом. Критичний період — це природна та неминуча стадія вікового розвитку, що веде до різних новоутворень та що часто не є кризовою.

До основних новоутворень цього періоду, відносять: становлення нового рівня самосвідомості, зміна Я-концепції (відносини з батьками втрачають актуальність, провідними потребами стають потреба в самоствердженні та спілкуванні з однолітками).

Більшість вчених, як вітчизняних, так й зарубіжних, визнають, що нестабільність цього вікового етапу є неминучим атрибутом підліткового віку, знаходить своє виявлення у всіх новоутвореннях даного періоду та робить його особливо небезпечним із-за можливості виникнення різних форм девіантної та делінквентної поведінки.

Література

1. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6 т. Т. 1: Вопросы теории и истории психологии / Гл. ред. А. В. Запорожец. — М.: Педагогика, 1982.
2. Ганзен В. А. Системные описания в психологии. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984.
3. Киршбаум Э. И., Еремеева А. Е. Психические состояния. — Владивосток: Изд-во Дальневосточного университета, 1990.

4. Коваль А. Ш. Психологічна нестабільність як категорія психологічної науки // Вісник Одеського національного університету. Т. 3. Випуск 13. Психологія. — Одеса: Астропринт, 2008. — С. 23–29.
5. Кон И. С. Психология ранней юности. — М.: Просвещение, 1989.
6. Кле М. Психология подростка. Психосексуальное развитие. — М., 1991. — 162 с.
7. Кэррел С. Групповая психотерапия подростков. — СПб: БСК, 1997.
8. Левитов Н. Д. О психических состояниях человека. — М., 1964.
9. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. — М., Изд-во МГУ, 1981.
10. Мясищев В. Н. Основные проблемы и современное состояние психологии отношений. — В кн.: Психологическая наука в СССР. — М., Изд-во АПН РСФСР, 1960, т. II. — С. 110–125.
11. Основи практичної психології / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.: — К.: Либідь, 1999. — 563 с.
12. Фрейд А. Детский психоанализ (Хрестоматия: Психоанализ раннего детства. Истоки детской психопатологии. Эмоциональное развитие, фантазии, агрессия, сексуальность. Проблемы подросткового возраста. Техника детского психоанализа в клинической практике) / Сост. и автор предисловия Лейбин. — М., 2004.

А. Ш. Коваль — старший преподаватель
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии

ОСНОВНЫЕ НОВООБРАЗОВАНИЯ ПОДРОСТКОВОГО ВОЗРАСТА И ПСИХИЧЕСКАЯ НЕСТАБИЛЬНОСТЬ КАК ЕГО НЕИЗБЕЖНЫЙ АТРИБУТ

Резюме

В данной статье рассматриваются понятия психической стабильности и нестабильности как общепсихологического явления. Раскрывается специфика кризиса подросткового возраста и его новообразования с их неизбежной нестабильностью.

Ключевые слова: психическая нестабильность, кризис, новообразования, подросток, подростковый возраст.

A. Sh. Koval — senior teacher
Odessa National Mechnikov University
Department of General and Social Psychology

BASIC NEW FORMATIONS OF TEENAGE PERIOD AND PSYCHICAL INSTABILITY AS ITS INEVITABLE ATTRIBUTE

Summary

This articles deals with concepts of psychical stability and instability as general psychological phenomenon. It reveals the specific of teenage period crisis and its new formations with its inevitable instability.

Key words: psychical instability, new formations, crisis, teenager, teenage period.

УДК 159.9:331

М. Б. Коробіцина — кандидат психологічних наук,
доцент кафедри клінічної психології ІПО
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
e-mail: ulyankk@mail.ru

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПЕРЕЖИВАННЯ ДУШЕВНОГО БОЛЮ В СТРУКТУРІ СИНДРОМУ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ «ДОПОМІЖНИХ» ПРОФЕСІЙ

У статті представлено результати дослідження особливостей переживання душевного болю в структурі синдрому професійного вигорання представників «допоміжних» професій.

Ключові слова: синдром професійного вигорання, переживання душевного болю.

Постановка проблеми:

Аналіз досліджень, проведений ВОЗ (2001 р.) свідчить про те, що синдром професійного вигорання у представників «допоміжних» професій (лікарів, педагогів, психологів) достатньо розповсюджений у всьому світі [9].

Науковий і практичний інтерес до синдрому вигорання обумовлений тим, що цей синдром — безпосередній прояв зростаючих проблем, пов'язаних з самопочуттям працівників, ефективністю їх праці і стабільністю ділового життя організації. Стурбованість працедавців і управлінців вигоранням співробітників пояснюється тим, що воно починається непомітно, а його наслідки дуже дорого обходяться організації.

У зарубіжній науковій літературі синдром вигорання позначають терміном *burnout* (англ.) — згорання, вигорання, загасання горіння. Вперше цей термін запропонував Фроуденбергер [12] для опису деморалізації, розчарування і крайньої втоми, які він спостерігав у працівників психіатричних установ.

Інтерес до дослідження синдрому вигорання виріс після того, як американські учені Маслач і Джексон систематизували описові характеристики даного синдрому і розробили опитувальника для його кількісної оцінки [11]. Згідно з авторами опитувальника, синдром вигорання виявляється в трьох групах переживань:

- I. Емоційному виснаженні — переживання спустошеності і безсилля.
- II. Деперсоналізації — дегуманізація стосунків з іншими людьми (прояв черствості, безсердечності, цинізму або грубості).
- III. Редукції особистих досягнень — заниження власних досягнень, втрата сенсу і бажання вкладати особисті зусилля на робочому місці.

У пізніших дослідженнях був виявлений широкий спектр негативних наслідків вигорання.

У зв'язку з цим фактом **актуальною** є проблема вивчення структури синдрому емоційного вигорання, його профілактики і корекції.

Аналіз сучасної наукової літератури свідчить про те, що синдром «вигорання» представляє собою процес, розвиваючийся во времени, который начинается с чрезмерного и продолжительного стресса на работе. Этот процесс вызывает у работника чувства напряженности, раздражительности или утомления. Процесс

завершается, когда работники, используя защитные механизмы, преодолевают рабочий стресс, психологически отдаляя себя от работы и становясь апатичными, циничными и негибкими» (С. Cherniss, 1980).

Р. Смирнов, Д. Гоулд виділяють чотири етапи формування синдрому вигорання [8]:

1. Деперсоналізація (втрата індивідуальності). Цей етап характеризується емоційною віддаленістю, уникненням контактів з колегами, відмежуванням від них.
2. Недооцінка особистого вкладу. На цьому етапі людина відчуває, що більше не вносить свій вклад до загальної справи, не виконує своїх функціональних обов'язків, не отримує задоволення від роботи.
3. Ізоляція. Основні ознаки етапу — виражена добровільна ізоляція від колег і невиконання доручених справ і обов'язків. Завжди знаходиться виправдання такої стратегії поведінки, висувається ряд «об'єктивних» причин.
4. Емоційна і фізична знемога. Людина відчуває, що повністю «зруйнований» фізично і емоційно. У неї вже немає ні бажання, ні сил продовжувати роботу на цьому місці.

М. Буріш виділяє 6 фаз розвитку синдрому професійного вигорання, кожна з яких має специфічні психологічні, психопатологічні, поведінкові і психосоматичні особливості [10].

Швидкість формування процесу вигорання визначається багатьма чинниками, серед яких найбільше значення мають такі, як «ситуація», «особа», «мотивація», «потреби», «ресурси», стрес.

У сучасній вітчизняній літературі вже накопичений емпіричний матеріал, обсяг якого дозволяє структурувати динаміку протікання стресу, усвідомлення психотравмуючої реальності. Зокрема, ця структура викладена в книзі російського клініциста Н. Н. Пуховського [6].

Власний досвід психологічного консультування показує, що саме явища Его-стресу лежать в основі патогенезу граничних станів особистості та психосоматичних розладів.

Первинний Его-стрес (стрес усвідомлення нової, психотравмуючої, реальності) відіграє ключову роль в генезі граничних станів особистості. Він і є власне травматичний психічний стрес (ТПС), який виступає як складноорганізований динамічний клінічний симптомокомплекс (синдром) і в той же час як вихідна ланка синдрому вигорання.

Клінічну структуру синдрому складають:

- фрустраційна регресія,
- афект хворобливого нерозуміння,
- переживання несправедливості,
- афект психалгії,
- гострі реакції на стрес.

Спираючись на наші попередні дослідження [3], розглянемо афект психалгії як основну складову Его-стресу.

Неможливе до висловлення **переживання душевного болю**, страждання (**стан алекситимічної психалгії**) може розглядатися як показник подальшої течії фрустраційної регресії в структурі синдрому Его-стресу. Для афекту нерозуміння характерні:

- короткість існування,
- яскравість клінічних проявів,
- переважання відтінку катівності спроб осмислення результатів психоагресії.

Напроти, для психалгії характерні:

- тривалість,
- прихованість,
- відтінок визнання безнадійності,
- відтінок незворотності втрат,
- відтінок перемоги психоагресивного втручання і психотравмуючої реальності над внутрішнім світом людини.

Феномен психалгії описаний ще Р. фон Краффт-Ебінгом як стан болісного пригніченого настрою з характерним відтінком «неможливості перенесення страждання». Для клініки реактивної алекситимічної психалгії характерні явища субдепресії, обов'язково маскованої, включаючи соматичні «маски», «охоронний режим» відносно до комплексу тем, що спричиняють болісні переживання, спалахи гніву при необережному торканні до «болісного місця» або, навпаки, «відмінна» тиха поведінка з переживаннями агедонії, приреченості, пригніченості і пасивності, що легко виявляються.

Саме психалгію (відчуття душевного болю) мають на увазі автори, які описують феномен тривоги-гніву («anger») і його прояви (екстерналізації) як кон'юнктивні, а не диз'юнктивні переживання [6, 4, 5].

В структуру феномену душевного болю також включають явища внутрішньої напруги і гіперстенічні реакції через їх алекситимічну форму. Загалом через алекситимію (і обов'язкову маскованість субдепресивного афекту) вираженість і прогностичне значення феномену душевного болю, як правило, недооцінюються клініцистами. Між тим саме алекситимічна психалгія реалізується у гострих поведінкових, афективних і конституційних реакціях, зокрема раптових спалахах руйнівного хаотичного збудження, алкогольних (та інших токсикоманічних) ексцесах і раптових «безмотивних» суїцидальних спробах.

Хронічний характер реактивної алекситимічної психалгії, її прихованість та потенційна деструктивність дають підстави розглядати цей феномен фрустраційної регресії афекту як центральну ланку синдромодинаміки Его-стресу.

Слід відзначити, що сьогодні взаємозв'язок між нормальною діяльністю життєво важливих органів людського тіла і зміненнями психічної діяльності, незважаючи на інтенсивні дослідження у сфері психофізіології і психосоматики, ще не ясний до кінця.

Із досліджень в області фізіології болю, дитячої психіатрії і психологічного спостереження немовлят виявлено, що відчуття болю тісно пов'язані з психічним розвитком індивіда.

Участь органів сприймання можна зрозуміти на основі психологічних тестів, коли особистості з високою чутливістю до болю мають високе складне сприймання, яке можна порівняти з тими, хто менш чутливий. Ці здатності підвищені не тільки генетично, але й залежать від оточення, яке первинно впливає на розвиток особистості.

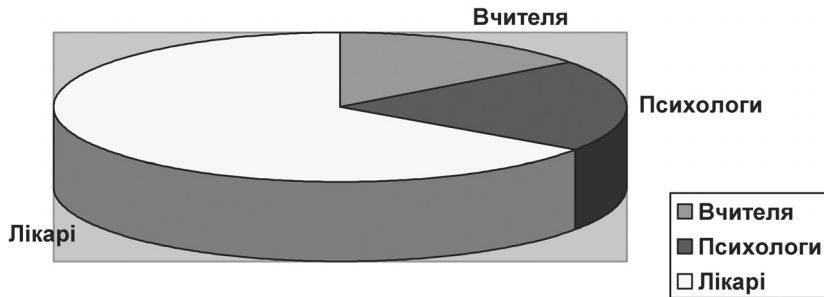
Оскільки душевний біль не схожий на тілесний або фізичний, то він є тим, що людина відчуває в душі як особистість. Душевний біль належить до того, від чого людині боляче як індивідуальному «Я». Він є душевним стражданням, внутрішнім катуванням і тому є *душевним болем*. Вона передбачає біль від переживання, катування, туги або страждання, від почуттів сорому, провини, горя, приниження, безнадійності, самотності, журби, страху або інших негативних емоцій. Це те, що людина відчуває всередині своєї особистості, іншими словами — це психічний біль [7]. Природно, що він пов'язаний з певними психологічними потребами, що описані Генрі Мюрреєм [13].

Зміст дослідження:

На базі лабораторії клінічної, реабілітаційної психології та психологічних експертиз Інституту інноваційної та післядипломної освіти Одеського національного університету імені І. І. Мечникова було проведено дослідження особливостей стану душевного болю в структурі синдрому професійного вигорання представників «допоміжних» професій.

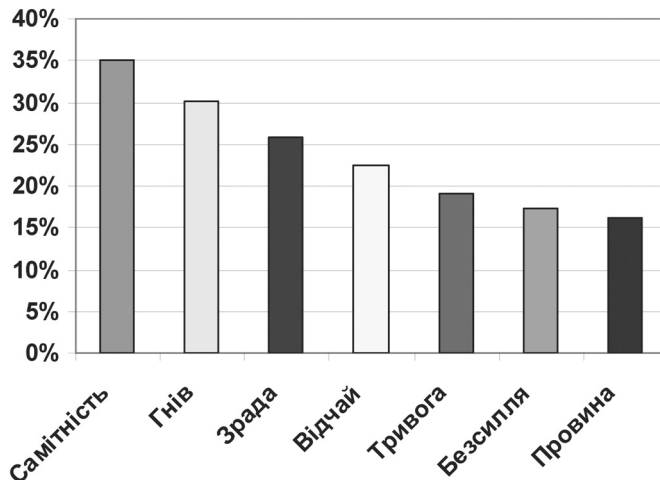
Основним джерелом дослідження були розповіді, представлені в структурі опитувальника Едвіна Шнейдмана.

У дослідженні брали участь 96 лікарів, 45 вчителів, 55 психологів, стаж роботи яких становив від 10 до 15 років, переважно жінки (90%), в яких був встановлений високий ступень синдрому професійного вигорання.

У ході обробки 196 опитувальників отримані розповіді були піддані процедури контент-аналізу.

У результаті обробки даних контент-аналізу були отримані такі показники за ознакою «Предметна зона розповіді»:

Спираючись на отримані дані, можна констатувати факт, що у стані душевного болю представники «допоміжних» професій відчували афективні переживання, які супроводжують стрес.

На наш погляд, наявність гніву як провідної емоції говорить про емоційну активність досліджуваних. Разом з тим у сполученні з безнадійністю і безсиллям це свідчить про схильність до девіантної поведінки. В цілому ситуація переживання душевного болю представниками «допоміжних» професій носить амбівалентний характер і не викликає суїцидального ризику.

Таким чином, аналіз структури душевного болю свідчить про те, що основними фрустрованими потребами є такі:

**ОТРИМАННЯ ПІДТРИМКИ
ПРОТИДІЯ
ДОСЯГНЕННЯ
АФІЛІАЦІЯ
ТУРБОТА**

Ми схильні вважати, що переважання саме таких потреб у досліджуваних пов'язане в першу чергу з конкретними умовами праці та специфікою «допоміжних» професій. Постійне спілкування з людьми, деонтологічні обов'язки лікарів, вчителів та психологів вимагають великого напруження та фруструють особистісні потреби.

Особливий інтерес представляють дослідження вигорання в світлі теорії справедливості. Відповідно до неї люди оцінюють свої можливості відносно тих, що оточують залежно від чинників винагороди, ціни і свого вкладу. Люди чекають справедливих взаємин, при яких те, що вони вкладають і отримують, пропорційно вкладається і отримуваному іншими індивідуумами.

У професійній діяльності взаємовідношення не завжди будуються на основі чинника справедливості. Наприклад, стосунки між лікаркою і пацієнтами вважаються в основному «доповнюючими»: лікарка зобов'язана надавати увагу, проявляти турботу і «вкладати» більше, ніж пацієнт. Отже, дві сторони будують своє спілкування, дотримуючись різних позицій і перспектив. У результаті встановлюються нерівноцінні стосунки, що може стати причиною професійного вигорання лікарки.

При дослідженні німецьких психологів [14] було показано, що відчуття несправедливості виступає важливою детермінантою вигорання. Ті психологи, які вважали, що вони вкладають більше в своїх клієнтів, ніж отримують у відповідь у формі позитивного зворотного зв'язку, поліпшення психічного здоров'я і вдячності, мали високі рівні емоційного виснаження, деперсоналізації і зредуковані особисті досягнення. Бунк і Шауфелі [9] встановили тісний зв'язок чинника несправедливості і синдрому вигорання: чим більш виражені переживання несправедливості, тим сильніше професійне вигорання.

Висновки:

1. Аналіз сучасної наукової літератури свідчить, що існує багато різних напрямків досліджень синдрому професійного вигорання.
2. За результатами власних досліджень встановлено, що до структури синдрому професійного вигорання входить переживання душевного болю (стан алекситимічної психалгії).
3. Стан алекситимічної психалгії є небезпечним, оскільки не виключає суїцидального ризику.
4. У представників «допоміжних» професій (лікарів, вчителів, психологів) є ряд особливостей, які треба враховувати у психокорекційній роботі.

Всі перелічені висновки дають змогу визначити напрямок наших подальших досліджень.

Література

1. Василюк Ф. Е. Методика психотерапевтического облегчения боли // Московский психотерапевтический журнал. — 1997. — № 4 (18). — С 123–146.
2. Водопьянова Н., Старченкова Е. Синдром выгорания. — Питер, 2009. — 336 с.
3. Коробицина М. Б. Возможности реабилитационной психологии в згладжуванні психопатологічних наслідків надзвичайних ситуацій // Вісник Одеського національного університету. Т. 8, Вип. 10. Психологія. — 2003.
4. Меннингер К. Война с самим собой / Пер с англ. — М: ЭКСМО-Пресс, 2000.
5. Моховиков А, Дыхне Е. Кризисы и травмы. — Москва, 2008. — 64 с.
6. Пуховский Н. Н. Психопатологические последствия чрезвычайных ситуаций. — М.: Академический проект, 2000. — 378 с.
7. Шнейдман Э. Душа самоубийцы. — М.: Смысл, 2001.
8. Юрєва Л. М. Профессиональное выгорание у медицинских работников. — К.: Сфера, 2004.
9. Buunk R, Schaufeli A., Stress burn-out and health// Medicine and Health / London: CRC Press, 1993.
10. Bierisch M. In serch of a theory: some ruminations on the nature ance etiology of burn-out // Professional Burn-out: Recent Developments in Teory and research / Eds W. Schaufeli, — London: Taylor and Franc is, 1993.
11. Maslach C., Jackson S. The Measurement of Experienced Burnout // I. Occupational Behavior. — 1981. P. 113.
12. Freudenberger H. I. Staff burn-out // S. Social Sciences. — 1974. — № 30. — P. 166.
13. Hanry A. Murrey. Explorations in Personality. — New York: Oxford Universty Press, 1958.
14. <http://www.alter-ego.com.ua>

М. Б. Коробицина — кандидат психологических наук, доцент кафедры клинической психологии ИИПО

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

ИССЛЕДОВАНИЯ ОСОБЕННОСТЕЙ ПЕРЕЖИВАНИЯ ДУШЕВНОЙ БОЛИ В СТРУКТУРЕ СИНДРОМА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ «ПОМОГАЮЩИХ» ПРОФЕССИЙ

Резюме

В статье представлены результаты исследования особенностей переживания душевной боли в структуре синдрома профессионального выгорания представителей «помогающих» профессий.

Ключевые слова: синдром профессионального выгорания, переживание душевной боли.

M. Korobicina — candidate of psychological sciences, associate of professor of department of clinical psychology

Odessa national university by the name of I.I. Mechnikov

RESEARCHES OF FEATURES OF EXPERIENCING OF HEARTACHE ARE IN THE STRUCTURE OF SYNDROME OF THE PROFESSIONAL BURNING DOWN OF REPRESENTATIVES OF «HELPING» PROFESSIONS

Summary

In the article the results of research of features of experiencing of heartache are presented in the structure of syndrome of the parofessional burning down of representatives of «helping» professions.

Key words: syndrome of the professional burning down, experiencing of heartache.

УДК 159.942

О. І. Крошка — викладач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
кафедра диференціальної і експериментальної психології
Дворянська 2, Одеса, 65082
e-mail: oksana.kroshka@gmail.com

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНО-ОЦІНОЧНОГО СТАВЛЕННЯ ДО СЕБЕ

У статті наведено аналіз основних підходів до проблеми структури та якісних характеристик емоційно-оціночного ставлення особистості до себе. Автор вважає, що теоретико-методологічне підґрунтя побудови логіки емпіричного дослідження емоційно-оціночного ставлення особистості до себе в онтогенезі складає провідні принципи системного, диспозиційного, феноменологічного (гуманістичного) підходів та основні положення психології ставлень В. М. Мясіщева.

Ключові слова: емоційно-оціночне ставлення до себе, самосвідомість, самовідношення, саморегуляція, ставлення.

Актуальність проблеми.

Особистість — одне з найбільш багатозначних та багатомірних понять в сучасній психології, причому ця багатозначність є не стільки понятійною, скільки концептуальною. В наукових психологічних конструкціях завжди задається певний еталон дослідження особистості, її відношень до світу людей, предметів, історично сформованих способів взаємодії з природою, тобто присвоєння суб'єктом соціальної людської суті. В такій площині психологічні властивості суб'єкта мають своїми джерелами більш приватні феномени, які не тільки субординаційно пов'язані з вищими рівнями становлення особистості, але й самі виступають їхніми генетичними коріннями. Звідси онтогенез виступає як самодостатня форма визрівання психологічних функцій та подальшого перетворення їх у властивості особистості, при цьому різним етапам онтогенетичного розвитку властиві відмінності у самопізнанні, самооцінюванні, емоційно-оціночному ставленні до себе та подальшій самореалізації, творчій активності, особистісній емоційній та соціальній зрілості.

Мета дослідження: теоретико-методологічне обґрунтування дослідження психологічних особливостей емоційно-оціночного ставлення особистості до себе в онтогенезі.

Завдання дослідження

Визначення основних підходів до проблеми структури та якісних характеристик емоційно-оціночного ставлення особистості до себе на основі аналізу теоретико-методологічних робіт вітчизняних та зарубіжних авторів та теоретичне обґрунтування вибору адекватних методів та процедур дослідження.

Змістовний аналіз першоджерел, присвячених вивченню ставлення особистості до себе, дозволяє констатувати різноманіття теоретичних контекстів та то-

чек зору, під якими розглядаються всі аспекти проблеми «Я» та основні психологічні категорії цього напрямку.

В психології існує два протилежних підходи до тлумачення структури ставлення до себе. В рамках першого воно розглядається як одномірне, в другому — як складно структуроване психічне утворення. Визначення ставлення як одномірного утворення не знайшло свого емпіричного підтвердження як в сучасній вітчизняній [9; 12], так і в іноземній психології [13].

Пояснення структури ставлення до себе проводиться через розуміння його як утворення, складність структури якого обумовлена глибиною життєвих стосунків особистості. Змістовний аналіз структурних компонентів ставлення до себе дозволив С. Р. Пантілеєву виділити дві різні за семантичним змістом підсистеми: «оціночну» і «емоційно-ціннісну» [9]. У випадку оцінки ставлення до себе визначається як «самоповага», «почуття компетентності», «почуття ефективності». У якості емоції ставлення визначається як «аутосимпатія», «почуття власної гідності», «самоцінність», «самоприйняття». Відмінності між складовими ставлення до себе виділяють цілий ряд іноземних [13] і вітчизняних психологів [9; 14].

Так, І. С. Кон, базуючись на теорії диспозиційної регуляції поведінки, наполягає на трьохкомпонентній структурі самовідношення, яка включає когнітивну, афективну та поведінкову підструктури [5]. Н. І. Сарджвеладзе також виділяє когнітивний, емоційний та конативний компоненти і наполягає на тенденції консистентності між ними, оскільки самовідношення є одним із різновидів аттитюдів, які й характеризуються цією генералізованою властивістю [11].

І. І. Чеснокова пропонує розрізняти два рівні самосвідомості за критерієм знань особистості про себе [14]. На першому рівні таке співвідношення діє в межах співставлення «Я» та іншої людини. Спочатку будь-яка риса сприймається та усвідомлюється в іншій людині, а пізніше переноситься на себе. Відповідно, першими механізмами формування ставлення до себе виступають самосприйняття та самоспостереження. На другому рівні співвідношення знань про себе діє в процесі аутокомунікації, тобто в межах «Я та Я», коли людина оперує вже готовими, сформованими знаннями про себе, а в якості специфічного внутрішнього прийому самопізнання автор указує самоаналіз та самоусвідомлення. На думку І. І. Чеснокової, вищого розвитку самосвідомість на другому рівні набуває при формуванні життєвих планів, життєвої філософії, власної гідності тощо.

Ми припускаємо, що структура самовідношення, запропонована І. І. Чесноковою, методологічно співпадає з моделлю ставлення до себе, розробленою Н. І. Сарджвеладзе, та найбільш повно розкриває суб'єктні та об'єктні сфери особистості.

Двохкомпонентний склад самовідношення розглядається також В. В. Століним, який за вихідну тезу узяв різницю змісту «Я-образу» (знання або уявлення про себе, в тому числі і в формі оцінки вираженості тих чи інших рис) та самовідношення (переживання, відносно стійке почуття, яке пронизує самосприйняття та «Я-образ») [12]. Двома основними утворюючими В. В. Столін вважає: 1) знання про ті загальні риси та характеристики, які об'єднують суб'єкта з іншими людьми, — приєднуюча складова (або система самоідентичності), та 2) знання, які виділяють «Я» суб'єкта порівняно з іншими людьми, — диференціююча складова.

Проведений аналіз дозволяє говорити про існування трьох різних підходів дослідження ставлення людини до себе: розуміння **ставлення до себе як афективного компоненту самосвідомості** (ставлення до себе в структурі самосвідомості); розуміння **ставлення до себе як риси особистості** (ставлення до себе в структурі особистості); розуміння ставлення до себе як **компоненту саморегуляції** (ставлення до

себе в системі саморегуляції). Їхня інтеграція можлива на основі методологічного положення про єдність діяльності, особистості і самосвідомості [10]. Так, за С. Л. Рубінштейном на певному етапі вивчення діяльності природно і законмірно переходить у вивчення властивостей особистості, а будь-яка діяльність виходить від особистості як її суб'єкта. Особистість як свідомий суб'єкт усвідомлює не тільки оточуючих, але і себе в своїх відносинах з ними, свідомо привласнює собі все, що робить людина, відносить до себе всі витікаючі від неї вчинки і свідомо приймає на себе відповідальність як їх автора і творця. «Проблема... вивчення особистості... завершується розкриттям самосвідомості» [10, с. 434–435].

Методологічно важливим для нас є підхід І. І. Чеснокової до самовідношення як компоненту самосвідомості, яка ввела в науковий ужиток поняття «емоційно-ціннісне ставлення до себе» [14]. Вона визначила емоційно-оціночне ставлення до себе як специфічний вид «емоційного переживання», в якому відбувається власне ставлення особистості до того, що вона дізнається, розуміє, «відкриває» відносно самої себе. Переживання при цьому розуміється як внутрішня динамічна основа, спосіб існування ставлення до себе, через яку людина усвідомлює ціннісний зміст власних ставлень до себе [14].

На наш погляд, саме генетичний підхід, сформульований С. Д. Максименко, в проблемному контексті розвитку емоційно-оціночного ставлення особистості до себе повно та адекватно забезпечує пошук нових резервів особистісного зростання й можливостей оптимізації зовнішніх, виховних впливів з урахуванням періодів підвищеної сензитивності молодого людини до суспільної активності. Услід за Л. С. Виготським, ми вважаємо, що зовнішнє тільки тоді буде мати суттєвий вплив на особистість, коли воно відбивається через призму її індивідуальності. Ось чому ми припускаємо доцільність підходу до розуміння специфіки емоційно-оціночного ставлення як до одного із проявів індивідуальності особистості, що зростає.

С. Д. Максименко, підкреслюючи необхідність введення в психологію поняття «динамічна система», наголошував, що це поняття не тільки характеризує особливості існування психічних процесів, властивостей та станів особистості, але й розкриває специфіку їхньої кількісної та якісної зміни. «Між частинами психологічного цілого здійснюється складна взаємодія, що приводить до утворення нових властивостей, нових типів взаємодії та взаємовідносин. У результаті цього психічні утворення як динамічні системи змінюються кількісно і якісно» [7, с. 83].

Ця методологічна теза є для нас важливою, оскільки аналіз наукових першоджерел, зроблений у попередніх параграфах, та власні спостереження дозволили нам не тільки уточнити семантику поняття «емоційно-оціночне ставлення особистості до себе», але й пропонувати його структуру, **в основі якої лежить диференціація особистісних рис та властивостей за принципом їхнього предметного змісту та способу спрямованості**. На наш погляд, принцип предметного змісту розкриває, на що спрямовані складові компоненти емоційно-оціночного ставлення, що виступає їхнім предметним змістом, а принцип способу спрямованості розкриває безпосередній спосіб ставлення.

Теоретико-методологічним підґрунтям побудови логіки емпіричного дослідження емоційно-оціночного ставлення особистості до себе в онтогенезі для нас виступали системний, диспозиційний, феноменологічний (гуманістичний) підходи та основні положення психології ставлень В. М. Мясішцева.

Феноменологічний (або гуманістичний) підхід базується на положенні, що кожна особистість володіє унікальною здібністю індивідуально, по-своєму неповторно сприймати, оцінювати та інтерпретувати оточуючий світ, інших людей та

себе в цьому середовищі. Представники феноменологічного (або гуманістичного) підходу стверджують, що не внутрішні конфлікти та протиріччя або зовнішні стимули середовища стимулюють поведінку особистості, а її індивідуальне сприйняття реальності [4; 13]. Поведінка людей детермінована здібністю роботи унікальні вибори, що також продиктовано неповторністю індивідуального сприйняття світу. Фактично феноменологічний підхід і зосереджується на психологічних явищах, які складають наш науковий інтерес — свідомість, самосвідомість, емоційно-оціночне ставлення до себе та оточуючого середовища тощо.

Феноменологічний підхід передбачає, що для адекватного сприйняття іншої людини або її поведінки необхідно не тільки намагатися дивитися на світ її очима, але й відпрацювати систему емоційно-ціннісного ставлення до себе.

Засновник теорії особистісного конструкту Дж. Келлі припустив, що сприйняття та оцінка реальності і самого себе визначається певним набором засвоєних експектацій, які формують особистісні конструкти або узагальнені способи передбачення світу [4]. На думку Дж. Келлі, розвиток особистості здійснюється на основі пошуку людиною оптимального набору конструктів, які дозволять їй точно сприймати і розуміти себе та інших людей.

На відміну від Дж. Келлі, К. Роджерс вважав, що тенденція особистості до зростання, адекватного оцінювання себе і оточуючих є вродженою [13]. Якщо в онтогенетичному розвитку не зустрічаються перепони, цей процес закінчується повною самореалізацією особистісного потенціалу.

В сучасній українській психології низка дослідників обґрунтовує нове та критичне ставлення до гуманістичного підходу як теоретико-методологічного принципу [1; 2]. Так, наприклад, В. О. Кольцова, вказуючи на найбільшу адекватність гуманістичного підходу предмету психологічної науки, водночас підкреслює, що одностороннє захоплення описовими, гуманітарно-спрямованими тенденціями може суттєво знизити евристичний, доказовий потенціал сучасної науки [1]. А. Г. О. Бал обґрунтовує наукову потребу у раціогуманістичному підході [2].

Теорія ставлень В. М. М'ясищева в методології нашого дослідження займає особливе місце, оскільки підкреслює місце людини в системі об'єктивних відношень [8]. Ставлення людини до чогось або когось має складний психологічний зміст. У кожної людини, на думку В. М. М'ясищева, з дитинства формується система цінностей, в якій різні боки дійсності мають для неї різний суб'єктивний зміст. Ставлення фактично є онтогенетичним продуктом, «сплавом» знання, переживання та досвіду, який склався у людини. Іншими словами, ставлення складається з трьох основних компонентів — когнітивного, емоційного та поведінкового.

Ми згодні з визначенням ставлення (в тому числі ставлення до себе), що надане В. М. М'ясищевим, який стверджував, що ставлення — це в першу чергу активний, свідомий та вибірковий зв'язок особистості з різними боками дійсності, заснований на досвіді та відображений у діях, реакціях та переживаннях [8]. Розкриваючи структуру ставлень, В. М. М'ясищев підкреслював їхній зв'язок зі спорідненими, але не тотожними поняттями. Зокрема такими, як спрямованість та ціннісні орієнтації, які, на його думку, відповідають оціночним ставленням.

Методологічною особливістю системного підходу є його спрямованість на розкриття цілісності досліджуваного об'єкта. Він орієнтує дослідника на розглядання будь-якої особистісної сфери з позицій системного цілого та взаємодії частин, які його складають. Основні класичні принципи системного підходу у психології були сформульовані Б. Ф. Ломовим [6], який стверджував, що системність у дослідженні будь-якого психічного явища вимагає його розгляду в декількох площинах (як системи, що має свої закономірності; як частини макроструктури, зако-

номірностям якої вона підкоряється; у плані мікросистем, які є її компонентами; у плані зовнішніх впливів та умов); крім того, за Б. Ф. Ломовим, психічні явища є багатомірними. Вони можуть розглядатися у різноманітних системах вимірювань, кожна з яких дозволяє виявити лише одну групу якостей та відношень.

Висновки

Системно-функціональний та генетичний підходи як провідні методологічні підґрунтя дослідження суб'єктності дозволяють аналізувати забезпеченість процесу становлення та розвитку суб'єкта необхідними психічними засобами, співвідносити його з іншими агентами активності в індивідуальному та онтогенетичному розвитку.

Таким чином, теоретико-методологічне підґрунтя побудови логіки емпіричного дослідження емоційно-оціночного ставлення особистості до себе в онтогенезі складають провідні принципи системного, диспозиційного, феноменологічного (гуманістичного) підходів та основні положення психології ставлень В. М. Мясіщева.

Завдяки цим підходам емоційно-оціночне ставлення особистості до себе розглядається нами як динамічний та багатомірний особистісний феномен, онтогенетична специфіка якого на сензитивних етапах індивідуального розвитку є неоднозначною та суперечливою, організація та проведення психодіагностичного процесу дослідження емоційно-ціннісного ставлення особистості до себе в онтогенезі вимагає урахування «просторової» та «часової» підструктур.

Література

1. Альбуханова-Славская К. А., Анцыферова Л. И., Брушлинский А. В., Знаков В. В., Кольцова В. А. Психологическая наука в России XX столетия: проблемы теории и истории / РАН; Институт психологии (Москва). — М., 1997. — 576 с.
2. Балл Г. А. Психология в раиоигуманистической перспективе: избранные работы / Институт психологии им. Г. С. Костюка АПН Украины. — К.: Основа, 2006. — 401 с.
3. Джеймс В. Психология. — М., 1991.
4. Келли Джордж А. Теория личности. Психология личных конструкторов / А. А. Алексеев (пер. с англ. и науч. ред.). — СПб.: Речь, 2000. — 249 с.
5. Кон И. С. Открытие «Я». — М.: Политиздат, 1978. — 367 с.
6. Ломов Б. Ф. Системность в психологии: Избранные психологические труды / Академия педагогических и социальных наук; Московский психолого-социальный ин-т; В. А. Барабанщиков (ред.). — М.: Институт практ. психологии, 1996. — 384 с.
7. Максименко С. Д. Развитие психики в онтогенезе: [В 2 т.] — К.: Форум, 2002. — Т. 1: Теоретико-методологические проблемы генетической психологии. — 320 с.
8. Мясіщев В. Н. Психология отношений: Избр. психол. тр. / Академия педагогических и социальных наук; Московский психолого-социальный ин-т; А. А. Бодалев (ред.). — М.: Институт практической психологии, 1995. — 356 с.
9. Пантеев С. Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. — 110 с.
10. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — СПб.: Питер Ком, 1999. — 720 с.
11. Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой. — Тбилиси: Мецниба, 1989.
12. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. — М.: Изд-во МГУ, 1983. — 286 с.
13. Фрейджер Р., Фейдимен Дж. Гуманистическая, трансперсональная и экзистенциальная психология. К. Роджерс, А. Маслоу и Р. Мэй. — СПб.: Прайм-Еврознак, 2007. — 221 с.
14. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологии. — М., 1981.

О. И. Крошка — преподаватель

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ
ЭМОЦИОНАЛЬНО-ОЦЕНОЧНОГО ОТНОШЕНИЯ К СЕБЕ**

Резюме

В статье приведен анализ основных психологических подходов к изучению проблем структуры и качественных характеристик эмоционально-оценочного отношения к себе. Автор утверждает, что теоретико-методологической основой построения логики эмпирического исследования эмоционально-оценочного отношения личности к себе в онтогенезе являются ведущие принципы системного, диспозиционного, феноменологического(гуманистического) подходы и основные положения психологии отношений В. М. Мясищева.

Ключевые слова: эмоционально-оценочное отношение к себе, самосознание, самоотношение, саморегуляция, отношение.

O. Kroshka — teacher

Odessa national university named by I. I. Mechnikov
department of differential and experimental psychology

**THEORETICO-METHODOLOGICAL PROBLEMS OF RESEARCH OF
EMOTIONALLY-EVALUATION ATTITUDE TOWARD ITSELF**

Summary

In the article the analysis of basic psychological approaches is resulted to the study of problems of structure and high-quality descriptions of emotionally-evaluation attitude toward itself. An author asserts that by theoretico-methodological basis of construction of logic of empiric research of emotionally-evaluation relation of personality to itself in ontogenesis there are main principles system, disposition, phenomenological(humanistic) approaches and substantive status of psychology of relations of V. M. Myasishev.

Key words: emotionally-evaluation attitude toward itself, consciousness, selfrelation, self-regulation, relation.

УДК 159.922.761

М. І. Мушкевич — кандидат психологічних наук, доцент,
завідувачка кафедрою медичної психології та психодіагностики
Волинський національний університет імені Лесі Українки
e-mail: mira_mush@yahoo.com

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ, ХВОРИМИ НА ДЦП

В статті представлено опис практичної роботи з дітьми з ДЦП, пропонуються варіанти спеціально організованої психолого-педагогічно-соціальної допомоги. Вказано на важливу роль своєчасної та якісної психодіагностики, профілактики й корекції поведінкових, нервово-психічних і рухових розладів з метою успішної інтеграції в соціум дітей з ДЦП. Відзначено, що процес соціально-психологічної адаптації є неможливим без достатнього рівня розвитку психічної діяльності дитини.

Ключові слова: дитячий церебральний параліч, психодіагностика, психокорекція, психомоторика, психічна діяльність.

Сучасний етап розвитку теорії та практики психології, психіатрії і корекційної педагогіки характеризується значним інтересом та посиленою увагою до глибокого вивчення особливостей протікання психічного розвитку дітей з аномаліями, до виявлення особливостей формування у них пізнавальних, психічних функцій, їх когнітивних можливостей, комунікативної поведінки, розвитку емоційно-вольової сфери, соціальних відносин, що має велике науково-практичне значення.

Дослідження, представлене у статті, спрямоване на вивчення дітей з дитячим церебральним паралічем. Формування особистості дітей з ДЦП, як зазначалося в наукових працях (Р. М. Боскіс, Т. О. Власова, В. І. Лубовський, М. С. Певзнер, В. П. Петрова, В. М. Синьов, Н. Р. Нуесу, Н. Спіонек, М. Таунсенд та ін.) залежить не лише від вроджених аномалій розвитку, але і від умов їх життя, виховання в сім'ї, в певній культурі, велике значення мають і особистісні якості дитини. Важливим чинником, що впливає на особистість (Л. О. Булахова, Л. С. Виготський, К. С. Лебединська, І. Ф. Маяковська, Є. Ф. Собонович, Л. С. Цветкова, S. Kirk, M. Metoyer та ін.), є хвороба, існування якої, як правило, передбачає наявність певних психічних відхилень.

Інтеграція дитини у відкрите суспільство — це, по суті, вища мета реабілітації інвалідів, у яких за багатьма специфічними проблемами приховується загальнолюдська проблема становлення людини як особистості. Саме тому в основі психологічного дослідження цих дітей має лежати міждисциплінарний підхід, що забезпечує аналіз та синтез в інтеграції знань з різних галузей конкретних наук. Реалізація такого підходу визначає теоретико-методологічну основу адекватної корекційної допомоги дітям з порушеннями розвитку, сприяє поглибленню досліджень психобіологічних, нейрофізіологічних та психоневрологічних особливостей. Актуальність піднятого питання і спонукала нас до вибору теми дослідження «Психологічні особливості практичної роботи з дітьми, хворими на ДЦП».

Мета дослідження передбачає поглиблене вивчення теоретичних аспектів дитячого церебрального паралічу та практичне висвітлення особливостей роботи із дітьми, хворими на ДЦП.

Завданням дослідження є аналіз проблеми впливу інвалідності на становлення особистості дитини у вітчизняній та зарубіжній літературі, вивчення специфічних особливостей розвитку дітей дошкільного віку при різноманітних видах церебрального паралічу, розробка методики діагностики, консультування, корекції та терапії дітей з ДЦП.

Для реалізації завдань дослідження використовувався комплекс методів: теоретичний аналіз психологічної літератури, спостереження, клінічне інтерв'ю, метод тестувань, ігротерапія.

Теоретичний аналіз психологічної літератури допоміг нам відзначити, що проблема ДЦП набуває особливої гостроти у зв'язку з тенденцією до збільшення випадків цього захворювання в усіх країнах: в Данії на тисячу новонароджених припадає 2,2 хворих, у Фінляндії — 2 хворих, у Англії — 4, в Україні констатують 2,4 — 2,5 випадків на тисячу дитячого населення. Сьогодні у нас є понад 30 тисяч таких хворих, що потребують різнобічної і довготривалої реабілітації [1; 3].

Термін ДЦП існує вже більше століття, сама хвороба ймовірно існувала і без назви протягом усієї історії людства. Однак, незважаючи на свою довгу історію, дотепер немає єдності в поглядах на цю проблему. Опис хворих із вродженими паралічами має місце в працях Гіппократа, Галена. Але лише в XVIII — на початку XIX століття проблема вроджених паралічів привернула увагу дослідників. J. Sauvageolh (1827) представив клінічно-анатомічні паралелі при геміплегіях, для позначення яких він уперше застосував термін «вроджений церебральний параліч». Автор також об'єднав наявні на той час літературні дані з цього питання. Вроджені рухові розлади, які проявляються двостороннім ураженням рук і ніг, були вперше об'єднані в клінічну групу P. Delpech (1830) і визначені як «загальна мозкова ригідність» [4].

Дитячий церебральний параліч, як окрему нозологічну форму, що поєднує різноманітні моторні порушення церебрального походження, першим виділив відомий віденський невропатолог, а згодом — видатний австрійський психіатр і психолог, засновник психоаналізу З. Фрейд [2; 5].

Однієї з ініціатив, спрямованих на узагальнення і подальший розвиток сучасних поглядів на церебральні паралічі, було створення з ініціативи Р. Маккейса і П. Полані у 1957 році Клубу Літтля. Через два роки роботи вони опублікували Меморандум з термінології і класифікації церебральних паралічів. Відповідно до визначення Клубу Літтля, церебральний параліч — це непрогресуюче ураження мозку, яке проявляється в ранні роки життя порушеннями рухів і положення тіла. Ці порушення, що виникають у результаті порушення розвитку мозку, є непрогресуючими, але змінюваними (R. C. MacKeith, 1959) [2; 4].

Важливою віхою в становленні поглядів на дитячий церебральний параліч було проведення в липні 2004 року в штаті Меріленд (США) Міжнародного семінару з визначення і класифікації церебральних паралічів. Учасники семінару підтвердили важливість цієї нозологічної форми і підкреслили, що ДЦП не є етіологічним діагнозом, а клінічним описовим терміном. Результати роботи семінару були опубліковані в статті «Пропозиція з визначення і класифікації церебрального паралічу» (M. Wax et al., 2005). Автори запропонували наступне визначення: «Термін дитячий церебральний параліч (ДЦП) позначає групу пору-

шень розвитку рухів і положення тіла, які призводять до обмеження активності, що викликані непрогресуючим ураженням мозку дитини. Моторні порушення при церебральних паралічах часто супроводжуються дефектами чутливості, когнітивних і комунікативних функцій, перцепції, поведінковими порушеннями» [3; 5].

Варіанти класифікацій дитячого церебрального паралічу, що застосовувалися клініцистами в нашій країні, описані в монографіях К. А. Семенової, Т. П. Сімсона, Д. С. Футера, М. Б. Цукер і співавторів. На даний час в нашій країні користуються класифікацією К. А. Семенової [2]: спастична диплігія, подвійна геміплегія, гіперкінетична форма, атонічно-астатична форма, геміплегічна форма (спастична геміплегія, геміпарез), змішані форми

Крім фізичних та звичних економічних негараздів, дітей-інвалідів турбують проблеми спілкування, дефіцит інформації, самотність, проблеми здоров'я та соціальної адаптації, суїцидальні ідеї тощо. Система порушень психічних та фізичних функцій організму, що зумовлена церебральним паралічем, вимагає раннього діагностичного і корекційно-розвивального втручання. Без такої психолого-педагогічної допомоги подальше навчання та соціально-трудова адаптація дитини малоефективна. Соціально-психологічна адаптація (СПА) пов'язана з входженням особистості у соціальне оточення. Завданням психологів, які працюють з інвалідами, є формування особистості хворої дитини, яка здатна, незважаючи на фізичну неповноцінність, зайняти повноцінне місце у житті суспільства. Саме тому наша практична робота спрямована на загальний психічний, а значить і фізичний розвиток дітей, хворих на ДЦП.

Емпіричне дослідження, спрямоване на аналіз практичної роботи із дітьми, хворими на ДЦП, у процесі діагностики, консультування та терапії проводилось на базі Волинського обласного Центру ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів у м. Луцьку та консультативного Центру при кафедрі медичної психології та психодіагностики факультету психології Волинського національного університету імені Лесі Українки протягом 2008–2009 років. Дослідження охоплювало 15 осіб. Віковий діапазон дітей становив від 3 до 6 років. Гендерний розподіл включав в себе 66,6 % — хлопчиків і 33,4 % дівчаток. Всі діти, з якими ми працювали, мали найрозповсюдженішу різновидність церебрального паралічу. Одна з них — спастична диплігія, яка характеризується ураженням обох половин тіла, більшою мірою ноги, ніж руки. При цій формі ДЦП, як описано в теоретичній літературі, є можливість для психологічної та соціальної адаптації. У дітей також була виявлена патологія черепних нервів: східна косоокість, атрофія зорових нервів, порушення слуху, порушення мови у вигляді затримки її розвитку, зниження інтелекту. Основний акцент робився на розвиток психічної та мовної дисфункції, усунення елементів псевдобульбарного синдрому, дизартрії та ін.

При діагностично-терапевтичній роботі з дітьми обов'язково були присутні особи з їх найближчого оточення (обоє батьків чи хтось один із них, бабусі, дідуся та ін.). Ми використовували клінічне інтерв'ю як форму емпіричної взаємодії з пацієнтом у ситуації індивідуального консультування або в психотерапевтичній ситуації. В подальшому цей метод виступає основним засобом отримання фактичних даних, застосовується також як спосіб введення дитини та сім'ї в ситуацію психологічного експериментування: від чіткої інструкції до вільного спілкування в психотерапевтичній ситуації. При проведенні клінічного інтерв'ю з дитиною і батьками ми дотримувались таких вимог: попередньо визначали ціль і основні питання інтерв'ю; формулювали питання таким чином, аби вони були зрозуміли-

ми для досліджуваних; передбачали невимушену обстановку, яка сприяла щирим відповідям при бесіді. В процесі клінічного інтерв'ю ми збирали анамнестичні відомості і скарги про хвору дитину від її батьків. Головне завдання було отримати відомості про індивідуально-психологічні властивості особистості дитини, хворої на ДЦП.

На першому етапі психологічної діагностики дитини відбувалося визначення психофізичного стану дитини, виявлення відхилень у психологічному розвитку, визначення форм, методів, засобів, терміну та процедур психологічної корекції, консультування тощо. В цілому всі методи психологічного обстеження включали такі принципи: комплексне та системне вивчення всього життєвого шляху дитини, включаючи ранній період розвитку, а також відомості про батьків; вивчення, яке припускало виявлення не тільки особливостей її пізнавальної діяльності, але й своєрідність емоційно-вольового розвитку, моторики, поведінки, фізичного стану, які розглядалися у різних сполученнях та взаємозв'язках; підбір діагностичного матеріалу згідно з віком; детермінований підхід до стану дитини, який припускав не тільки виявлення порушення її психічних функцій, але й виявлення їх взаємозалежностей (виявлення первинного дефекту та обумовлених ним дефектів інших порядків); визначення «зони найближчого розвитку», ступеню наочності, прогнозу його просування — основи індивідуальної програми занять; якісно-кількісна оцінка отриманих результатів, яка давала більш конкретні рекомендації стосовно корекційних засобів; індивідуальний підхід до дитини щодо виявлення специфічних для неї потреб та визначення напрямків необхідної допомоги.

Окрім клінічного інтерв'ю, ми використовували такий метод, як спостереження. Для нас спостереження було систематичним і цілеспрямованим сприйманням і фіксацією психічних явищ з метою вивчення їх специфічних змін за певних умов, їх аналізу і використання у практичній діяльності. Воно дало нам змогу отримати цікаві відомості про дитину, манеру її поведінки, характер взаємин з іншими людьми, особливості її спілкування, впливу на інших тощо. Значення й цінність цього методу полягали у безпосередньому спостереженні за психічною діяльністю дітей (у їхніх рухах, діях, вчинках, висловлюваннях). Крім спостереження як наукового методу, ми використовували і життєве спостереження. Воно дозволяє побачити поведінку хворої дитини в різних ситуаціях і отримати повну уяву про неї.

В діагностичній класифікації спостереження відноситься до малоструктурованих методів. Ми використовували скринінгово інтегративний вид спостереження, за допомогою якого можна фіксувати різноманітні параметри та характеристики діяльності групи дітей (чи однієї дитини). Таке спостереження ми здійснювали в різноманітних ситуаціях: під час заняття, в будь-який інший час дня. Перед кожним спостереженням ми визначали ті параметри, на які повинні були звернути особливу увагу. Такими параметрами у нашій роботі з дітьми, хворими на ДЦП, були: операційні характеристики діяльності (темп діяльності, працездатність, характеристика параметрів уваги); характер поведінки дитини, її цілеспрямованість (регуляторна зрілість); особливості мовного розвитку; афективні та емоційні особливості дітей, хворих на ДЦП; взаємодія дитини з дітьми та дорослими (комунікативний аспект); моторна гармонійність, латеральні моторні та сенсорні переваги.

Відбір методик здійснювався за принципом поступового зростання рівня труднощів. Методика «Дошки Сегена», спрямована на дослідження доступності дуже простих цілеспрямованих дій, запропонована одним з основоположників олігофренопедагогіки Є. Сегеном. Для дослідження використовуються різноманітні

варіанти дошок, серед яких є зовсім прості та більш складні. Прості являють собою фанерні чи виконані з органічного скла дошки з виїмками різної форми та вкладками, які точно відповідають цим виїмкам. Більш складні варіанти відрізняються тим, що виїмки в дошці можуть бути заповнені тільки комбінацією з кількох вкладок.

Корекційно-відновлювальні заняття з урахуванням особливостей розвитку дітей-інвалідів мали індивідуальний підхід. Заняття були орієнтовані на засвоєння повсякденних практичних навичок і закріплення певних стереотипів, необхідних у житті та діяльності. Індивідуальний підхід передбачав план, який формувалася на підставі оцінювання потреб та потенціалу дитини і містив індивідуальні цілі. Навчальні програми передбачали проведення занять малими групами з самообслуговування, рахування, формування позитивних стереотипів поведінки, розвитку мовлення і комунікативних навичок. У ході навчання для кожної дитини проводилося первинне, поточне та підсумкове оцінювання засвоєння соціально-побутових навичок. В рамках навчання складалися індивідуальні плани закріплення навичок вдома, згідно з якими батьки мали працювати з дитиною.

Основним принципом індивідуальної програми розвитку було поступове введення матеріалу. На наступну, більш складну сходинку дитина могла перейти, якщо достатньою мірою оволодівала легким матеріалом. Перш ніж ми розпочали планувати індивідуальну роботу, нами був уточнений діагноз, тобто ми визначали структуру і ступінь вираження порушення в розвитку дитини. Потім ми провели обстеження, яке дозволило виявити актуальний рівень основних ліній розвитку і потенційних можливостей дитини до навчання. У процесі корекційної роботи передбачався розвиток сенсорних функцій, моторики, пізнавальної діяльності, сформованість особистості з одночасною регуляцією соціальних відносин, мовлення. Оскільки порушення мовлення ускладнювало процес спілкування дитини з оточуючим та формування комунікативної поведінки, це призводило до гальмування становлення соціальних зв'язків з навколишньою дійсністю.

Спеціально організований психологічний процес базувався переважно на тренуванні: на показі, використанні наочності та можливості копіювання (повторювання, наслідування) з поступовим ускладненням завдань. У такій роботі важливо використовувати уроки соціальної адаптації, які відтворювали найуживаніші життєві ситуації, закріплювали навички читання та лічби, пов'язані з орієнтуванням у навколишньому середовищі та з трудовим процесом. Необхідною умовою проведення спеціальної психологічної роботи з такими дітьми була ретельна побудова завдань, постійний нагляд за ними, контроль та вказівки.

При розробці індивідуальної програми психокорекційної роботи з дітьми, хворими на ДЦП, ми застосовували напрямки, які були складовою загальної структури корекційних психологічних заходів, що були спрямовані на дітей дошкільного віку: комплексно вивчався обсяг знань, умінь, навичок, стан пізнавальної діяльності, мовлення, емоційної сфери; проводилось спостереження за динамікою психічного розвитку при проведенні корекційної роботи; здійснювалось визначення психолого-педагогічного прогнозу.

Центральне місце в ігротерапії займали різноманітні творчі ігрові програми, які були спеціально розроблені для дітей з обмеженими можливостями із урахуванням ступеня та виду їх інвалідності. Перед включенням гри в корекційну або розвивальну програму ми провели її експертизу — встановили її психологічний

ресурс, знайшли адекватні способи та прийоми включення в роботу з дітьми, визначивши можливість її модифікації. Процедура експертизи включала такі етапи: доігровий (оцінювався психологічний задум гри, її розвиваючі, навчальні та виховні можливості, просторово-часова організація; ігровий; після ігровий (передбачав узагальнюючий аналіз гри, в ході якого ми встановлювали ступінь відповідності запланованого та реального результату гри, при необхідності визначення причин невідповідності; ми провели поетапний аналіз ходу гри з виділенням найскладніших або надмірно легких для дітей завдань, правил; дали докладний аналіз ігрового стану та поведінки дітей, їх активності і зацікавленості ходом та результатами гри; визначили адекватність обраної лінії ігрової поведінки; зробили висновок щодо перспектив використання гри, тобто її доцільність, необхідність модифікації).

Поєднання усіх методів і засобів роботи з дітьми, хворими на ДЦП, допомогло нам отримати найоптимальніші форми взаємодії і впливу з метою підвищення рівня їх психічного розвитку, а значить і рівня мовлення та руху. Наш комплексний корекційний вплив сприяв значному покращенню моторного розвитку у дітей, хворих на ДЦП, спрямованого на розвиток різних сторін психіки. Найбільшого розвитку досягли моторна, емоційна та інтелектуальна функції дошкільників.

Отже, можемо зробити висновок, що ефективність допомоги цим дітям полягає у створенні необхідних умов, оточення, в якому здійснювалася б корекційно-розвивальна робота, котра спрямована на досягнення певної психолого-соціальної реабілітації та адаптації дітей в умовах родини, у колективі однолітків й у суспільстві. Тим більше, що при системній, цілеспрямованій, комплексній взаємодії педагогів, психологів, лікарів, батьків та наявності науково обґрунтованих програм розвитку дітей з ДЦП позитивна динаміка є реальною. Допомога повинна починатися якомога раніше, що пов'язано з ранньою діагностикою як медичною, так і психолого-педагогічною.

Література

1. Каримова Р. Б. Факторы риска нарушения психического здоровья у детей. Проблемы социальной медицины и управления здравоохранением // *Ежеквартальный научно-практ. бюллетень*. — Алматы: Б.и., 2000. — №17. — С. 27–41.
2. Маллер А. Р. Новое в оказании помощи детям-инвалидам // *Дефектология*. — М.: Б.и., 1996. — №1. — С. 83–85.
3. Обучение детей с проблемами в развитии в разных странах мира: Хрестоматия / Сост. Л. М. Шипицина. — СПб.: Б.и., 1997. — 307 с.
4. Петрова В. Г., Белякова И. В. Кто они, дети с отклонениями в развитии? — М.: Б.и., 1998. — 96 с.
5. Финни Н. Р. Ребенок с церебральным параличом. Помощь, уход, развитие / Пер. с англ. Ю. В. Липес, А. В. Снеговской; Под ред. и с предисл. Е. В. Клочковой. — М.: Теревинф, 2001. — 336 с.

М. И. Мушкевич — кандидат психологических наук, доцент, заведующая кафедрой медицинской психологии и психодиагностики
Волынский национальный университет имени Леси Украинки

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРАКТИЧЕСКОЙ РАБОТЫ С ДЕТЬМИ С ДЦП

Резюме

В статье представлено описание практической работы с детьми с ДЦП, предлагаются варианты специально организованной психолого-педагогическо-социальной помощи. Акцентируется на важности роли своевременной и качественной психодиагностики, профилактики и коррекции, поведенческих, нервно-психических и двигательных расстройств с целью успешной интеграции в социум детей с ДЦП. Отмечено, что процесс социально-психологической адаптации невозможен без достаточного уровня развития психической деятельности ребенка.

Ключевые слова: детский церебральный паралич, психодиагностика, психокоррекция, психомоторика, психическая деятельность.

M. I. Mushkevych

THE PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PRACTICAL WORK WITH CHILDREN WITH CEREBRAL PALSY.

Summary

The article describes the practical work with children with cerebral palsy, offers the options of psychological, educational and social specially organized assistance. It focuses on the importance of psychological assessment, prevention and correction, behavioral, neuropsychiatric and motor disorders, with a view to successful integration into society of children with cerebral palsy. It is noted that the process of socio-psychological adaptation is impossible without a sufficient level of child mental development.

Key words: cerebral palsy, psychological assessment, psychotherapy, mental activity.

УДК 159.937.53 : 159.953.34

Б. Поповський — аспірант

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
кафедра диференціальної та експериментальної психології
Дворянська 2, Одеса, 65082
e-mail: b.popovsky@mail.ru

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ЧАСУ

У статті розглядається проблема соціально-психологічного часу з урахуванням культурних, історичних і економічних факторів. Відзначаються якісні відмінності й особливості концепцій часу, що сформувалися в рамках соціально-психологічного підходу. Підкреслюється неоднорідність соціально-психологічного часу й робляться висновки про важливість категорії часу на соціально-світоглядному рівні.

Ключові слова: соціальний час, економічний аспект вивчення часу, бюджети часу, концепція актуального часу особистості, культурно-історичний аспект.

Постановка проблеми

У великому спектрі психологічних проблем проблема дослідження часу займає одне із значних місць [8], [12], [13], [15]. Є безліч спроб не тільки виявити характерні для різних галузей пізнання особливості часових властивостей досліджуваних процесів і явищ, але й внести в наукове користування уявлення про специфічні форми часу [1], [5], [8], [12]. У зв'язку з цим, була окремо виділена проблема соціального часу. Дослідники, що займаються загальною проблемою часу, звертають увагу на складність її соціального аспекту. Останнім часом, у філософській та психологічній літературі розглядаються ті або інші аспекти соціального часу. Були висунуті концепції, у рамках яких став можливий розгляд даної проблематики з урахуванням соціокультурного, історичного й економічного факторів [1], [3], [5], [8], [10], [13], [17]. Аналіз соціальних концепцій часу дає можливість глибше розглянути категорію часу в рамках психології.

Мета і задачі статті: описати основні підходи у вивченні соціально-психологічного часу, виділити основні проблеми вивчення часу з позиції соціокультурного, історичного та економічного аспектів.

Основний матеріал

Серед усього різноманіття підходів до проблеми часу, деякі вчені виділяють ієрархічний взаємозв'язок між ними. «Існує певна ієрархія типів простору й часу, рівнями якої є фізичний, біологічний (фізіологічний), психологічний та соціальний час» [11; 45–46]. Необхідність окремого виділення соціального часу стає очевидною для будь-якого вченого, який займається вивченням часової проблематики. Стало висловлюватися положення про соціальний час як «якісно відмінний від фізичного часу, який має особливий онтологічний статус» [4; 7–8]. Оскільки соціальний час відмінний від того часу, котрий розглядає

фізика, очевидним є те, що його вивчення вимагає особливого підходу. «При вивченні, наприклад, проблем пізнання фізичного часу, його відображення в почуттях і мисленні дослідники звертаються до «перцептуального» змісту часу, залучають відповідний матеріал із психології сприйняття і т. д. Але при вивченні соціально-історичного часу не обійтися однієї психологією, доводиться звертатися до історії всього духовного життя суспільства, у тому числі до історії людських почуттів у всім різноманітті її практично-духовних моментів, оскільки час і простір виконують певні категоріально-значеннєві функції в процесі історичного усвідомлення й сприйняття дійсності» [14; 4].

У більшості випадків термін «соціальний час» вживається без визначення, і судити про те, який конкретний зміст у нього вкладається, можна лише побічно. Соціальний час виступає «такою формою й такою умовою громадського життя, вивчення якого може дати об'ємне й комплексне знання про суспільство в цілому, про історичні й сучасні тенденції його розвитку» [11; 109]. Соціальний час визначається деякими авторами як «специфічна форма суспільно-історичного руху, яка виражається в моментах повторюваності, тривалості, частоти, ритміки соціальних подій і процесів, а також їх дискретності й безперервності» [14; 14]. Сам термін «соціальний час» одержав в останні роки поширення в теоретичних роботах із соціологічної проблематики [4]. Соціальний час неоднорідний. «Будучи неоднорідним для суспільства й з точки зору послідовності процесів, і з точки зору організації різних моментів руху суспільства в щось ціле, соціальний час виступає не як зовнішня й абсолютна, а як внутрішня форма, відносна величина якої визначається сутністю процесів у соціальному розвитку» [14; 126]. Сучасними дослідниками висловлюються побоювання, що «час поневолею людину. Склався свого роду «культ часу». Саме суперництво між соціальними системами розуміється тепер як змагання в часі: хто виграє в темпах розвитку, на кого «працює» час? Циферблат із секундною стрілкою цілком міг би стати символом нашої цивілізації» [9; 28].

Розглядаючи проблему соціального часу, можна виділити дві основні тенденції в його аналізі. Перша пов'язана з осмисленням історичного часу, який проявляється в мінливих життєвих ритмах під час переходу суспільства від формації до формації. «Саме історичний час ліг в основу ряду концепцій суспільного прогресу, де час трактується з історичних позицій на рівні його вертикального зрізу» [11; 108–109]. У рамках другого напрямку дослідження соціального часу розуміється як умова соціального буття, як спосіб існування в рамках хронологічно певного періоду. Соціальний час при такому підході «відображає суспільне буття на рівні його горизонтального зрізу, що особливо проявляється в структурі часу, яка не відображає історичні зміни людського життя, а, навпаки, акцентує актуальний рівень суспільних процесів» [11, ст.108–109].

Звернемося до аналізу історичного, або соціального часу, взятого у вертикальному розрізі. «Історичний час із повним правом можна розглядати як різновид соціального часу. Сама історія асоціюється зі змінами в часі, з рухом від минулого до сьогодення, яке саме у свою чергу стає минулим стосовно майбутнього, що перетворюється в цьому зв'язку в сьогодення» [11; 110]. Кожний соціальний процес характеризується власною властивою йому ритмікою. Але всі ці конкретні ритмічні «малюнки» існують у рамках єдиної «ритмічної» картини суспільства. «Історичний час, що є формою руху суспільства від однієї суспільно-економічної формації до іншої, характеризується єдністю своєї цілісності, безперервності (у межах хронологічного буття людини) і дискретності (у рамках окремих формацій)» [11; 115]. Було відзначено, що інтерес до часових

характеристик життєдіяльності суспільства перманентно зростає, оскільки він обумовлений ростом у першу чергу економічної значимості фактора часу. «Час був усвідомлений як величезна цінність і як джерело матеріальних цінностей. Неважко бачити, що розуміння значимості часу прийшло разом із зростанням самосвідомості особистості, що почала бачити в собі не родову істоту, а неповторну індивідуальність, тобто особистість, поставлену в конкретну часову перспективу, що розгортає свої здатності протягом обмеженого відрізка часу, відпущеного в цій житті» [9; 137]. Разом з тим складається думка, що соціально-психологічне сприйняття часу окремими групами, які насамперед володіють владою (наприклад, у середні століття — духівництвом) впливало на структуру й зміст соціального часу. У якості аргументів приводяться такі факти, як контроль церкви над часом доби за допомогою служб, молитов, церковних дзвонів, регламентації праці й дозвілля, складу їжі, статевого життя й ін. «Механізм соціального контролю, що перебуває в руках правлячого класу, містить у собі в якості важливого компонента соціального часу. І навпаки, одним з показників втрати класом-гегемоном контролю над громадським життям є зміна структури часу, по якому живе суспільство» [12; 133]. При розгляді концепцій історичного часу немаловажне значення мають трактування історично неоднозначного сприйняття часу в різні епохи різними соціальними групами. Історичний час не представляє із себе чогось єдиного, оскільки локалізація людської практики по її окремих сферах, їх змістовний аналіз приводять до твердження про наявність у кожній з них свого власного часу. «Соціальний час різний не тільки для різних культур і суспільств, але він диференціюється й у рамках кожної соціально-культурної системи залежно від її внутрішньої структури. Соціальний час неоднаково протікає у свідомості окремих класів і груп: вони по-своєму сприймають його й переживають, ритм функціонування цих суспільних груп різний. Іншими словами, у суспільстві завжди існує не якийсь єдиний «монолітний» час, а цілий спектр соціальних ритмів, обумовлених закономірностями різних процесів і природою окремих людських колективів» [11; 112]. Міра тривалості процесів в історичному часі міняється з розвитком суспільства і є величиною відносною. Тут не мають змісту самі по собі такі одиниці відліку історичного часу, як рік, сторіччя, тисячоріччя й т. д. «Одиниці історичного часу співвідносяться не з абсолютними хронологічними масштабами, а з великими змінами усередині соціальних процесів, тут у якості одиниць відліку фігурують поняття «формація», «епоха». Тривалість історичного часу виявляється різною для різних формацій, епох, систем, оскільки за хронологічно той самий час вони проходять різні шляхи розвитку» [14; 14]. Існує думка, що історичний соціальний час нагадує біологічний: «біологу теж безглуздо визначати темп і характер відповідних еволюційних процесів в абсолютних хронологічних одиницях через невідповідність цих процесів у різних біологічних видів. Йому доводиться мати справу з такою одиницею виміру, як час зміни популяцій, тривалість їх життя і т. д. У такому випадку до аналізу залучається поняття не часу взагалі, а власного часу системи. Саме облік цієї різномасштабності часу дозволяє будувати ефективні співвідношення різних еволюційних процесів з погляду їх темпу й механізму» [6; 167]. «Реальний історичний час обтяжений усіма тими випадковостями й відхиленнями, якими супроводжується розвиток історичних процесів. У переломні епохи, у революційні періоди підсилюється як би аритмія історичного часу, у ньому зростає момент переривчастості, але, природно, ця переривчастість у реальному історичному часі ніколи не доходить до абсолютної межі, тому що одне із при-

значень історичного часу полягає в здійсненні функції спадкоємності в історії й зв'язку між історичними подіями й процесами» [19; 129].

Другу тенденцію в розгляді проблематики соціального часу можна умовно визначити як трактування часу суспільства в його горизонтальному зрізі. У психологічному аналізі набуває важливого значення виділення актуального часу — «такого відрізка історичного часу соціального суб'єкта, який можна назвати теперішнім на відміну від минулого й майбутнього часу (хоча актуальний час включає, строго говорячи, як недавнє минуле, так і близьке майбутнє). Наприклад, для сучасного суспільства актуальним можна вважати 10-літній відрізок, для людини це може бути рік і т. д.» [4; 57]. Саме завдяки розгляду проблеми соціального часу з погляду цієї концепції очевидним стає факт неодномірності соціального часу. Існує концепція, яка до деякої міри пояснює причини цієї неодномірності. Вона одержала назву причинно-цільової. Ключове положення цієї концепції можна визначити наступним чином: психологічний час формується на підставі переживання особистістю детермінаційних зв'язків між основними подіями її життя. Специфіка детермінації людського життя полягає в тому, що поряд із причинною обумовленістю наступних подій попередніми (детермінація минулим) має місце й детермінація майбутнім, тобто цілями й передбачуваними результатами життєдіяльності. Такого роду причинні-цільові зв'язки є, згідно із запропонованою концепцією, одиницями аналізу психологічного часу особистості. У рамках причинно-цільової концепції проблема взаємозв'язку минулого, сьогодення й майбутнього знаходить наступне рішення. Психологічне минуле визначається сукупністю так званих реалізованих зв'язків, які з'єднують між собою події хронологічного минулого. Психологічне сьогодення містить у собі актуальні зв'язки, тобто ті зв'язки, реалізація яких уже почалася, але ще не завершилася, і які з'єднують між собою події хронологічного минулого, з одного боку, і майбутнього — з іншого. Психологічне майбутнє особистості становить потенційні зв'язки, реалізація яких ще не почалася, оскільки вони з'єднують між собою передбачувані події хронологічного майбутнього. Тривалості проміжків між значимими для особистості подіями вимірюються кількістю міжподієвих зв'язків. У причинно-цільовій концепції соціального часу воно формується на основі переживання особистістю детермінаційних зв'язків між основними подіями життя [8].

Усе своє свідоме життя людина, так або інакше, відчуває присутність часу. І якщо історичний час для людини виступає в більшій мірі як абстракція, то час актуальний вона переживає. Людство виявило безліч феноменів часу, однак дати їм наукове пояснення було не здатне. «Окремі спостереження, у яких фіксувалася залежність переживання часу від конкретних життєвих ситуацій, наприклад уповільнення часу при очікуванні або нерівномірність його плину залежно від масштабу подій, що відбуваються, не ставали й не могли стати предметом теоретичних узагальнень, що розкривають природу часу, що переживається» [5; 34]. Існують концепції, які активно розробляють індивідуально-часову проблематику. У концепціях, що розбудовують даний напрямок, вводиться поняття «особистісний час», під яким розуміється «психо-темпоральна організація дослою особистістю своєї свідомості й самосвідомості, поведінки й діяльності в процесі здійснення її індивідуальної й групової життєдіяльності та спілкування, як складне цілісне утворення — спосіб життя» [13; 12]. Передбачається, що особистісний час виступає як послідовний синтез психічних часів: суб'єктивного або часу переживання, що відбувається на підсвідомому рівні; перцептуального часу — часу споглядань і вражень, що відбувається на частково усвідомлюваному

рівні; функціонального часу або часу дії, що часто відбувається на підсвідомому рівні; рефлексивного часу або часу міркувань і креативного часу або творчому часу — осяяння, натхнення, що відбувається на надсвідомому рівні [13]. Приналежність часу суб'єктові припускає його активне використання й розподіл. У зв'язку із чим деякі автори виділяють стратегії раціональної організації часу — стратегії «активного обліку» соціальних нормативів часу й стратегії «пасивного пристосування» до зовнішніх часових вимог. «Можна виділити різні стилі або стратегії життя в їхньому зв'язку з усвідомленням часу. Наприклад, типи особистості, більш включені в соціальну динаміку, перебувають у більш прямих, твердих часових зв'язках із соціальними умовами. Вони живуть переважно в сфері суспільно необхідного часу, від них потрібна певна продуктивність праці, певна швидкість. Одночасно вони користуються всіма цінностями суспільного часу, вони меншою мірою є суб'єктами власного життя. Типи особистості, слабо включені в соціальні процеси, що не усвідомлюють вільний час як цінність, як правило, найбільш статичні, оскільки не знають, як цей час заповнити. Вільний час людьми цього типу усвідомлюється як особистісна цінність, але не привласнюється ними як цінність» [1].

У літературі добре освітлений ще один підхід до розгляду соціального часу, у рамках якого час трактується як економічна категорія. «Час може розглядатися в різних аспектах: як природничонаукова, філософська і як економічна категорія. Уся життєдіяльність і розвиток людини протікають і відбиваються в цій категорії, залежать від використання часу, пов'язаного з вихованням, працею й дозвіллям людей» [18; 21]. У рамках даної концепції мова йде про «сукупний час, що включає весь час діяльності трудящих» [17; 4] Таке тлумачення часу суспільства привело до відповідного обґрунтування його структури, у рамках якої виділяються робочий й позаробочий час. Складовою частиною останнього є вільний час. «У робочий час здійснюється соціальна діяльність — праця в матеріальному суспільному виробництві. Позаробочий час — час, не зайнятий роботою в суспільному виробництві» [4; 33–36.] Були виділені форми суспільної життєдіяльності, які становлять структуру соціального часу, «саму широку основу класифікації якої становлять дві її форми: процес витрати життєвих сил суспільства — власне рух суспільства, або праця, з одного боку, і процес накопичення цих сил як момент розвитку або стан відносного спокою суспільства, тобто стану сну, харчування й відпочинку — з іншої. Найважливішою з них є активна, або трудова, форма суспільної життєдіяльності. Основний результат прогресу суспільно-історичного розвитку виражається в скороченні необхідного й збільшенні вільного часу суспільства» [10; 183]. Є й інші структурні побудови часу суспільства, що відповідають вимогам соціально-економічного підходу до нього. Так, у деяких концепціях відбувається поділ усього суспільного часу на необхідне та вільне. Приведемо одне з визначень вільного часу. «Економічний підхід проявляється в розумінні вільного часу як часу, коли не відбувається діяльність, спрямована на одержання засобів існування. Філософське визначення припускає протиставлення волі таким категоріям, як необхідність, примус і т. п. Також вільний час зв'язується із всебічним розвитком особистості» [3; 3–4]. У вільний час здійснюється «розумова, фізична, соціальна, естетична діяльність, відпочинок і розваги, тобто задовольняються в основному ті нематеріальні потреби, які зовсім не задовольняються або задовольняються частково в праці» [3; 4]. Розмір вільного часу визначається, головним чином, розвитком виробничих сил, ефективністю праці в суспільному виробництві. «Міжнародне дослідження бюджетів часу показало, що в цілому вільний час більший

в жителів більш розвинених в економічному відношенні країн» [3; 45]. У рамках соціально-економічного підходу категорія часу розкривається через поняття діяльності. «Соціальний час є час існування, функціонування й розвитку суспільства як сукупності соціальних систем, від людини до суспільно-економічної формації й людського суспільства в цілому. Це — час суспільного буття людей, тобто їх матеріальної діяльності. Соціальний час є єдність тривалості, послідовності, співіснування, єдність обсягу діяльності і її результатів, що виступають у вигляді подій, процесів, предметів. Соціальний час є час, пов'язаний з людською діяльністю» [4; 9]. Деякі автори проводять межу між історико-культурологічними концепціями соціального часу й соціально-економічними. «Дослідження соціального часу можна умовно розмежувати на два основні напрямки: філософське (історико-філософське, культурологічне) і соціально-економічне» [4, ст. 23]. Час стає ресурсом, який необхідно враховувати при економічному прогнозуванні. «Соціальний час є ресурс, який має будь-який соціальний суб'єкт» [4; 10]. У рамках соціально-економічної теорії часу оперують таким поняттям, як «бюджет часу». Визначаючи поняття бюджет часу, використовують термін «фонд часу», який «являє собою кількісно певний відрізок календарного часу. Сукупний фонд часу — сумарний фонд часу суб'єкта. Вимірюється в одиницях, які відображають сукупний характер фонду: людино-години, людино-днів і т. д. Сукупний бюджет часу — розподіл сукупного фонду часу на різні види діяльності. Сукупний бюджет часу відображає структуру діяльності соціального суб'єкта, узятую в часовому вимірі» [4; 30–31]. Через бюджет часу були спроби визначити кількісні характеристики соціального часу. «Соціальний час став об'єктом конкретних економічних і соціологічних досліджень. Категорія часу стала використовуватися для одержання кількісної характеристики соціальних явищ і процесів (бюджет часу). Соціальний час виступає як засіб опису життєдіяльності людини, соціальної групи, суспільства в цілому» [11; 107]. Учені, що займаються вивченням бюджетів часу, виділяють «індивідуальні, групові, регіональні й державні бюджети часу» [4]. У радянській науці вивчення бюджетів часу була присвячена численна кількість публікацій. Однак спроби опису соціального часу винятково з позицій соціально-економічної концепції не завжди приводили до позитивних результатів. Деякі автори висловлювали занепокоєність таким станом справ. «Бюджет часу розглядається як ключовий момент в розкритті сутності соціального часу, усіх властивостей. Бюджет часу відображає зміст соціального часу в календарно-хронологічній, екологічній проекціях (доба, години, місяці, роки), оскільки часові параметри соціального життя повинні завжди сполучатися із тривалістю, ритмами та іншими характеристиками часу природи, зокрема з параметрами часу біологічної організації, відтворення життя і т. д. Але в самому по собі бюджеті часу, його структурі дуже важко виявити специфічну сутність соціально-історичного часу. І вже зовсім довільними виглядають спроби визначення сутності соціального простору на основі структури бюджету часу» [14; 9–10].

Висновки

Час як категорія свідомості відіграє важливу соціально-світоглядну роль, вона має відношення не тільки до процесу пізнання, його історії, але й до всієї сукупності форм освоєння світу в суспільній свідомості. У рамках соціально-психологічного підходу до проблеми часу виділяють культурно-історичні,

соціально-економічні і концепції особистісного часу. Однією з характерних рис культурологічних, історичних, економічних концепцій соціального часу є прагнення вичленити якусь якісну основу. Соціальний час неоднорідний. Ця неоднорідність визначається, в першу чергу, насиченістю соціально-значимих історичних подій. При спробі виміру соціального часу слід пам'ятати, що використовувати звичайну метричну систему не є можливим. Одиницею виміру соціально-психологічного часу буде конкретна система суспільних відносин, що відтворює сама себе й існує як щось ціле і відносне. При вивченні психологічного часу слід завжди пам'ятати про те, що це поняття мають соціальну складову й у свою чергу фактор часу відіграє виняткове значення у вивченні соціальних явищ.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. — М.: Мысль, 1991.
2. Аверинцев С. С. Порядок космоса и порядок в истории мировоззрения раннего средневековья. — М., 1975.
3. Артемов В. А. Свободное время: проблемы и перспективы. — Новосибирск: Наука, 1970.
4. Артемов В. А. Социальное время: проблемы изучения и использования. — Новосибирск: Наука, 1987.
5. Ахундов М. Д. Концепции пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы. — М.: Наука, 1982.
6. Блауберг И. В. Становление и сущность системного подхода. — М.: Наука, 1973.
7. Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление. — М.: Наука, 1991.
8. Головаха Е. И., Кроник А. А. Психологическое время личности. — К.: Наукова думка, 1984.
9. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. — М.: Искусство, 1972.
10. Елизарьев Э. А. Время и общество: философские и социально-экономические аспекты. — Новосибирск: Наука, 1969.
11. Зборовский Г. Е. Пространство и время как формы социального бытия. — Свердловск, 1974.
12. Канке В. А. Формы времени. — Томск: ТГУ, 1984.
13. Ковалев В. И. Категория времени в психологии (личностный аспект). — М.: Наука, 1988.
14. Лой А. Н. Социально-историческое содержание категорий «время» и «пространство». — К.: Наукова думка, 1978.
15. Молчанов Ю. Б. Проблема времени в современной науке. — М.: Наука, 1990.
16. Мостепатенко А. М. Проблема универсальности основных свойств пространства и времени. — Л.: Наука, 1969.
17. Патрушев В. Д. Время как экономическая категория. — М.: Мысль, 1966.
18. Пруденский Г. А. Время и труд. — М.: Мысль, 1965.
19. Уваров А. И. Гносеологический анализ теории в исторической науке. — Калинин: б. и., 1973.

Б. Поповский — аспирант

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ ВРЕМЕНИ

Резюме

В статье рассматривается проблема социально-психологического времени с учетом культурных, исторических и экономических факторов. Отмечаются качественные различия и особенности концепций времени, сформировавшихся в рамках социально-психологического подхода. Подчеркивается неоднородность социально-психологического времени и делаются выводы о важности категории времени на социально-мировоззренческом уровне.

Ключевые слова: социальное время, экономический аспект изучения времени, бюджеты времени, концепция актуального времени личности, культурно-исторический аспект.

В. Popovski — postgraduate

Odessa national university named by I. I. Mechnikov

SOCIALLY-PSYCHOLOGICAL CONCEPTIONS OF TIME

Summary

In the article the problem of socially-psychological time is examined taking into account cultural, historical and economic factors. Distinctions and features of conceptions of time, formed within the framework of socially-psychological approach are marked. Heterogeneity of socially-psychological time is underlined and conclusions are drawn about importance of category of time at world socially-view level.

Key words: social time, economic aspect of study of time, budgets of time, conception of actual time of personality, cultural and historical aspect.

УДК 159.9.019.4:159.92

Н. В. Родіна — доцент кафедри загальної та соціальної психології
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

КОПІНГ-ПОВЕДІНКА ЯК ПСИХІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ СУБ'ЄКТА

У статті обґрунтовано доцільність використання системно-діяльнісного підходу при вивченні структури і детермінації копінг-поведінки індивіда. Визначається структура копінг-поведінки як психічної діяльності суб'єкта, яка завбачає інтелектуальну, вольову, потребно-мотиваційну і афектну складові, а також усвідомлювані і неусвідомлювані компоненти. Автор припускає необхідність розгляду копінг-поведінки в контексті подолання виникаючих процесів переживання і вивчення відповідної вольової активності суб'єкта.

Ключові слова: системно-діяльнісний підхід у вивченні структури і детермінації копінг-поведінки індивіда; психологічна структура копінг-поведінки; копінг-стратегії; інтенціональний аспект копінг-поведінки; операціональний аспект копінг-поведінки; поведінка подолання.

Актуальність дослідження

Сьогодні дослідження копінг-поведінки є однією з актуальних проблем при розгляді адаптивних можливостей особистості. Проблему нашого дослідження визначено необхідністю адекватного розуміння й осмислення поведінки людини в ситуаціях, де ускладнюється задоволення актуальних потреб індивіда.

Впродовж усього життя майже кожна людина стикається із ситуаціями, котрі вона суб'єктивно переживає як важкі й такі, що порушують звичний плін життя. Переживання таких ситуацій часто змінює і сприйняття навколишнього світу, і сприйняття свого місця в ньому.

Постановка проблеми

Ця стаття продовжує серію робіт, присвячених вивченню психології поведінки подолання. Але якщо в попередніх дослідженнях ця проблема розглядалася в контексті психодинамічного підходу, то в даній публікації здійснено спробу конкретизувати розуміння копіngu та теоретичне дослідження копінг-поведінки в діяльнісному аспекті, а також наблизитися до системного вивчення копінг-поведінки з точки зору системно-діяльнісного підходу.

Мета дослідження — теоретичне вивчення копінг-поведінки з позицій системно-діяльнісного підходу до аналізу і пояснення психічних явищ.

Аналіз публікацій

У сучасній психологічній науці адаптивні можливості особистості розглядаються в межах копінг-поведінки. Виходячи з етимології англійського кореня *cope* (впоратися, витримати, подолати, опанувати), основне семантичне значення терміну «копінг-поведінка» стосується адаптаційної активності індивіда у зв'язку з вимогами актуальної ситуації. Цієї позиції дотримується більшість вітчизняних і іноземних учених-психологів [1, 2, 5, 7, 8], які займаються даною проблемою.

В наявних дефініціях смисловий наголос робиться на першій частині терміну, тобто на «копінгу», а значення «поведінки» залишається дещо розпливчатим. До цього треба додати, що «за усталеною традицією в психології під поведінкою розуміються зовнішні прояви психічної діяльності. В цьому сенсі поведінка протиставляється свідомості як сукупності внутрішніх процесів, котрі суб'єктивно переживаються. Інакше кажучи, факти поведінки і факти свідомості розділяються за методом їх виявлення. Поведінка відбувається в зовнішньому світі, а процеси свідомості протікають у внутрішньому світі суб'єкта і виявляються за допомогою самоспостереження» [6, с. 403].

В обговорюваному контексті викликає цікавість дискурс С. Фолкмана і Р. Лазаруса [8] щодо необхідності диференціації в копінг-поведінці автоматизованих і вольових долаючих зусиль. Ці дослідники схиляються до того, що в даному випадку матиме значення чинник новизни ситуації, яка актуалізує потребу в копінгу.

Проте на думку Л. Мерфі, який ґрунтується на генетичних дослідженнях розвитку когнітивної сфери дітей і поведінки тварин [12], копінг не є ідентичним автоматизованим адаптаційним процесом, оскільки передбачає вольові зусилля.

Таким чином, копінг, так би мовити, не вміщається в широких змістовних рамках категорії «поведінка», котра визначається як «властива всім живим істотам взаємодія з середовищем, опосередкована їхньою зовнішньою (руховою) і внутрішньою (психічною) активністю» [6, с. 403]. Хоча думки вчених з цього приводу і розрізняються, необхідність конкретизації розуміння копінгу цілком очевидна. Ми вважаємо, що певний біхевіористичний підхід у такому розумінні доцільно відкоригувати, застосовуючи категорію «діяльність».

Згаданий семантичний перехід від традиційного трактування «копінг-поведінки» до осмислення даного терміну в ключі «копінг-діяльності», на наш погляд, дозволить якісно змінити дослідницькі перспективи, надати їм більшої логічності, послідовності та системності, оскільки, виходячи власне з дефініції діяльності, йдеться про «динамічну систему взаємодій суб'єкта зі світом, у процесі яких відбувається виникнення і втілення в об'єкті психічного образу і реалізація опосередкованих ним відносин суб'єкта в предметній діяльності» [6, с. 133]. При цьому зазначимо, що ми не пропонуємо запровадити новий термін, а ведемо мову про розуміння копінг-поведінки в діяльнісному руслі.

Приймаючи викладену точку зору, ми дійшли висновку, що копінг-поведінку необхідно розглядати як психічну діяльність суб'єкта. Такий підхід вже при першому наближенні дозволяє глибше сприйняти визначення копінгу, що стало класичним, — «безперервно мінливі когнітивні і поведінкові спроби впоратися зі специфічними зовнішніми та/або внутрішніми вимогами, які оцінюються як надмірні або такі, що перевищують ресурси людини» [11].

Дослідницька цінність такого рішення, на нашу думку, спирається на провідну серед існуючих психологічних шкіл гносеологічну глибину і послідовність системно-діяльнісного підходу до аналізу і пояснення психічних явищ. Так, «нині за широтою й глибиною розробки головних методологічних і теоретичних питань із сучасним вітчизняним системно-діяльнісним підходом не може конкурувати, мабуть, жоден з альтернативних теоретичних напрямів світової психології» [4, с. 144].

Смілива, але небезпідставна позиція, процитована вище, окрім іншого, ґрунтується на високо результативній профілактиці проблеми редукціонізму, здійснюваної в межах згаданого підходу, за допомогою використання системного аналізу предметів і явищ. Даний вид аналізу виступає складовою частиною методологічної

основи нашої роботи і використовується в дослідженні відповідного предмету. А саме, йдеться про наступні операції системного аналізу:

- Виокремлення предмету-системи з середовища і параметричний опис його як цілісності. Предмет як якісна одиниця, особлива система в предметному світі.
- Поділ цілого на складові і виявлення відносин між ними: а) виділення рівнів будови і функціонування; б) виділення складових компонентів кожного рівня. Предмет аналізується як такий, що складається з сукупності мікросистем.
- Дослідження структури системи — її елементів, їхніх властивостей, а також відносин і зв'язків між елементами: а) системоутворюючих, структурно-функціональних; б) генетичних, котрі лежать в основі формування структури.
- Дослідження і функціонування системи як цілого. Предмет розглядається як частина складнішої системи, як підсистема. Відносини предмету-системи із середовищем — предмет в системі зовнішніх зв'язків і взаємодій.
- Дослідження розвитку системи. Формування і розвитку предмету на основі початкових компонентів, які реалізуються: а) за допомогою утворення зв'язків між початковими компонентами системи; б) за допомогою функціональної організації частин в цілому — в рамках системи» [4, с. 83–84].

При цьому ми виходили з того, що «...організація результатів пізнавальної діяльності (знань про предмет) вимагає фіксації в трьох системах понять. По-перше, поняття, що фіксують предмет в категоріях системного аналізу (система, елементи, зв'язки, структура). По-друге, поняття, що фіксують компоненти, які становлять пізнавальну діяльність по здобуттю відповідних знань (мета, предмет, засоби). По-третє, поняття, що фіксують предмети, які вивчаються, в термінах відповідної науки. Остання група понять, вочевидь, і має включати опис онтологічних особливостей досліджуваної реальності» [4, с. 84].

Системне вивчення копінг-поведінки ми здійснюємо за допомогою однієї з найбільш вдалих, на нашу думку, реалізацій системного аналізу явищ в психології — системно-структурного підходу, запропонованого Г. П. Щедровицьким. Цей підхід містить два способи системно-структурного дослідження і фіксації об'єкта.

Перший спосіб передбачає фактично редукцію досліджуваних явищ у напрямку параметричних характеристик елементів, зв'язків і т. д. Цей спосіб аксіоматично спирається на зіставлення «ціле — частина» [4, с. 89]. Ми вважаємо, що такий шлях втілює атрибутивну стратегію побудови наукових пояснень. Суть такої стратегії полягає в тому, що одна властивість об'єкта пояснюється через іншу властивість того ж об'єкта. На наш погляд, такий підхід власне не є системним, оскільки не забезпечує структурно-функціональну і генетичну складову дослідження, про що йшлося вище.

Містить необхідні параметри (отже, є більш придатним для вивчення психологічних засад копінг-поведінки) інший спосіб системно-структурного дослідження і фіксації об'єкта за Г. П. Щедровицьким. Він ґрунтується на вихідному зіставленні «процес-матеріал» (процес визначає і задає цілісність об'єкта). Цей шлях аналізу об'єкта передбачає процедури, які спрямовані передусім на встановлення зв'язків функціонування і розвитку (генезису) [4, с. 90].

Пропонуємо застосувати кроки, передбачені вказаним способом системно-структурного дослідження і фіксації об'єкта, щодо копінг-поведінки. Так, на *першому етапі* слід вирізнити основний процес, що визначає цілісність об'єкта, який

розглядається як система. У нашому випадку таким процесом виступає копінг-поведінка індивіда. Підсумовуючи викладені в попередніх статтях теоретичні погляди на копінг-поведінку, стверджуємо таке: «копінг — це те, що робить людина, аби подолати стрес: він поєднує використання когнітивних, емоційних і поведінкових стратегій, щоб упоратися із запитами буденного життя. Думки, почуття та дії утворюють копінг-стратегії, які використовуються різною мірою в певних обставинах» [9]. Ще лаконічніший погляд на основний процес можна сформулювати так: копінг — це «поведінкові і когнітивні зусилля, вживані індивідами, щоб упоратися із взаємостосунками людина—середовище» [10].

Другий етап обраного нами варіанту системно-структурного дослідження передбачає побудову структурного зображення процесу. Це актуалізує зроблений нами вище висновок про доцільність розгляду копінг-поведінки з боку діяльності. Тому структура копінг-поведінки є релевантною структурі діяльності. При цьому необхідно підкреслити, що в даному випадку йдеться про *психологічну структуру* діяльності, яка не збігається з поглядами на структуру «просто» діяльності. В цьому сенсі ми посилаємося на тезу С. Л. Рубінштейна про те, що «діяльність не може входити до предмету психології. Предметом психології може бути тільки психічна сторона діяльності» [4, с. 170]. З іншого боку, зауважимо, що термін «психологічна структура діяльності» не є синонімом до «структури психічної діяльності».

В рамках системно-діяльнісного підходу до аналізу і пояснення психічних явищ в діяльності прийнято [3] визначати такі структурні складові, які ми відповідно визначаємо в структурі копінг-поведінки:

«Потреба» — внутрішнє спонукання організму до активності, в основі якого знаходиться знадоба організму в яких-небудь зовнішніх предметах або умовах.

Мотив — «оречевлена потреба» — предмет (сприйманий або уявлений), який задовольняє потребу і на який спрямовано активність (діяльність).

Усвідомлювані цілі, які досягаються за допомогою дій, завдяки чому реалізується процес діяльності.

Автоматизовані способи орієнтування, планування, виконання, контролю і корекції, що неусвідомлено реалізуються у складі цілеспрямованих дій — *операції*» [4, с. 159–160].

Цікаво, що наявність в наведеній психологічній структурі компоненти «автоматизовані операції» повертає нас до вищезгаданої дискусії між С. Фолкманом, Р. Лазарусом і Л. Мерфі про необхідність диференціації в копінг-поведінці автоматизованих і вольових долаючих зусиль. Зазначимо, що дослідження даного аспекту представлені доволі широко. Так, Б. Компас та ін. ведуть дискурс в термінах *довільних і мимовільних реакцій* суб'єкта на стрес. При цьому до реакцій, що стали мимовільними внаслідок «звикання» через повторюваність стресових ситуацій, додаються спочатку мимовільні реакції, пов'язані з психічними особливостями темпераменту.

Наша позиція з цього питання припускає нарівні з усвідомлюваними наявність і неусвідомлюваних детермінант, отже, й механізмів копінг-поведінки.

Послідовно продовжуючи системно-структурне дослідження і фіксацію об'єкта, переходимо до його *третього етапу*. Тут здійснюється «перетворення матеріалу системи (який спочатку представляється як можливість деякої організації) у визначену структурою процесу організованість — структуризація матеріалу» [4, с. 90]. Виконання завдань даного етапу логічно передбачає, по-перше, реалізацію докладного структурного зображення копінг-поведінки (другий етап). По-друге, верифікацію сформульованих у процесі вказаного структурного зображення теоретичних поло-

жень на практиці. І, по-третє, аргументоване формування висновків щодо особливостей і закономірностей структуризації матеріалу. Згадана організованість матеріалу системи — в рамках нашого дослідження — це саме *копінг-стратегії*.

Таким чином, третій етап системно-структурного дослідження ми згодом окреслюватимемо в інших публікаціях, а зараз повернемося до побудови структурного зображення копінг-поведінки.

Екстраполяція структурно-діяльнісних поглядів О. М. Леонтьєва на копінг-поведінку неминуче веде до висновку про необхідність припущення наявності «копінг-дій» і «копінг-операцій». При цьому слід прийняти до уваги таке: «Будь-яка дія спрямована *на предмет* (предметна) і підпорядкована певній меті, яка залежить від потреб організму та його предметного оточення (актуального, наявного або уявленого, яке необхідно виявити або створити в ході діяльності). Предмет (мета) і мотив дії не співпадають між собою» [3, с. 162–163].

Таким чином, ми дійшли висновку про доцільність розгляду копінг-дій (а звідси й копінг-поведінки) крізь призму тріади: «потреба — мотив — мета». При цьому мета копінг-дії, з етіологічної точки зору, є результуючою двох чинників: потреб і предметного середовища суб'єкта. Це зумовлює, з одного боку, необхідність диференціації відповідних потреб (що актуалізують копінг-поведінку), а з іншого боку, вивчення процесу формування цілей. Це, у свою чергу, визначає доцільність «потребно-мотиваційної» логіки побудови психологічного дослідження копінг-поведінки в контексті конкретного предметного середовища.

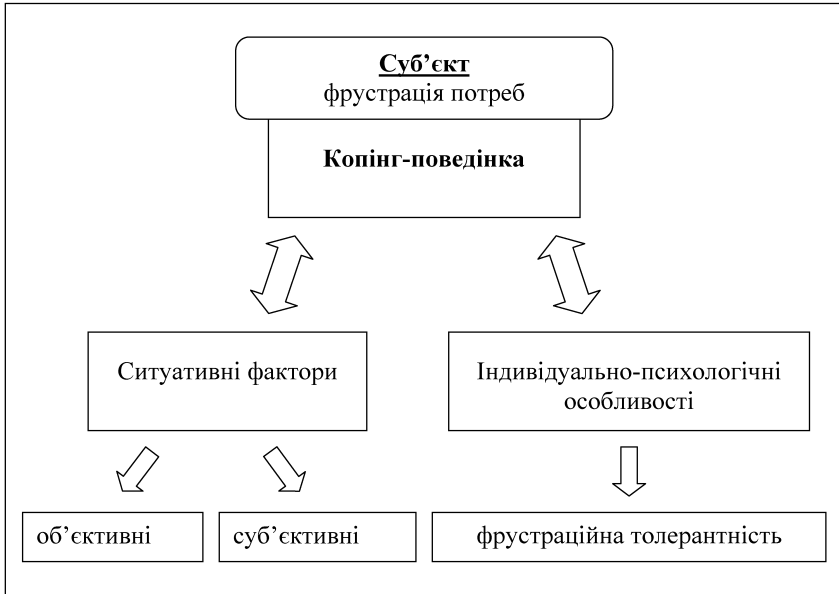
Розвиваючи вказану логіку, відзначимо, що копінг-поведінка актуалізується в результаті фрустрації тих чи інших потреб. При цьому фрустрація визначається як «психічний стан переживання невдачі, що виникає за наявності реальних або уявних непоборних перешкод на шляху до деякої мети» [6, с. 734], а саме до мети, пов'язаної з задоволенням фрустрованої потреби.

При цьому фрустрація «розглядається як одна з форм психологічного стресу. Відносно фрустрації виділяються: 1) фрустратор — причина, що спричиняє фрустрацію; 2) фрустраційна ситуація; 3) фрустраційна реакція» [6, с. 734]. Таким чином, досліджуючи копінг, необхідно диференціювати фрустраційну причину, що його «запускає», відповідну ситуацію і власне копінг-поведінку.

Продовжуючи цю паралель, відзначимо, що «фрустрацію супроводить гама здебільшого негативних емоцій: гнів, роздратування, почуття провини тощо. Рівень фрустрації залежить: 1) від сили, інтенсивності фрустратора; 2) від функціонального стану людини, яка потрапила до фрустраційної ситуації; 3) від стійких форм емоційного реагування, що склалися при становленні особистості, на життєві труднощі» [6, с. 734]. Таким чином, копінг-поведінку детерміновано ситуативними чинниками (об'єктивними і суб'єктивними), а також індивідуально-психологічними особливостями суб'єкта (див. мал. 1).

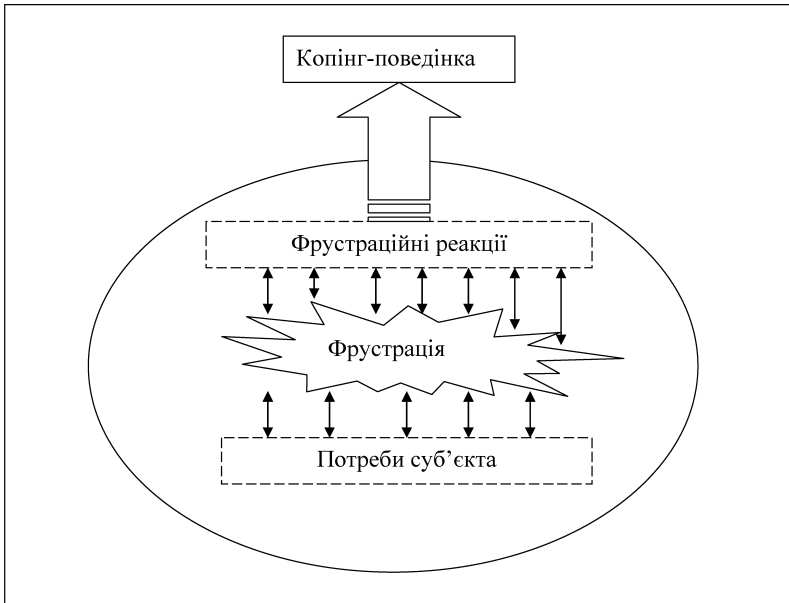
При цьому слід зазначити, що «важливе поняття при вивченні фрустрації — фрустраційна толерантність — стійкість до фрустраторів, у фундаменті якої лежить здатність до адекватної оцінки фрустраційної ситуації і передбачення виходу з неї» [6, с. 734]. Мабуть, такий вихід із фрустраційної ситуації і здійснюється за допомогою копінг-поведінки.

Таким чином, ми переходимо від сформульованого вище розуміння копінг-поведінки як актуалізованої фрустрацією тих чи інших потреб до розуміння її як діяльності з подолання (опанування) стресових станів фрустраційного походження. Себто особливості копінг-поведінки обумовлюються відповідними характеристиками фрустрованих потреб.

Мал. 1. Схематизація фрустраційної детермінації копінг-поведінки

Свою чергою, фрустрація потреб, як ми вже казали, приводить до фрустраційних реакцій, що детермінуються суб'єктивними й об'єктивними чинниками і реалізуються в конкретних умовах предметного середовища. Це дозволяє розвинути уявлення про фрустраційну детермінацію копінг-поведінки (див. мал. 1) та сформулювати інший — «вертикально інтегрований» погляд на дане питання (див. мал. 2).

Мал. 2. Схематизація системно-діяльнісного аналізу детермінації копінг-поведінки

Інакше кажучи, в межах системно-діяльнісного підходу копінг-поведінка суб'єкта може диференціюватися відповідно до 1) потреб, які фруструються; 2) характеристик фрустрації та 3) особливостей фрустраційних реакцій.

Підсумовуючи проведене теоретичне вивчення копінг-поведінки з позицій системно-діяльного підходу до аналізу і пояснення психічних явищ, викладемо такі тези.

Психологічна структура копінг-поведінки як специфічної діяльності формується тріадою взаємозв'язаних чинників: потреба, мотив, мета. При цьому відповідні цілі є результируючою потреб і предметного середовища, в умовах якого суб'єкт здійснює копінг-поведінку. Це, по-перше, обумовлює необхідність диференціації потреб, що актуалізують копінг-поведінку, і вивчення процесу формування цілей. По-друге, визначає доцільність «потребно-мотиваційної» логіки побудови психологічного дослідження копінг-поведінки в контексті конкретного предметного середовища.

Досліджуючи копінг, необхідно диференціювати фрустраційну причину, котра його «запускає», відповідну ситуацію і власне копінг-поведінку.

Перспективами подальшого дослідження є уточнення методологічних підходів психологічного вивчення копінг-поведінки, верифікація теоретичних тез на практиці.

Література

1. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысливание, преобразование ситуаций и психологическая защита // Психологический журнал. — 1994. — Т. 15. № 1. — С. 3–19.
2. Дементий Л. И. К проблеме диагностики социального контекста и стратегий копинг-поведения // Журнал прикладной психологии. — 2004. — №3. — С. 20–25.
3. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Смысл; Академия, 2005. — 352 с.
4. Маланов С. В. Методологические и теоретические основы психологии: Учеб. пособие. — М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МО-ДЭК», 2005. — 336 с.
5. Нартова-Бочавер С. К. «Coping behavior» в системе понятий психологии личности // Психологический журнал. — 1997. — Т. 18. № 5. — С. 20–30.
6. Словарь практического психолога / Сост. С. Ю. Головин. — Минск: Харвест, 1998. — 800 с.
7. Carver, C. S., Scheier M. F., Weintraub J. K. Assessing coping strategies: a theoretically based approach // Journal of Personality and Social Psychology. — 1989. — V. 56. — P. 267–283.
8. Folkman S. and Lazarus R. S. Coping and emotion // Monat A. and Richard S. Lazarus. Stress and Coping. — N.-Y., 1991. — P. 207–227.
9. Frydenberg E. Adolescent Coping: Theoretical and Research Perspectives. — London: Routledge. 1997.
10. Frydenberg E., & Lewis R. Teaching Coping to adolescents: when and to whom? // American Educational Research Journal, Fall. — 2000. — Vol. 37, No. 3. — P. 727–745.
11. Losoya S., Eisenberg N., Fabes R. A. Developmental issues in the study of coping // International Journal of Behavioral Development, 1998. — 22(2). — P. 231–237.
12. Murphy L. Coping vulnerability and residence in childhood. Coping and adaptation. — N.-Y., 1974.

Н. В. Родина — доцент кафедры общей и социальной психологии
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

КОПИНГ-ПОВЕДЕНИЕ КАК ПСИХИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СУБЪЕКТА

Резюме

В статье обосновывается целесообразность применения системно-деятельностного подхода в изучении структуры и детерминации копинг-поведения индивида. Определяется структура копинг-поведения как психической деятельности субъекта, предполагающей интеллектуальную, волевую, потребностно-мотивационную и аффективную составляющие, а также осознаваемые и неосознаваемые компоненты. Предполагается необходимость рассмотрения копинг-поведения в контексте преодоления возникающих процессов переживания и изучение соответствующей волевой активности субъекта.

Ключевые слова: системно-деятельностный подход в изучении структуры и детерминации копинг-поведения индивида, психологическая структура копинг-поведения, копинг-стратегии, совладающее поведение.

N. V. Rodina — associate professor of department of general and social psychology
Odessa national university by name of I. I. Mechnikov

THE COPING-BEHAVIOUR AS PSYCHIC ACTIVITY OF SUBJECT

Summary

In the article author based the combination of system activity and deep psychology approaches in study of structure and determination of the subject coping-behaviour. There are defined structure of coping-behaviour as psychic activity of subject included intellectual, will, needs, motivation and affective parts and also conscious and unconscious components in this thesis. Author supposes there is necessary to analyse coping-behaviour in the context of overcoming experience which is arising and while studying the proper will activity of subject.

Key words: System activity psychology approaches in study of structure and determination of the subject coping-behaviour; psychology structure of coping-behaviour; coping-strategies; overcoming behaviour.

УДК 159.9.019.4:159.942.5-057.36

О. Є. Самара — аспірантка

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

кафедра клінічної психології

e-mail: dr-tanata@yandex.ru

СТРЕСОВІ ЧИННИКИ В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СПІВРОБІТНИКІВ АВАРІЙНО-РЯТУВАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ МНС УКРАЇНИ

У статті проведена систематизація і узагальнення результатів сучасних досліджень щодо стресу в професійній діяльності співробітників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України, виділені основні стресові чинники в професійній діяльності співробітників МНС України, визначені перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: співробітник МНС, стрес, стресовий чинник, екстремальні умови, професійна діяльність.

Постановка проблеми

Професія пожежника (в даному випадку — це співробітник аварійно-рятувальних підрозділів МНС України) виникла у зв'язку з необхідністю запобігання пожежам. Діяльність фахівця аварійно-рятувальних підрозділів (АРП) проходить не тільки в звичайних умовах (профілактика пожеж, пожежно-технічне обстеження об'єктів тощо), але і в екстремальних — на пожежах різної категорії складності. Істотні зміни змісту і умов діяльності пожежників вимагають від них не тільки фізичної і професійної підготовки, але і певних особистісних якостей. Із зміною професійної діяльності пожежники стикаються з дією нових стресових чинників, вивчення яких тільки почало проводитися. Дані про них і їхні дії роз'єднані і фрагментарні, що і зумовило постановку мети даної статті.

Метою статті є систематизація і узагальнення результатів сучасних досліджень щодо стресових чинників у професійній діяльності співробітників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України.

Огляд актуальних публікацій з проблеми теоретичного дослідження

Слід відмітити, що сучасна пожежна охорона має на озброєнні значну кількість різних технічних засобів, пристроїв, машин, систем зв'язку, і тому діяльність пожежників, особливо під час гасіння пожеж, необхідно розглядати в системі «чоловік — технічні засоби — середовище» [1, с. 3].

Професійна діяльність фахівця АРП багатoproфільна, багаторівнева, динамічна. В процесі своєї діяльності він постійно взаємодіє з людьми, які йому підкоряються і яким він підкоряється, а також з тими, від кого залежить успішне виконання завдань з гасіння пожеж, ліквідації наслідків аварії або стихійного лиха; постійно має справу з технічними засобами пожежегасіння, рятування і документацією.

Проведення перевірки підрозділу, занять, тренувань, пожежно-тактичних навчань, виїздів на пожежі, спалахи, аварії тощо, складання планів, оглядів, інформаційних листів, а також безпосередня участь у ліквідації пожеж і аварій — основа професійної діяльності фахівця АРП. Ця діяльність пред'являє дуже високі вимоги до особистісних якостей фахівця. Навіть при достатній професійній підготовці, наявності необхідних знань, навичок і високого рівня мотивації виконання таких різноманітних і складних функціональних обов'язків може бути неефективним унаслідок недостатності фізіологічних і психічних ресурсів організму [9].

Іншим видом діяльності є управління аварійно-рятувальним підрозділом під час ліквідації пожежі, наслідків аварії або стихійного лиха. Ця діяльність дозволяє формувати вже інші, особливі вимоги до умінь, здібностей і психологічних якостей індивідуума, оскільки вона здійснюється в екстремальних умовах, характерних для невеликої кількості професій. Виїзди на пожежі, спалахи, аварії є найбільш важливим і відповідальним видом діяльності фахівця АРП.

Виїзди на великі пожежі, аварії супроводжуються додатковими труднощами. На пожежі, аварії здебільшого взаємодіє значна кількість керівного складу і цивільних осіб — керівників підприємств, установ і відомств, які постраждали внаслідок пожежі або аварії. Само по собі це є достатньо сильним емоціогенним чинником. В цьому випадку збільшується час прийняття рішення, оскільки враховується реакція цих осіб і зростає ціна помилки. Навіть при незначних прорахунках з'являється незадоволеність порадами, повчаннями, які збільшують нервову напругу. У цих ситуаціях необхідна висока перешкодостійкість, вміння відсторонитися від впливів, що заважають, треба повністю зосередитися на керівництві силами і засобами, які прибули на гасіння пожежі, ліквідацію наслідків аварії або стихійного лиха. Важливо не розгубитися, не втратити ініціативу.

Діяльність фахівця АРП не тільки проходить у колективі підрозділу, але і виходить за його межі. Фахівець є членом колективу гарнізону АРП, де його роль у стосунках: начальник — підлеглий, старший — молодший, роль виконавця з іншими членами колективу є рівнозначною, де він може виконувати роль неофіційного лідера залежно від ступеня свого авторитету. Від своїх безпосередніх керівників він отримує завдання, докладає про його виконання, надає звітні документи, затверджує плани, в ході виконання діяльності може звертатися по допомогу. Кінцеву мету своєї діяльності — забезпечення пожежної безпеки і якісне гасіння пожежі, ліквідації наслідків аварії — він досягає особистою участю через управління підлеглими, експлуатацію рятувальної, пожежної або спеціальної техніки, пожежно-технічного озброєння і устаткування в тісному взаємозв'язку з іншими підрозділами служби порятунку, працівниками підприємств, установ, організацій і громадянами. Для здійснення виконавчих дій, успішного вирішення поставлених завдань фахівець пожежно-рятувальної служби повинен мати ряд психологічних якостей — особистісних, інтелектуальних, емоційно-вольових, психофізіологічних.

Діяльність фахівця АРП в певний період може ставати напруженою настільки, що може приводити до втоми і перевтоми, розвитку невротичних станів, зниження працездатності. Небезпечні чинники діяльності можуть стати причиною розвитку психосоматичних і соматичних захворювань. Все це передбачає наявність у фахівця АРП високої нервово-психічної стійкості, значних психофізіологічних і психологічних резервів.

Психологічний аналіз особливостей професійної діяльності співробітників АРП МНС України був проведений С. Миронцем [7]. Процес праці фахівців АРП характеризується високою нервово-психічною напругою і мобілізацією вольо-

вих зусиль при високому темпі діяльності в умовах дефіциту часу, недопущення виникнення помилкових дій, дефіциті інформації. За цими ознаками такий тип діяльності відносять до екстремального з елементами понадекстремального.

Темп діяльності фахівців АРП в найскладніших періодах дій за призначенням може наближатися до граничних можливостей людини. Це вимагає значної напруги уваги, пам'яті, мислення, емоційної стійкості, мобілізації волі і приводить до скорочення психофізіологічних резервів організму людини. Домінуючими є вольові якості особистості.

Необхідно враховувати, що досвідчені фахівці аварійно-рятувальних підрозділів мають ширші можливості для переробки додаткової інформації, в порівнянні з менш досвідченими, у яких на тлі стресових ситуацій з'являються незворотні порушення регуляторних функцій. В результаті цих впливів (екстремальні чинники і висока інтенсивність діяльності) можуть наступити зрив і загальне зниження стійкості, особливо психічних і психомоторних функцій.

Під час виконання завдань за призначенням працю рятувальників можна прирівняти до важкої (надважкої) фізичної праці, яка в більшості випадків виконується під впливом різноманітних фізичних і психічних чинників. Однією з її особливостей є перенесення великих фізичних навантажень під час виконання завдань за призначенням і велика кількість енерговитрат.

До особливостей професійної діяльності фахівців АРП відноситься виражена психічна напруга, яка діє протягом всього часу виконання завдань у зоні надзвичайної ситуації. Найтиповішими причинами її виникнення є висока відповідальність за виконувану роботу, дефіцит часу у поєднанні з надлишком або дефіцитом інформації для прийняття рішення, дія перешкод, вплив несприятливих умов життєдіяльності, міжособистісна несумісність, соціально-психологічна і сенсорна ізоляція.

Істотно впливають на успішність професійної діяльності фахівців АРП соціально-психологічні чинники. Перш за все, це міжособистісні відносини, які залежать від загальних інтересів у групі, індивідуально-психологічних особливостей особового складу. Актуального значення набувають проблеми відчуття небезпеки, великого фізичного і емоційного навантаження, обмежені можливості зняття емоційної напруги, ризику.

У співробітників АРП під час виконання завдань за призначенням найчастіше спостерігаються такі стани, як збудження, відчуття втоми, жах, фрустрація, обумовлені порушенням розумових процесів, емоційних реакцій і реакцій на рух.

Професійне середовище включає природні елементи (метеорологічні і кліматогеографічні чинники тощо), технічні елементи (об'єкти і системи технічного забезпечення тощо), соціальні елементи (робота в групі, працівники служб забезпечення тощо). Взаємодію фахівця АРП як суб'єкта праці і його професійного середовища може бути порушено у зв'язку з непередбаченими змінами в кожному із згаданих вище елементів. При цьому безпомилкова діяльність співробітників АРП визначається адекватністю їх дій до змін професійного середовища і можливостями їх психофізіологічних і психологічних резервів.

Так, розподіл і переключення уваги прямо залежать від протікання нервових процесів, відбуваються і по загальній схемі, і з урахуванням екстрених змін обставин. При цьому оцінка важливості цих змін і подальше прогнозування дій з обставин завдання відбувається завдяки мисленню, отже, підвищуються вимоги до швидкості протікання процесів мислення. Важлива також аналітична функція мислення — критичність, самоконтроль. Крім того, увага повинна приділятися

емоційно вольовим якостям особистості (сміливості, ініціативності, володінню собою, цілеспрямованості, витривалості).

Враховуючи особливості праці при діях за призначенням, підвищуються вимоги до оперативної пам'яті, оскільки кожен потік інформації може бути актуалізований у будь-який момент часу з точним відображенням події.

Встановлено, що має значення і стійкість до втоми зорового і слухового аналізаторів, зв'язана з силою збудливого і гальмівного процесів. Безперервний потік інформації і сигналів або їх відсутність вимагає від фахівця сенсорної стійкості і стійкості до сенсорної депривації [7].

Особливо важливими є можливість фахівця АРП швидко виробляти нові і змінювати вже придбані навички і уміння (активна психомоторика), розвинена просторова і тимчасова уява (згідно з обставинами діяльності); наявність позитивних комунікативних якостей (доброзичливість, уміння вступати в контакт тощо) і стеничної реакції на небезпеку, уміння регулювати біологічне відчуття страху без надмірного підвищення емоційної напруженості.

Проведений аналіз дозволяє віднести до найважливіших загальних особливостей професійної діяльності співробітників АРП:

- ситуацію невизначеності завдання, незвичність і складність просторового орієнтування при виконанні завдань за призначенням на незнайомій місцевості (споруді, середовищі);
- нав'язаний та інтенсивний темп роботи при дефіциті часу;
- напружений психоемоційний фон роботи;
- значне переважання фізичної праці, яка поєднується з важко координованими рухами, великим потоком інформації і прийняттям відповідальних рішень;
- надмірну рухову активність швидкісно-силового типу;
- можливість виникнення панічних реакцій у вогнищах надзвичайної ситуації серед місцевого населення;
- прояв сильних раптових подразників на тлі впливу шкідливих чинників життєдіяльності (зіткнення з трупами і фрагментами людських тіл, жахливі картини зруйнованих будівель тощо);
- роботу в умовах дефіциту часу і відсутності повної інформації, необхідної для ухвалення рішення і організації рятувальних дій;
- тривалий і виражений вплив шкідливих умов життєдіяльності, гідрометео-, біологічних і соціально-психологічних чинників, що збільшують вираженість змін функцій організму при нервово-психічній нарузі, які можуть набувати преморбідного стану.

Особливості професійної діяльності сприяють виникненню типових психічних реакцій, які спостерігаються в поведінці фахівців АРП на різноманітних етапах їх діяльності [10].

При очікуванні початку проведення аварійно-рятувальних робіт щодо ліквідації наслідків пожежі («стан тривожного очікування») найбільш типовими психічними реакціями в поведінці співробітників АРП МНС України є: зайва балакучість, підвищений тембр голосу, глибока стурбованість, часте куріння, прагнення швидше почати проведення рятувальних робіт, відчувається напруженість, очікування чогось важкого, небезпечного, увага ослаблена і важко зосереджується на чомусь, думки плутані, йдуть нескінченним потоком, настрої динамічний і може, як правило, переходити з неприємно-томливого у весело-підведений, зниження самокритичності, метушливість, конфліктність, упертість. Серед психофізіологічних показників виявляється підвищена частота дихання, пульсу і підвищена темпе-

ратура тіла, відчуття спраги, кидання в піт, тремтіння рук і ніг. Вираженість цих реакцій залежить від професійного досвіду.

В ході безпосереднього проведення аварійно-рятувальних робіт щодо ліквідації наслідків пожежі витривалість персоналу багато в чому визначається характером аварійно-рятувальних дій. Найбільш складним, кульмінаційним моментом є безпосередній «вхід» в зону пожежі, що відбувається в особливому нервовому стані, який практично можна назвати «шоком». Під цим поняттям розуміється не повна відстороненість, втрата чутливості, а психічний стан, схожий на сп'яніння, яке повністю поглинає всі відчуття людини. Це відчуття швидкоплинне, його не можна ні продовжити, ні відтворити по частинах. У цьому стані співробітник АРП діє без чіткого контролю свідомості, незважаючи на те, що момент вступу до боротьби із стихією неодноразово обмірковується, відтворюється в свідомості, що зумовлює її істотне звуження. Стресовий стан досягає вершини в той момент, коли ухвалюється рішення про початок аварійно-рятувальних робіт. У цей період співробітники АРП МНС України потребують додаткових спонук. Тут важливе значення мають не тільки емоційно і морально забарвлений заклик, приклад товаришів по службі, але і уміння самого фахівця виконати прийоми екстреної вольової мобілізації, психічного саморегулювання. У цей період особливе значення мають авторитет, особистий приклад і психічна підтримка командира, досвідчених і психічно стійких рятувальників. Особливу увагу слід приділити тому, щоб у разі успішного проведення аварійно-рятувальних робіт у персоналу не виник стан ейфорії, недооцінка можливостей вогняної або природної стихії, зниження пильності і бойової настороженості [6].

При участі в ліквідації наслідків пожежі, надзвичайній ситуації, викликаній подіями соціального походження, значний відсоток задіяного персоналу АРП МНС України суб'єктивно переживає відчуття втрати ініціативи і нездатності начальників віддати наказ про початок аварійно-рятувальних робіт. Можуть розвиватися пригнічений стан, нездорові настрої, рости схильність до пліток. У емоційному аспекті такі завдання відрізняються тим, що пропорційно їх тривалості росте невпевненість залучених підрозділів в своїх можливостях, розвивається відчуття безвихідності. Робота механізмів каузальної атрибуції приводить до того, що відповідальність за невдачу найчастіше покладається на командирів і начальників [5]. Це супроводжується зниженням авторитету керівників, що ще більше підсилює невпевненість в можливості сприятливої зміни ситуації, викликає розвиток загальної пригніченості, дратівливості, песимізму. Може розвиватися відчуття провини перед цивільним населенням.

Значні труднощі зазнає психіка співробітників АРП під час проведення аварійно-рятувальних робіт вночі. Через недостатню освітленість відбувається зсув в зоровому сприйнятті об'єктів і фону, форми, колірної характеристики місцевості, зникнення з поля зору багатьох об'єктів. Недолік інформації приводить до зростання напруженості, збільшення або навпаки зниження небезпеки, до ухвалення помилкового рішення. В цілому картина службового завдання представляється працівникові жахливою. Через незвичайну яскравість спалахів можливе часткове або повне засліплення з подальшою тривалою адаптацією зору. Порушення зорового зв'язку з товаришами по службі загострює відчуття самоти, ускладнює згуртованість. Зміна колірних характеристик викликає негативні емоційні реакції, ілюзії в оцінці реальності. Цікаві перетворення здійснюються у сфері сенсорної переорієнтації. Те, що вдень сприймалося нормально, вночі скривлюється: будь-який шерех сприймається як небезпека. В результаті неадекватність слухового і зорового сприйняття приводить до невпевненості, розгубленості, нерішучості, а

часом і до помилкових дій. Варто відзначити важливість володіння рятувальників асоціативними методами пошуку рішення, тобто здатністю проєкції, перенесення минулого досвіду діяльності на поточну ситуацію, що дозволяє знаходити нові нестандартні і ефективні рішення. З одного боку, асоціативні методи дозволяють економити час пошуку рішення, з іншої — передбачають наявність досвіду діяльності і його актуалізацію в рішенні конкретної задачі [5].

Виходячи з аналізу психічних станів, що виникають при виконанні професійної діяльності співробітниками АРП МНС України, можна зробити наступні висновки. Виникнення напружених ситуацій в діяльності співробітників АРП нерозривно пов'язане із станом нервово-психічної напруженості, який, у свою чергу, є похідним від таких психічних станів, як тривожність, страх, паніка, збудження, невизначеність тощо. Особливе місце в успішності виходу з напруженої ситуації займають такі характеристики фахівців: рівень нервово-психічної стійкості, ступінь готовності до діяльності, рівень професіоналізму. Негативні психічні стани рятувальників, які викликаються напруженими ситуаціями, є в більшості випадків зворотними, тобто такими, які піддаються психологічній корекції.

Сприятливими ознаками для професійної діяльності співробітників АРП МНС в екстремальних умовах є самоконтроль пізнавальних процесів, стресостійкість, волюві якості, сміливість, відповідальність, спостережливість, схильність до ризику, уміння працювати в умовах дефіциту часу, перешкодостійкість, фізична працездатність і активність, виражені здібності до навчання [2–4].

Виклад результатів теоретичного дослідження

Проведений аналіз психологічних особливостей професійної діяльності співробітників АРП МНС України дозволив прийти до наступних узагальнень.

Особливостями професійної діяльності співробітників АРП (пожежників-рятувальників) є виконання професійного завдання в незвичайних умовах, пов'язаних з небезпекою для життя і здоров'я:

- 1) несприятливий вплив фізичних і хімічних чинників: сильного задимлення, високої температури, вологості, зниження концентрації кисню в повітрі, виділення токсичних продуктів горіння, сильних шумів і т. д.;
- 2) висока «ціна» діяльності, прийнятих рішень, підвищена відповідальність за порятунок людей, матеріальних цінностей, локалізацію і ліквідацію надзвичайної ситуації;
- 3) дефіцит часу на переробку інформації, що поступає, прийняття рішення і виконання необхідних дій;
- 4) складна динаміка змін функціональних станів, високий рівень нервово-психічної напруги, підвищені фізичні навантаження;
- 5) робота в індивідуальних засобах захисту органів дихання і шкіри, які обмежують огляд, рухи і взаємодію один з одним у складі пожежного підрозділу;
- 6) можливість виникнення паніки, сум'яття, яке створюється як потерпілими, так і сторонніми людьми;
- 7) динамічна зміна обстановки, виникнення аварійних ситуацій, загроза вибуху і руйнування конструкцій палаючих об'єктів тощо.

Перераховані умови діяльності визначають підвищені вимоги не тільки до рівня стану здоров'я, фізичної підготовленості пожежника-рятувальника, але і до його індивідуально-психологічних особливостей.

До загальних психофізіологічних та спеціальних психологічних якостей, які сприяють успішному виконанню обов'язків співробітника АРП, відносяться нервово-психічна стійкість в екстремальних ситуаціях; висока витривалість щодо фізичних навантажень; уміння зберегти працездатність в умовах аварійної ситуації, дефіциту часу, при дії сильних подразників; почуття службового обов'язку і відповідальності; уміння приймати рішення в короткий термін; сміливість, здібність до розумного ризику; врівноваженість, витримка; хороша координація рухів; висока швидкість моторного реагування на сигнали; здібність до розподілу уваги між декількома об'єктами і видами діяльності; уміння передбачати можливі зміни обстановки; працьовитість; альтруїзм; активність, енергійність, ініціативність; ясність, чіткість мови.

Основні психологічні чинники, які детермінують успішність професійної діяльності співробітника АРП МНС України, складають чотири блоки:

- 1) у когнітивній сфері повинні домінувати аналітика, критичність, логічність мислення, здібність до прогнозування, здатність приймати рішення в умовах дефіциту часу і інформації, достатній рівень розвитку пізнавальних процесів;
- 2) у ціннісно-мотиваційній сфері — стійкість моральних принципів, розвинене відчуття відповідальності, сумлінність, обов'язковість, домінування загальнолюдських цінностей над особистими;
- 3) у регуляторній сфері — стійкість до впливу стресових чинників, емоційно-вольовий контроль, оптимальний рівень тривожності, висока адаптивність;
- 4) у комунікативній сфері — комунікабельність, компетентність у спілкуванні, готовність до співпраці, когнітивний стиль.

Як відзначає О. І. Склень [8], у професійній діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України існують 4 основних типи стресових ситуацій:

- перший тип ситуацій пов'язаний з постійною повсякденною діяльністю пожежників і характеризується умовами діяльності, до яких співробітник звик, тобто він знає, як, коли і що потрібно робити, у нього існує набір звичних способів поведінки в даних ситуаціях. Ці ситуації не являють собою загрозу для пожежника-рятувальника, в усякому разі вони так оцінюються ним самим;
- ситуації другого типу характеризуються порушенням параметрів звичності, стандартності поведінки в цілому або в якійсь конкретній дії. Ці ситуації, як і перші, не несуть в собі загрозу для життя і здоров'я співробітника;
- ситуації третього типу відрізняються від ситуацій першого і другого типу наявністю елементів небезпеки і ризику, разом з тим діяльність в умовах цих ситуацій здійснюється за відомими співробітнику канонами і стандартами;
- ситуації четвертого типу виникають в умовах небезпеки і ризику, а також повної або майже повної невідомості щодо алгоритмів своєї діяльності для досягнення поставленої мети.

У відповідь на вплив ситуації будь-якого типу поведінка співробітників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України може бути: адаптивною (тобто адекватною ситуації і націленою на вирішення проблем, викликаних цією ситуацією); псевдоадаптивною (імітація діяльності без досягнення мети або з частковим її досягненням) або дезадаптивною (тобто такою, яка сприяє ухиленню від рішення проблеми).

Висновки і перспектива подальших досліджень

Головними стресовими чинниками для працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України є: неможливість врятувати постраждалих; загибель (поранення) дітей; загибель (поранення) колег; загибель (поранення) населення; зовнішній вигляд постраждалих. Відзначені чинники відрізняються гостротою впливу на особистість, оскільки їх наслідки, зазвичай, неможливо виправити. Вони можуть провокувати виникнення у фахівця відчуття провини, розгубленості, безпорадності і знижувати загальну активність. У таких випадках співробітники АРП схильні брати відповідальність за наслідки надзвичайних подій на себе. Також пожежниками як стресові відзначаються: велика відповідальність; небезпека (здоров'ю, життю); дефіцит часу, необхідність діяти швидко; несподіваність, раптовість; вплив надзвичайних умов (вогонь, дим, шкідливі домішки, шум, гуркіт). Ці чинники можна віднести до звичних умов діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України, тому вони відносяться до менш значущих професійних стресових чинників.

Представляється доцільним, що в переліку основних психологічно важливих якостей співробітників АРП МНС повинні бути відображені особливості (стратегії) їх стрес-долаючої поведінки в екстремальних умовах. Проте такі дослідження в даний час практично відсутні, що і визначає напрям подальших досліджень з даної проблеми.

Література

1. Вареник В. В. Інженерно-психологічне забезпечення професійного відбору до державної пожежної охорони України: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: спеціальність: 19.00.03 «Психологія праці, інженерна психологія» / В. В. Вареник. — К., 2001. — 21 с.
2. Диагностика, профилактика и коррекция стрессовых расстройств среди сотрудников ГПС МВД России: Методическое пособие. — 2-е издание. — М.: ВНИИПО, 2001. — 240 с.
3. Диагностика стрессоустойчивых сотрудников, испытывающих трудности социальной адаптации в коллективах ГПС МЧС России: Метод. рекомендации. — М.: ВНИИПО, 2005. — 91 с.
4. Диагностические и реабилитационные мероприятия по профилактике стрессовых расстройств и суицидов среди сотрудников ГПС МЧС России. — М.: ВНИИПО, 2003. — 240 с.
5. Євсюков О. П. Психологічне прогнозування надійності діяльності працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України: (Монографія) / О. П. Євсюков, О. В. Тімченко. — Харків: УЦЗУ, 2007. — 288 с.: іл., табл. — Бібліогр. с.: 274–286.
6. Євсюков О. П., Куфлієвський А. С., Лебедев Д. В., Миронець С. М., Назаров О. О., Перелигіна Л. А., Садковий В. П., Склень О. І., Тімченко О. В., Христенко В. Є., Шевченко І. О. Екстремальна психологія: Підручник / За заг. ред. проф. О. В. Тімченка. — К.: ТОВ «Август Трейд», 2007. — 502 с.
7. Миронець С. М. Негативні психічні стани та реакції працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України в умовах надзвичайної ситуації: автореф. дис. на здобуття наук. ступені канд. психол. наук: спеціальність 19.00.09. «Психологія діяльності в особливих умовах» / С. М. Миронець. — Харків, 2007. — 24 с.
8. Склень О. І. Психологічні особливості поведінкових стратегій подолання стресу в професійній діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спеціальність: 19.00.09. «Психологія діяльності в особливих умовах» / О. І. Склень. — Харків, 2008. — 24 с.
9. Слісаренко А. Г. Діяти професійно за будь-яких умов // Надзвичайна ситуація. — 2005. — № 12 (98). — С. 14–20.
10. Снісаренко А. Г. Психічні стани, що виникають у працівників оперативно-рятувальної служби цивільного захисту МНС України в умовах надзвичайної ситуації // Вісник Черкаського університету. — 2008. — Вип. 125. — С. 71–75.

О. Е. Самара — аспирантка

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
кафедра клинической психологии

**СТРЕССОВЫЕ ФАКТОРЫ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
СОТРУДНИКОВ АВАРИЙНО-СПАСАТЕЛЬНЫХ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ МЧС
УКРАИНЫ**

Резюме

В статье проведена систематизация и обобщение результатов современных исследований относительно стресса в профессиональной деятельности сотрудников аварийно-спасательных подразделений МЧС Украины, выделены основные стрессовые факторы в профессиональной деятельности сотрудников МЧС Украины, определены перспективы дальнейших исследований.

Ключевые слова: сотрудник МЧС, стресс, стрессовый фактор, экстремальные условия, профессиональная деятельность.

O. Samara — postgraduate

Odessa national university by named I. I. Mechnicov

**STRESS FACTORS OF PROFESSIONAL ACTIVITY OF EMPLOYEES OF MINISTRY
OF EMERGENCY MEASURES OF UKRAINE**

Summary

In the article systematization and generalization of results of modern researches is conducted in relation to stress in professional activity of employees of emergency-rescue subdivisions of MINISTRY of emergency measures of Ukraine, basic stress factors are selected in professional activity of employees of MINISTRY of emergency measures of Ukraine, the prospects of further researches are certain.

Key words: employees of MINISTRY of emergency measures, stress, stress factor, professional activity, extreme condition.

УДК: 159.922.1-055.25

Н. О. Смахтіна — аспірантка

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

кафедра психологічного консультування та психотерапії

e-mail: smakhti@mail.ru

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПСИХОСЕКСУАЛЬНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ ДІВЧАТ-ПІДЛІТКІВ

Стаття присвячена підлітковій сексуальності та особливостям психосексуального розвитку. Робота вивчає особливості емоційної сфери та структурної організації психосексуального простору особистості підлітків. Було визначено, що інфантильна сексуальність регулюється статевою роллювою ідентичністю на різних рівнях функціонування особистості.

Ключові слова: інфантильна сексуальність, зріла сексуальність, психосексуальний розвиток, статево-рольова ідентичність.

Актуальність. Вивчення сексуальної поведінки і настанов підлітків залишається під пильною увагою різних сексологічних інститутів та психологічних шкіл [1, 2, 3]. Сьогодні суспільство переживає глобальні зміни і ломки традиційної системи міжстатевих взаємин та реалізації гендерної ідентичності. Такі трансформації призводять до зміни ролевої структури, соціальних функцій сім'ї та також зачіпають сферу сексуально-еротичних цінностей. У межах сучасного суспільства підліткова сексуальність також зазнає змін, які характеризуються ранішим сексуальним дозріванням і пробудженням еротичних відчуттів, зниженням вікового порогу початку статевого життя, збільшенням випадків підліткової вагітності, зростанням толерантності до девіантних та аддиктивних форм сексуальності та також розривом між поколіннями в сексуальних настановах, цінностях і поведінці [1]. У такому контексті феномен підліткової сексуальності актуалізує питання про особливості та механізми формування психосексуального розвитку.

Аналіз проблеми. Пубертатний період характеризується не просто змінами біологічного, психологічного та соціального розвитку. Зарубіжні та вітчизняні дослідники відзначають, що в підлітковому віці починається стадія сексуальної зрілості, коли лібідо зосереджується на статевих органах і встановленні гетеросексуальних інтимних стосунків [2, 4]. Розділення психосексуального розвитку на етапи умовно, оскільки всіма компонентами сексуальності є динамічні структури, змінні не тільки на етапах розвитку, але і в подальшому житті, проте закладаються при їх становленні [2]. З іншого боку, з початком пубертата запускаються зміни, що надають остаточну форму інфантильному сексуальному життю [4]. Так само вивчення сексуальності тісно пов'язане з проблемами статевою роллювою ідентичності. Загострення статевою роллювових суперечностей, сформованих у ранньому віці, можливі як в період пубертата, так і на пізніших етапах життя [5, 6]. Зріла сексуальність вимагає пошуку нових способів взаємодії з протилежною статтю, формуючи остаточну роль, яку надалі жінка приймає у взаємодії з об'єктами любові [3].

Таким чином, **об'єктом дослідження** є психосексуальна сфера особистості підлітків.

Предмет дослідження: взаємозв'язок статевою роллювових особливостей та інфантильних травм психосексуального розвитку дівчат-підлітків.

Мета роботи — визначення структурної організації психосексуального простору особистості дівчат-підлітків.

Для досягнення зазначеної мети в роботі були поставлені наступні **задачі**:

- 1) виявити особливості статевої ідентичності на різних рівнях функціонування особистості підлітків;
- 2) виявити особливості емоційної сфери досліджуваних;
- 3) проаналізувати особливості психосексуального розвитку дівчат;
- 4) визначити структурну організацію психосексуального простору особистості підлітків.

Для вирішення дослідницьких задач були використані наступні **методи**: для дослідження особливостей статевої ідентичності на різних рівнях функціонування особистості були використані статевої шкали, чуттєві до різних рівнів симптомокомплексу маскулітності/фемінітності: ACL-шкала А. В. Heilbrun — до рівня статевої ідентичності Я-концепції, психосексуальна пропорція Dur-Moll тесту L. Szondi — до біогенного рівня, шкала виразності чоловічих і жіночих рис ПДО Лічко — до поведінкового рівня; проективна методика «Blacky Pictures» G. S. Blum для дослідження особливостей психосексуального розвитку особистості; методи діагностики особливостей емоційної сфери (шкала диференціальних емоцій К. Ізарда).

Методи статистичної обробки матеріалу: факторний аналіз. При проведенні факторного аналізу використовувався комп'ютеризований пакет програм SPSS 13.0.

У данному дослідженні взяли участь 60 дівчат-підлітків у віці 13–16 років.

Результати дослідження та їх обговорення.

Різні автори визначають роль емоцій як важливий чинник розвитку підлітка [1, 4, 7]. Усвідомлення та відчуття своєї особистості, емоційні переживання сприяють подальшому розвитку інтимних стосунків та униканню ізоляції та самотності. У ході дослідження було розглянуто роль емоційної сфери особистості у формуванні психосексуального простору у дівчат-підлітків. Для виявлення профілю емоційної сфери підлітків використовувалася шкала диференціальних емоцій К. Ізарда. Досліджуваним необхідно було оцінити ступінь вираженості у себе кожної емоції за останні 2–3 роки, тобто діагностувалися емоційні риси особистості досліджуваних — стійкі особистісні риси індивіда. Виявлені особливості представлено в вигляді профілю емоційної сфери на рисунку 1.

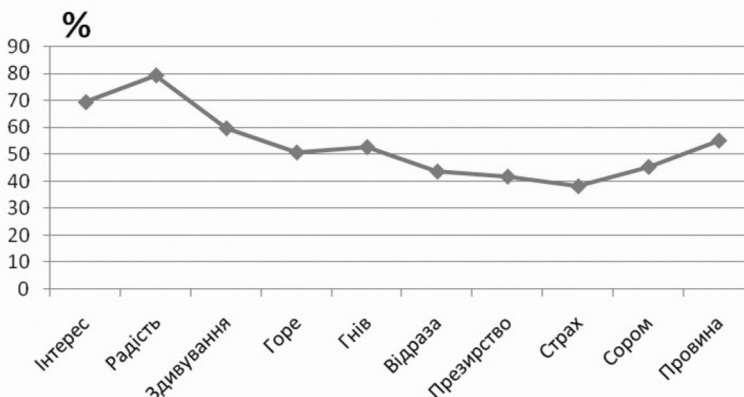

Рис. 1. Емоційний профіль дівчат-підлітків

Аналіз емоційної сфери показав, що дівчата-підлітки мають тенденцію до заперечення або неприйняття у собі негативних емоцій. Це може свідчити про те, що ці дівчата ігнорують соціально несприятливі емоції, створюючи, таким чином, «позитивне» відображення себе. З іншого боку, показники провини підвищуються. Відчуття провини може бути деструктивною емоцією, яка слідує за порушенням морального приписання. Згідно з психоаналізом, відчуття провини виникає в результаті конфлікту між Супер-его і інфантильними, сексуальними і агресивними бажаннями. Провина формується в процесі засвоєння жіночої ролі як результат об'єктних відносин (провина за інцестуозні бажання) або як результат ревнощів сиблінгів до батьків. У деяких концепціях провина є позитивним досвідом в процесі розвитку структур особистості [4].

До народження статевий розвиток людини обумовлений біологічними механізмами. З формуванням статевих ознак на нього починають впливати психосоціальні чинники. Кожному з вікових періодів властива специфічна динаміка розвитку, яка може супроводжуватися як нормами, так і затримками або патологіями. Таким чином, одним із завдань дослідження було з'ясувати особливості психосексуального розвитку у підлітків. Дані, отримані за методикою «Blacky Pictures», дозволили судити про деякі особливості, що властиві дослідженим. На рисунку 2 відображені основні шкали і вираженість у відсотковому співвідношенні.

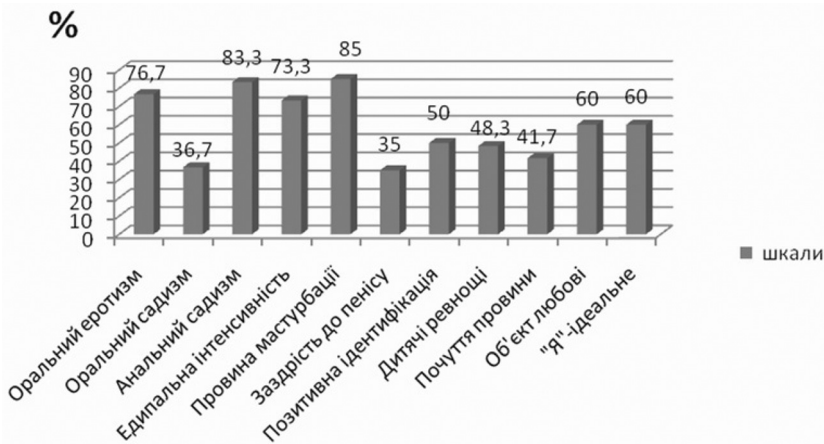

Рис. 2. Особливості психосексуального розвитку досліджених

Отримані дані вказують на перевагу таких шкал, як провина мастурбації (85%), анальний садизм (83,3%), оральный еротизм (76,7%) та едипальна інтенсивність (73,3%).

Мастурбація важлива для статевого відчуття та приводить дівчину до бажання вагінального проникнення, змішаного зі страхом. У той же час повторювання тісного задоволення надає їй автономію та зумовлює закінчення симбіотичних догенітальних зв'язків, що призводить до більш зрілого вибору об'єктів [8]. Але провина мастурбації перекриває цей шлях до об'єкта, так як ще є міцними догенітальні зв'язки, які виключають сексуальне задоволення.

Анальний садизм — це догенітальне утворення, яке характеризується стриманістю сексуальної енергії. Сексуальні бажання, які виникають і не задовольняються, або задовольняються не в повній мірі. Присутнє несвідоме бажання знищити об'єкт.

Едипальна інтенсивність зумовлює дедалі більше сприйняття дівчиною батька як об'єкта любові. Це перший крок до гетеросексуальної орієнтації. Також через до-едіпову прив'язаність дівчини до матері, незважаючи на суперництво, вона повертається до неї, тим самим відкриваючи шлях до жіночності. У пубертаті актуалізуються едипальні травми через пошук шляхів реалізації своєї сексуальності [3].

Фіксації на оральному рівні схильні не лише тільки зберігати рот як головну ерогенну зону і бути прив'язаним до матери (до грудей), але так само до маніакально-депресивних коливань настроїв. Несвідома залежність від грудей асоціюється із збереженням первинної ідентифікації з нею, внаслідок чого розчарування і негативні переживання жінки неначе підтверджують фантазію про втрату матері з подальшою агресією до неї через відкидання або неприйняття.

Найнижчими показниками шкал є оральний садизм (36,7%) та заздрість до пенісу (35%). Однак слід зазначити, що ці показники відображають догенітальний та генітальний рівень психосексуального розвитку. Поки дівчина не увійшла до соціального простору самореалізації та інтимних відносин, ці інфантильні травми відіграють не таку велику роль.

У ході дослідження була визначена структурна організація психосексуального простору особистості підлітків, до якої увійшли особливості статеворольової ідентичності на різних рівнях функціонування особистості, шкали психосексуального розвитку та особливості емоційної сфери. За допомогою багатомірного дослідницького методу аналізу фактора були виділені три групи факторів, до яких увійшли наступні показники (таблиця 1).

1. Фактор *«відкидання маскулінності»* свідчить про наявність негативних емоцій: горе, гнів, відраз, презирство, сором, які об'єднуються у єдине емоційне утворення на поведінковому рівні маскулінної ідентичності. Таким чином, дівчата не приймають маскулініс у собі, що відповідно виключає радість цього шляху статеворольової ідентичності. Можна стверджувати, що це зрілі тенденції психосексуального розвитку, зумовлені відривом від батька та визволенням від едипальних конфліктів, що призводить до безсуперечної жіночої реалізації, але можливо, це не виключає фіксації на іншому рівні.
2. Фактор *«інфантильної сексуальності»* зумовлений наявністю незрілих утворень, що заважає підлітку вирватися з триангулярних відносин, де вона не просто ідентифікує себе з матір'ю, але й має залежність та відчуває постійну потребу у любові обох батьків. Важливо відмітити, що цей фактор не має статеворольових чинників взагалі. Дівчина спостерігає любов між батьками та повну ідилію у родині, де платонічний контекст кохання виключає сексуальність. Тому провина за мастурбацію також перекриває шлях до відкриття та подальшої сексуальності.
3. Фактор *«фемінінної ретардації»* характеризується наявністю фемінінної статеворольової ідентичності на рівні Я-концепції та відчуття страху та сорому. З одного боку, така структурна організація відповідає тим змінам та процесам, які характерні для дівчат цього віку. З іншого боку, виключення орального еротизму свідчить про те, що рестриктивні нащадки інфантильної сексуальності вже не зумовлюють психосексуальний простір підлітка. На рівні Я-концепції фемінінні дівчата реалізують свою жіночність в соціальному просторі, програваючи певні ролі, що є характерними для жінок [5]. Тому в даному випадку виникає конфлікт між латентними процесами сексуальності та прийняттям своєї жіночності, нових тілесних змін та сексуальності.

Таблиця 1

Факторна структура психосексуального простору особистості дівчат-підлітків

1. Фактор Відкидання маскулінності	2. Фактор Інфантильна сексуальність
Маскулінність (ПДО) (0,305)* Радість (-0,496)*** Горе (0,709)*** Гнів (0,657)*** Відраза (0,711)*** Презирство (0,824)*** Страх (0,495)*** Сором (0,396)**	Оральний еротизм (0,523)*** Провина мастурбації (0,546)*** Позитивна ідентифікація (0,412)** Об'єкт любові (0,790)*** «Я»-ідеальне (0,803)***
Вага фактора: 12,3%	Вага фактора: 9,1%
3. Фактор Фемінінна ретардація	4. Фактор Маскулінна ретардація
ACL F (0,675)*** Оральний еротизм (-0,309)* Страх (0,339)** Сором (0,728)*** Провина (0,817)***	ACL M (0,804)*** Оральний еротизм (-0,318)* Едіпальна інтенсивність (-0,296)* Позитивна ідентифікація (-0,471)** Відчуття провини (-0,356)** Інтерес (0,767)***
Вага фактора: 8,8%	Вага фактора: 7,6%
5. Фактор Статоворольова регуляція (поведінкова) інфантильної сексуальності	6. Фактор Табу на сексуальність
Фемінінність (ПДО) (-0,823)*** Маскулінність (ПДО) (0,694)*** Едіпальна інтенсивність (0,537)*** Мастурбаторна провина (-0,258)*	Szondi F (0,741)*** Оральний садизм (0,321)* Анальний садизм (0,339)** Мастурбаторна провина (0,330)** Радість (0,452)***
Вага фактора: 7,0%	Вага фактора: 5,3%

Примітка: у таблицю внесені тільки значущі значення:

*- $p < 0,05$; **- $p < 0,01$; ***- $p < 0,001$

4. Фактор «маскуліної ретардації» виключає усі елементи інфантильної сексуальності, відкриваючи таким чином собі шлях до мужності. Догенітальні та генітальні елементи сексуальності не трансформуються чи витісняються в момент відриву від батьків (матері, потім батька), щоб відкинути значну частину чоловічої сексуальності і цим створити простір для розвитку жіночих якостей [4], а навпроти, регулюються маскуліною ідентичністю на соціогенному рівні, до якої у підлітка зростає інтерес.

5. Фактор *«статеворольової (поведінкової) регуляції інфантильної сексуальності»*, з одного боку, містить фемінінну ідентичність на поведінковому рівні функціонування особистості, що супроводжується мастурбаторною провиною, а з іншого — маскуліну ідентичність на поведінковому рівні, що супроводжується едипальною інтенсивністю. Треба зазначити, що мастурбація є важливим етапом становлення сексуальності, за яким слідує етап вибору партнера і реалізації з ним своєї сексуальності. Провина мастурбації також, як і затяжна мастурбація, не дає відмовитися від інцестуозних об'єктів любові. Таким чином, фемінінність не наповнюється зрілими конструктами, а тільки регулює її на цьому рівні. В той час, як едипальні конфлікти приводять дівчину до батька тепер не як до об'єкта любові, а як до фігури, з якою вона себе ідентифікує, тим самим відмовляючись від жіночності.
6. Фактор *«табу на сексуальність»*. У психоаналітичній літературі присутні не позитивні та експансивні установи, а пасивність чи садизм, психічні стани, що відображають біологію жінки та її розвиток [4]. В цьому розумінні оральні та анально-садистичні тенденції обирають шлях пасивності-активності, які потім чітко відокремлюють жіноче та чоловіче. Таким чином, даний фактор відображає біогенну фемінінність, що знайшла свою вираженість у пасивності, але провина мастурбації свідчить про перекритий шлях до сексуальності, так як зона самозадоволення табуїрована, але при цьому дівчина відчуває радість.

Висновки

1. В ході дослідження були виділені структури психосексуального простору, які характеризуються наступними факторами: «відкидання маскуліності» характеризується тим, що дівчина не приймає мужність, яка супроводжується негативними емоціями; «інфантильна сексуальність» зумовлена наявністю утворювань інфантильної сексуальності, що заважає підлітку вирватися з триангулярних відносин з батьками; «фемінінна ретардація» характеризується конфліктом між латентною сексуальністю та психофізіологічним розквітом жіночності; «маскулінна ретардація» містить інтерес до маскуліності на соціоґенному рівні, виключаючи усі прояви інфантильної сексуальності; «статеворольова (поведінкова) регуляції інфантильної сексуальності» фемінінність, як і маскуліність пов'язана із нездатністю дівчини відірватися від батька і обирати об'єкт любові; «табу на сексуальність» свідчить про перекриття шляху до сексуальної зрілості та емоційне прийняття своєї неспроможності реалізації жіночності та сексуальності.
2. Період пубертату дозволяє оцінити механізми інфантильної сексуальності і шляхи її трансформації чи формування інших утворювань, які впливають на становлення зрілої сексуальності. Аналіз емоційної сфери дозволив врахувати також і суб'єктивне тлумачення тих чи інших психосексуальних процесів підлітка. Розвиток сексуальності залежить від статеворольової ідентичності, що регулює особистісне функціонування в психосексуальному просторі.

Література:

1. Кон И. С. Подростковая сексуальность на пороге XXI века. Социально-педагогический анализ. — «Феникс+», Дубна, 2001. — С. 207.
2. Сексопатология: Справочник / Под ред. Г. С. Васильченко. — М., 1990. — С. 405–432.
3. Тайсон Р., Тайсон Ф. Психоаналитические теории развития. — Екатеринбург: Деловая книга, 1998. — 220 с.
4. Энциклопедия глубинной психологии. Том 1.: Зигмунд Фрейд / пер. с англ. — М.: Когито-центр, 1998. — С. 800.
5. Кочарян А. С. Личность и половая роль (симптомокомплекс маскулинности/феминности в норме и патологии). — Харьков: Основа, 1996. — С. 127.
6. Кочарян А. С., Терещенко Н. Н. Полоролевая идентичность у женщин: генезис и структура / Вестник Харьковского университета, ХНУ. — 2000 — № 498.
7. Лафренье П. Эмоциональное развитие детей и подростков: Учебное пособие для вузов (Проект «Психологическая энциклопедия»). — М.: «ОЛМА-ПРЕСС», 2004. — 256 с.
8. Шарфф Давид Э. Сексуальные отношения: секс и семья с точки зрения теории объектных отношений / Пер. с англ. — М.: Когито-Центр, 2008. — 304 с.

Н. А. Смахтина — аспирантка

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина
кафедра психологического консультирования и психотерапии

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ПСИХОСЕКСУАЛЬНОЙ СФЕРЫ ЛИЧНОСТИ ДЕВОЧЕК-ПОДРОСТКОВ

Резюме

Статья посвящена подростковой сексуальности и особенностям психосексуального развития. Работа изучает особенности эмоциональной сферы и структурной организации психосексуального пространства личности подростков. Было определено, что инфантильная сексуальность регулируется полоролевой идентичностью на разных уровнях функционирования личности.

Ключевые слова: инфантильная сексуальность, зрелая сексуальность, психосексуальное развитие, полоролевая идентичность.

N. A. Smakhtina — postgraduate

Kharkiv national university by named of V. N. Karazin

THE FEATURES OF ORGANIZATION OF PSYCHOSEXUAL SPHERE OF ADOLESCENT'S PERSONALITY.

Summary

The article is devoted to an adolescent's sexuality and the features of psychosexual development. Work studies the features of emotional sphere and structural organization of psychosexual space of adolescent's personality. It was certain that an infantile sexuality is regulated by sexrole identity on the different levels of the personality functioning.

Key words: infantile sexuality, mature sexuality, psychosexual development, sexrole identity.

УДК 159.9:316.752 — 058.833

В. Є. Ткаченко — аспірантка,
Одеський національний університет імені І. І. Мечнікова,
кафедра загальної та соціальної психології
e-mail: 4undra@rambler.ru

ЗМІСТ І УЗГОДЖЕНІСТЬ ЦІННОСТЕЙ ПОДРУЖЖЯ ЯК ЧИННИК БЛАГОПОЛУЧЧЯ ШЛЮБУ

У статті систематизовані й проаналізовані наявні наукові дані про значення змісту цінностей подружжя і їхньої узгодженості для благополуччя шлюбу.

Ключові слова: цінності подружжя, благополуччя, задоволеність шлюбом, зміст, узгодженість.

Зміни, що відбуваються в житті суспільства, залишають свій відбиток і на сімейних відносинах. Криза економічної, юридичної і соціальної систем, зміни в системі цінностей у свідомості суспільства пов'язані з ослабленням ролі сім'ї як соціального інституту. Перехід ряду функцій сім'ї до інших соціальних інститутів, розповсюдження різноманітних (зокрема спотворених) форм шлюбу (юридично оформлений, гостьовий шлюб, повторний шлюб, фактичний шлюб, свингерство, груповий шлюб та ін), а також переважання професійно-кар'єрних цінностей над сімейними призводять до того, що сім'я перетворюється на господарсько-споживчий осередок, в якому відбувається втрата значення сімейних зв'язків.

Подібного роду тенденції, якщо вчасно не звернути на них увагу, можуть призвести до плачевних наслідків, оскільки повноцінне виконання сім'єю її функцій є необхідною умовою збереження історичної спадкоємності поколінь, розвитку особистості і суспільства в цілому, суспільної стабільності і прогресу.

Особливо актуальним представляється нам дослідження ціннісних орієнтацій подружжя як чинника мотивації їх поведінки, як соціально-психологічної основи їх вчинків.

Сучасна постнекласична парадигма в науці відводить цінностям особливу роль. Так, на думку В. С. Стюпіна, цінності суб'єкта забезпечують для нього успішніший вибір розвитку системи в ситуаціях нестійкості [11].

Метою даної статті є спроба систематизувати і проаналізувати наявні наукові дані про значення змісту цінностей подружжя і їх узгодженості для благополуччя шлюбу.

Як було показано в нашій статті «Феномен благополуччя подружніх відносин», ми розуміємо під благополуччям шлюбно-подружніх відносин досягнення подружньої інтеграції при повному розвитку обох особ подружжя і забезпеченні їх суб'єктивного благополуччя.

Подружня інтеграція передбачає, по-перше, наявність сумісності особистісних характеристик подружжя й узгодженості всіх процесів їхньої спільної життєдіяльності; по-друге, вирішення проблеми «екзистенціальної дихотомії» (Е. Фромм).

Аналіз робіт А. Маслоу, Е. Фромма, К. Роджерса, А. Адлера, К. Вітакера, Ю. Е. Альошиної, Л. Я. Гозмана й ін. показує, що найбільш сприятливі відносини створюються при взаємодії розвинених, зрілих особистостей подружжя. К. Вітакер у своїй роботі затверджує, що цілісні відносини виникають тільки при взаємодії цілісних особистостей [2].

Проведений нами аналіз літературних джерел показує: питання, що мають безпосереднє відношення до якості шлюбу, а також і саме поняття його благополуччя обґрунтовані ще недостатньо. Виконані в цьому напрямі дослідження стосувалися вивчення задоволеності подружжя шлюбом і лише окремих сторін якості шлюбу: його стабільності і стійкості, сумісності подружжя і т. д. (А. Н. Волкова, А. К. Дмитренко, Н. Н. Обозов, Н. Ф. Федотова, В. В. Матіна, Е. В. Антонюк, Ю. Е. Альошина, Т. А. Гурко, Т. М. Трапезникова і ін.).

Також очевидно, що більшість авторів, крім значимості інших факторів, має на увазі або відкрито визнає більшу роль у забезпеченні якості шлюбу й загального здоров'я сім'ї особистісних характеристик подружжя. Тому дослідження останніх років продовжують розкривати особливості ціннісних орієнтацій і уявлень про сім'ю й шлюб у людей, які вже створили свою сім'ю, так і тих, хто готується до цього (Торохтій В. С., 1966; Ейдеміллер Э. Г., Юстицкіс В., 1999; Дружинін В. Н., 2000; Москвичева Н. Л., 2000; Гурова Р. Г., 2000 і ін.).

Більшість психологів, досліджуючи феномен задоволеності шлюбом, відзначали значення чинника цінностей подружжя (Волкова А. Н., Альошина Ю. Б., Дмитренко А. Д., Тіводар А. Р., Трофімова Ю. В.).

Дж. Медлінг і М. МакКері, вивчаючи зв'язок між задоволеністю шлюбом і схожістю цінностей у подружжя з різним стажем сумісного життя, серед виділених груп (I — стаж шлюбу від 1 до 12 років, II — від 13 до 25 років, III — 26–50 років) тільки в третій групі виявили схожість цінностей, позитивно пов'язану із задоволеністю шлюбом [1].

У дослідженні С. І. Голод (1984) також виявлене зближення ціннісних орієнтацій подружжя в шлюбі із стажем більше десяти років [4].

Порівняння Олейник Ю. Л. пріоритетності цінностей у молодят і осіб, вступаючих до шлюбу, виявило значущі відмінності: у осіб, вступаючих до шлюбу, цінності мають чітку сімейно-побутову спрямованість, а у благополучних молодят спостерігається збалансованість цінностей сімейних і пов'язаного з професійною діяльністю подружжя [10].

Т. А. Гурко при систематизації чинників задоволеності шлюбом виділяє окремою групою емоційно-етичні цінності, включаючи в неї відчуття любові і повагу до партнера, загальні погляди і інтереси, подружню вірність [5].

На думку Трапезникової Т. М., характер подружніх відносин залежить від ступеня узгодженості сімейних цінностей чоловіка і дружини. Відповідно до шкали сімейних цінностей, подружжя висуває на перший план ту або іншу функцію сім'ї, якій приділяє особливу увагу, особисту енергію і час. Розузгодження сімейних цінностей є однією з причин ролевої невідповідності подружжя. Схожість ціннісних орієнтацій дозволяє сформуванню ціннісно-орієнтаційну єдність подружньої пари [14].

При комунікативній ціннісно-орієнтаційній єдності (схожість на високому рівні значень комунікативних цінностей) сімейні відносини, як вважає Б. Фарбер, можуть оцінюватися як щасливі [14].

В. А. Сисенко спільно з О. Г. Гуковою при характеристиці «внутрісистемних» чинників стабільності шлюбу також указує на вплив ступеня схожості і відмінності ціннісних і світоглядних орієнтацій подружжя, таких як «відношення до сімейних цінностей й батьківства, установки на позародинні цінності, зокрема на кар'єру, відношення до матеріальних і духовних цінностей, поняття сенсу і мети життя ін.» [12].

Волкова А. Н. в своєму дослідженні подружньої сумісності одним з її аспектів вважає співпрацю подружжя як ролевих партнерів. Вона приходить до висновку,

що в неблагополучних парах дружини характеризуються значним розузгодженням сімейних цінностей: їх уявлення про те, які з тих семи, що вивчаються по методиці «Ролеві очікування і домагання в шлюбі», сімейних функцій є найбільш важливими для сім'ї, істотно розрізняються. Найбільше значення для подружньої взаємодії має згода щодо місця і значення чотирьох сімейних цінностей: сексуальна взаємодія, народження і виховання дітей, моральна і емоційна підтримка один одного, соціальні контакти. Різне відношення до цих цінностей найнесприятливіше позначається на взаєминах подружжя [3].

Підтвердженням духовної узгодженості, як показала Волкова, виступає саме схожість, подібність духовних устроїв подружжя.

А. К. Дмитренко виділив інваріантні (слабо змінні) характеристики стабільного шлюбу в перші роки подружнього життя, які задовольняють потребу подружжя в спілкуванні. У цю групу автор відносить установки подружжя на цінності сім'ї і ціннісно-орієнтаційну єдність подружжя.

На думку А. К. Дмитренко, узгодження сімейних цінностей подружжя — процес менш гнучкий, ніж ролева поведінка, але більш значущий для задоволеності браком: у стабільних сім'ях прямий зв'язок між термінальними і інструментальними цінностями подружжя, а також між цінностями і задоволеністю браком висока.

Ієрархія цінностей подружжя в стабільних сім'ях, за даними Дмитренко, виражає соціальні норми. Термальні цінності в міських сім'ях зміщені на сферу особистого життя, причому, такі цінності як «любов», «щасливе сімейне життя», «здоров'я» у чоловіків займають перші місця; у жінок до одного ряду з цими цінностями входить «загальна хороша обстановка як умова благополуччя кожного». Згідно з автором, подібна обставина служить підтвердженням вислову С. Л. Рубінштейна про те, що особисте життя складають спільно з суспільними і пізнавальними відносинами, затверджуючи існування ставлення до іншого [6].

М. Земська, що встановила існування декількох найбільш характерних типів подружньої адаптації, одним з критеріїв відмінностей подружжя — представників різних типів висунула відношення до системи цінностей партнера і цінностей, що формуються в шлюбі (відкидання, визнання, ухвалення) [8].

Т. В. Андреева, Шмотченко Ю. А. у сучасному дослідженні задоволеності шлюбом чоловіків виявили, що задоволеність тим вище, чим більш значущою для них є цінність ефективності в справах [1].

О. Шишкіною отримані співвідношення високих показників задоволеності шлюбом чоловіків, у яких значущою є цінність «продуктивність життя», і низьких, у яких особливу значущість представляє цінність «наявність хороших і вірних друзів». Незадоволеність шлюбом характерна для жінок, чий чоловіки в ієрархії цінностей віддали перевагу позиціям «розваги» і «щастя інших» [1].

Тіводар А. Р. до загальних чинників, що обумовлюють суб'єктивне благополуччя особи в шлюбі, відносить: а) високу загальну цінність можливих видів активності, що переживається особою, в сім'ї; б) змістовну близькість сімейних цінностей суб'єкта шлюбного спів-буття з цінностями партнера (партнерки); у) вищі загальні показники ціннісної орієнтованості на різні види активності в шлюбному спів-бутті у партнера (партнерки).

Вона встановлює, що особи, яка організує своє буття в значущій для неї області життя, властиве переживання задоволеності (незадоволеності) залежно від того, наскільки втілений проект відповідає ціннісній орієнтованості на ті види активності, які підтверджують її ідентичність. При цьому показано, що молода жінка швидше за все буде задоволена своїм шлюбом, якщо її ціннісні уявлення

відповідають до цінностей партнера, а ось задоволеність шлюбом у молодих чоловіків пов'язана з тим, що представляє цінність для них самих [13].

На сучасному етапі розвитку психологічної науки в рамках постнекласичної парадигми сім'я розглядається як система, що самоорганізовується, яка об'єднує на першому етапі двох людей, тобто дві відкриті системи, що самоорганізуються.

Подібне поєднання партнерів дозволяє виникнути «внутрішній єдності при зовнішній протиставленості» (В. І. Слободчиков). Внаслідок чого формується зване Б. Ф. Ломовим «організоване і диференційоване ціле», званий Л. І. Анциферовою «загальний фонд цінностей» [9].

Трофімова Ю. В., яка обґрунтовує розуміння сім'ї як системи, що самоорганізується, робить акцент на узгодженості цінностей подружжя. Вона посилається на думку Клочко В. Е., який вважає, що у взаємодію вступають «тільки відповідні один одному протилежності» [15].

Про значення відповідності, узгодженості ціннісно-сміслових координат життєвих світів подружжя говорить і В. Е. Клочко [9].

Трофімова Ю. В. стверджує, що саме свідоме прагнення подружжя взаємодіяти в режимі постійного розвитку, спираючись у цьому розвитку на загальні сімейні цінності, дозволяє забезпечити стійкість сімейної системи в процесі її зміни.

При подружній взаємодії відбувається демонстрація цінностей кожним з подружжя, що вказує на своєрідність і неповторність особистості й дає можливість подружжю краще пізнати один одного. У процесі проникнення одним з подружжя у внутрішній світ іншого через вивчення його цінностей відбувається динаміка наявних своїх цінностей і формування нових в обох з подружжя. Що надалі служить підставою єдності сім'ї й погодженості під час вибору напрямку розвитку сім'ї [15].

Таким чином, виконаний нами теоретичний аналіз свідчить про необхідність виділення цінностей як окремої групи чинників благополуччя подружніх відносин. При цьому необхідною умовою дослідження благополуччя браку є не тільки встановлення ступеня узгодженості цінностей, але і розгляд їх змісту у кожного з подружжя.

Література

1. Андреева Т. В. Сельская семья: Материалы 3-го съезда Общества психологов. — СПб.: СПбГУ, 2003.
2. Витакер К. Полночные размышления семейного терапевта / Пер. с англ. М. И. Завалова. — М.: Независимая фирма «Класс», 1997.
3. Волкова А. Н. Социально-психологические факторы супружеской совместимости: Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. — Ленинград, 1979.
4. Голод С. Стабильность семьи: социологический и демографический аспекты. — Л., 1984.
5. Гурко Т. А. Становление молодой семьи в крупном городе. Влияние добрачных факторов и особенностей ролевого взаимодействия на успешность брака: Автореф. дисс. ... канд. филос. наук. — М., 1983.
6. Дмитренко А. К. Социально-психологические факторы стабильности брака в первые годы супружеской жизни: Автореф. на соиск.уч.степ.канд.психол.наук. — К., 1989.
7. Елизаров А. Н. Роль духовных ценностных ориентаций в процессе интеграции семьи // Вестник Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. — 1997. — № 3.
8. Земска М. Семья и личность. — М.: Прогресс, 1986.
9. Клочко В. Е., Галажинский Э. В. Самореализация личности: системный взгляд. — Томск: ТГУ, 1999.
10. Олейник Ю. Н. Исследование уровней совместимости в молодой семье // Психологический журнал. — 1986. — № 2.

11. Степин В. С. Саморазвивающиеся системы и перспективы технической революции // Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов. — М.: Прогресс-Традиции, 2000.
12. Сысенко В. А., Гукова Е. Г. К вопросу о комплексном анализе системы факторов устойчивости семьи // Проблемы стабильности брака. Проблемы семьи VI. — Тарту: Изд-во Тартуск. гос. ун-та, 1980.
13. Тиводар А. Р. Личность как субъект со-бытия в брачных отношениях. Автореф. дисс. ... д-ра психол. наук. — Краснодар, 2008.
14. Трапезникова Т. М. Этика и психология семейных отношений. — Л.: ЛГУ, 1988.
15. Трофимова Ю. В. Общепсихологический подход к изучению семьи // Сибирская психология сегодня. — Выпуск 2. — Кемерово, 2003.

В. Е. Ткаченко — аспирантка

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
кафедра общей и социальной психологии

СОДЕРЖАНИЕ И СОГЛАСОВАННОСТЬ ЦЕННОСТЕЙ СУПРУГОВ КАК ФАКТОР БЛАГОПОЛУЧИЯ БРАКА

Резюме

В статье систематизированы и проанализированы имеющиеся научные данные о значении содержания ценностей супругов и их согласованности для благополучия брака.

Ключевые слова: ценности супругов, благополучие, удовлетворенность браком, содержание, согласованность.

V. E. Tkachenko — postgraduate

Odessa National University by named I. I. Mechnikov

THE CONTENT AND COORDINATION OF VALUES OF SPOUSES AS THE FACTOR OF WELL-BEING OF MARRIAGE

Summary

In work available scientific data about value of the content of values of spouses and their coordination for well-being of marriage are systematised and analysed.

Key words: values of spouses, well-being, satisfaction marriage, content, coordination.

УДК 159.9:316.74:7

В. М. Успенський — здобувачОдеський національний університет імені І. І. Мечникова
кафедра загальної і соціальної психології**ПРОЦЕС СТВОРЕННЯ ОБРАЗОТВОРЧОГО ПОРТРЕТА
І ЗВОРОТНІ ЗВ'ЯЗКИ**

У статті приведена розроблена автором класифікація зворотних зв'язків, що впливають на трансляцію смислів в портреті, розглянуто спільну діяльність учасників процесу створення портрета, на схемах-моделях досліджено дію зворотних зв'язків на різних етапах створення портрета, на прикладах з практики російських художників-портретистів показані особливості дії зворотних зв'язків.

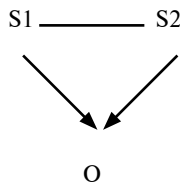
Ключові слова: портрет, процес, трансляція смислів, спільна діяльність, зворотні зв'язки, усталеність.

У образотворчому мистецтві портретний жанр є найскладнішим. І не дивно, адже «портретное искусство, — як пише С. С. Дашкова, — если к нему подойти с позиций закономерностей восприятия и понимания человека человеком, на первый взгляд может вообще показаться разделом психологии» [3, с. 267].

«Психология искусства, — відзначає В. В. Знаков, — занимает в отечественной психологии особое и вместе с тем парадоксальное место. При всеобщем неослабевающем интересе к этой области познания и сфере человеческого бытия в психологической литературе представлено удивительно мало экспериментальных и особенно теоретических исследований, посвященных научному анализу создания, а также восприятия и понимания людьми художественных произведений (курсив — В. У.)» [4].

Стаття присвячена теоретичному дослідженню дії зворотних зв'язків у процесі створення художником портрета з натури.

У процесі створення портрета має місце спільна діяльність декількох учасників: художника, моделі, замовника і значущих інших. Кожен з них сприймає модель і портрет по-своєму. Портрет є об'єктом діяльності, а всі люди, що взаємодіють при його створенні, — суб'єкти. Спільно розподілена предметна діяльність описується схемою [7]:

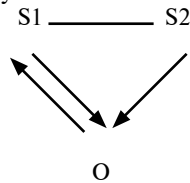
де: S1 і S2 — суб'єкти діяльності, O — об'єкт.

Ця схема відображає включеність процесу діяльності в процес спілкування і процесу спілкування в процес діяльності. Схема зберігається при участі в діяльності декількох суб'єктів. Посилаючись на експериментальні дані С. М. Джакупова, Д. А. Леонтьєв пише, що в спільній діяльності формується спільний фонд смислових утворень. Ознака спільної діяльності — наявність у її учасників спільного мотиву. Відбувається «взаимная реконструкция партнерами по совместной дея-

тельности целей друг друга и их принятие, то есть включение в свою мотивационно-смысловую сферу» [7, с. 398]. При цьому відбувається передача вербальної і невербальної, переважно емоційної інформації, скорочення вербальних і активізація невербальних засобів спілкування [7]. При створенні портрета, як правило, спільний фонд смислових утворень формується в процесі роботи.

По аналогії з тим, як В. И. Слободчиков характеризує єдину розподілену предметну діяльність у взаєминах «дитина-дорослий» [7], ми можемо характеризувати спільну діяльність по створенню портрета. Відношення між учасниками діяльності тут сильно асиметричні: вся операціональна діяльність по створенню портрета належить художникові («своя рука — владика»), інші учасники процесу можуть впливати на процес тільки через нього. Відповідальність за результат лежить виключно на художнику, він у процесі роботи може врахувати думку іншого учасника, а може проігнорувати. Успіх формування спільного фонду смислових утворень і його використання в роботі багато в чому залежать від чуйності художника до думки інших і бажання по можливості ці думки прийняти до уваги. Н. Волков, що розглядав дію зворотних зв'язків в образотворчому мистецтві, пише: «Мнение критика и зрителя неизбежно изменяет взгляд художника на собственное произведение, заставляет его, подчиняясь в какой-то мере критике, ставить новые задачи или, протестуя против нее, острее решать прежние (1, с. 213). Байдумим до критики художник не буває. В. А. Серов говорив, маючи на увазі недостатню кваліфікацію, відсутність професійних знань у критиків: «Когда меня ругают, мне неприятно, когда меня хвалят, мне тоже неприятно» [6, с. 192].

Враховуючи сказане про спільну діяльність при створенні портрета, модифікуємо приведену вище схему:

де: S1 — художник, S2 — учасники процесу, O — портрет

Лівою стрілкою, направленою вниз, позначена операціональна діяльність художника, а правою — сприйняття портрета учасниками процесу.

Як бачимо:

- стрілка від O до S2 і далі — лінія від S2 до S1 — це перший ЗЗ, яким охоплена операціональна діяльність художника (ми назвали її зовнішньою);
- стрілка від O до S1 — це другий зворотний зв'язок — сприйняття художником результату своєї роботи (цей зв'язок ми назвали внутрішнім).

Енциклопедичний словник дає таке визначення зворотного зв'язку «Обратная связь — воздействие результатов функционирования какой-либо системы (объекта) на характер этого функционирования. Если влияние обратной связи усиливает результаты функционирования, то такая обратная связь называется положительной; если ослабляет — отрицательной» [10, с. 920].

Під «результатом функционирования» в нашому випадку ми розумітимемо портрет, що передає зовнішню і психологічну схожість з моделлю (художню цінність портрета ми не розглядаємо).

Серед зворотних зв'язків можна виділити «внутрішні» — «( )» і «зовнішні» — «( )», «позитивні» — «+» і «негативні» — «-» (позначення — наші). Дамо їм визначення.

Внутрішній ЗЗ — сприйняття портрета і оцінювання результатів роботи самим художником. Йому складно оцінювати власний твір, але «трудность прочтения собственного произведения еще значительнее в творческом процессе» [1, с. 212]. Тому велике значення мають зовнішні ЗЗ.

Зовнішній ЗЗ — надходження інформації про оцінювання результатів роботи художника іншими людьми, їх критика, зауваження, думки.

Враховуючи, що мистецтво — механізм трансляції смислів [7], можна говорити про канал передачі невербальної смислової інформації від художника глядачеві через портрет. Художник за рахунок ЗЗ має можливість поліпшити передачу інформації, зменшити спотворення і відкоригувати інформацію «на вході» при необхідності.

Негативний ЗЗ — отримання художником інформації про помилки і невідповідності в портреті, спотворення в передачі схожості і важливих для нього смислів, думки учасників, протилежні думці художника.

Позитивний ЗЗ — отримання художником інформації, що дозволяє йому затвердитися в правильності того, що він робить.

Розглянемо дію ЗЗ на різних етапах роботи над портретом.

1. Етап задуму.

Внутрішні ЗЗ (–) Приклад. У художника був намір написати парадний портрет. Але цей тип портрета не відповідає особі моделі. Художник вирішує робити камерний портрет.

(+) Якщо в тому ж прикладі розглянути випадок, коли модель — людина визначна, її сприйняття світу оптимістичне, вона досягла свого акме в якійсь сфері, художник переконується в можливості створення парадного портрета. Уточнюючи свій задум, він вирішує написати «портрет-акме» [9].

Зовнішні ЗЗ (–) (Художник виклав замовникові своє бажання зробити парадний портрет. Але його намір критикується або відкидається. Він коригує задум або відмовляється від написання портрета.

)+(Задум схвалений замовником, художник продовжив роботу.

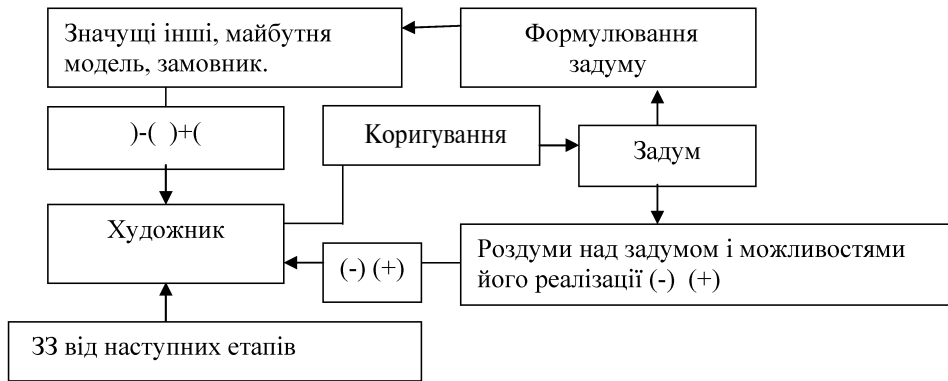

Рис. 1. Схема-модель дії зворотних зв'язків на етапі задуму

1. Початковий етап роботи над портретом

Відповідно до задуму художник будує композицію, робить підготовчий малюнок, наносить перший шар фарби — підмальовок. Важливо вибрати характерну для моделі позу і жест або вибрати їх такими, які необхідні для психологічної характеристики моделі. В. А. Серов іноді під час першого сеансу тільки придивлявся

до моделі [6]. В процесі роботи коригується задум залежно від можливості його втілення — (-).

Якщо необхідно, художник погоджує із замовником підготовчий малюнок або підмальовок —)-(і)+(. Наприклад, ознайомена з виконаним підмальовуванням К. А. Сомовим містрис Морган залишилася задоволена —)+([5, с. 301].

Буває, художник з моделлю обговорює позу, одяг. Так К. А. Сомов зробив перед початком роботи над портретом мадам Піттс [5, с. 296].

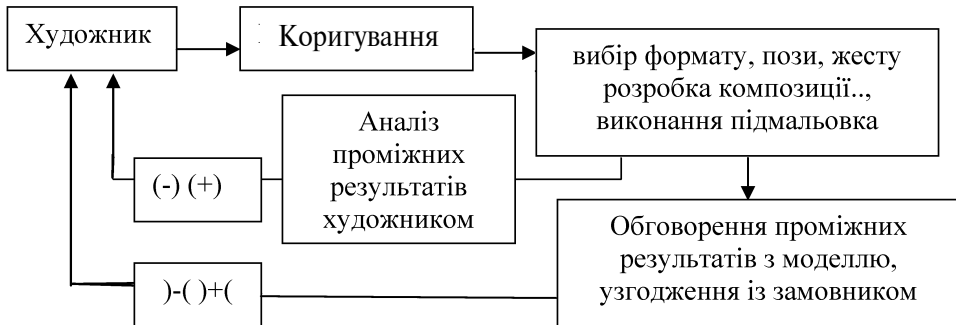

Рис. 2. Схема-модель дії зворотних зв'язків на початковому етапі

II. Середній етап роботи над портретом.

Внутрішні ЗЗ

(-) 1. Художник, у процесі роботи пізнаючи модель в результаті сприйняття її зовнішності і діалогу з нею, усуває неточності в передачі схожості зовнішньої і психологічної.

2. Відмітивши невідповідність традиціям зображення людини або формальним вимогам, що пред'являються до портрета, вносить виправлення.

(+) 1. Переконавшись, що проміжні результати відповідають задуму, художник продовжує роботу «в тому ж ключі».

2. Порушення вимог жанру і традицій відповідають настрою художника, надихаючи на «експеримент». В. А. Серов, порушуючи загальноприйняті композиційні схеми, виробив прийом — «зворотна композиція» [6, с. 75].

Зовнішні ЗЗ

)-(Замовник незадоволений — художник вносить виправлення до портрета —)-(. Або будучи твердо переконаним в правильності зробленого, продовжує роботу «в тому ж ключі». Виникає психологічна напруженість між художником і замовником — продуктивний конфлікт, стимулюючий творчу роботу художника.

)+(Портрет учасниками процесу оцінюється прихильно або захоплено. Художник отримує величезний позитивний емоційний заряд, який стимулює успішну роботу над портретом. Це те, що називають «восторги творчества». Але ось що писав філософ Л. Шестов: «Восторги творчества! Пустые слова... <...> Творчество есть непрерывный переход от одной неудачи к другой. Общее состояние творщего — неопределенность, неизвестность, неуверенность в завтрашнем дне, издерганность...» [11, с. 73]. А ось думка Н. М. Полуектової (цит. по [8, с. 218]): «Человек, выбирающий творческий образ жизни, обрекает себя на постоянную и иногда мучительную борьбу с сидящим внутри него страхом, экзистенциальной тревогой, на то, чтобы быть открытым миру, жить без психологических защит».

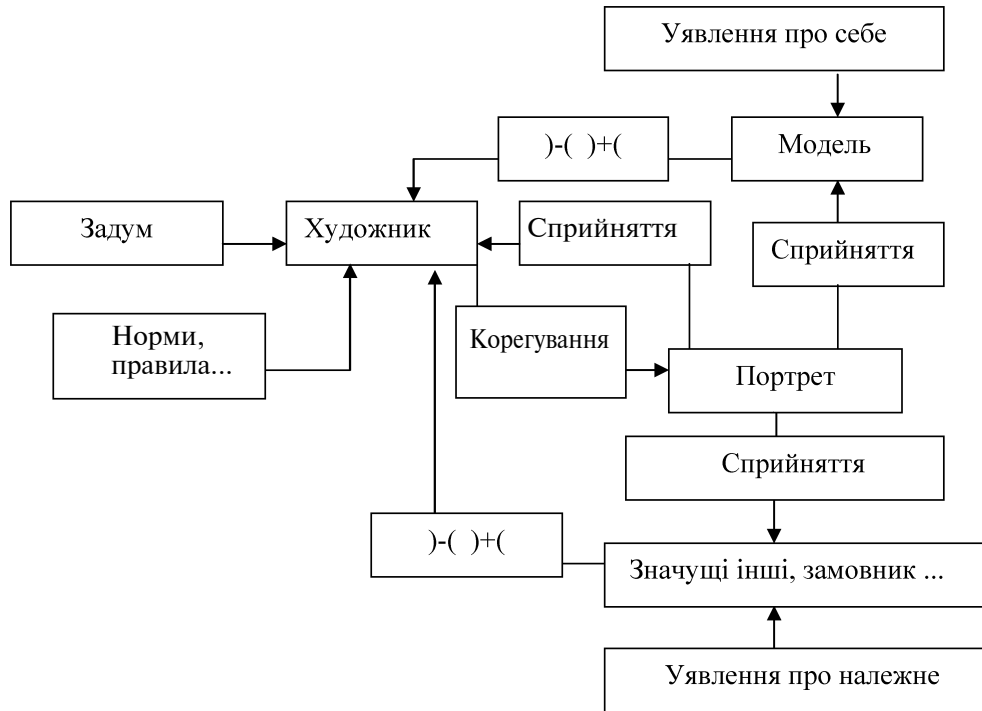

Рис. 3. Схеми-модель дії зворотних зв'язків на середньому етапі

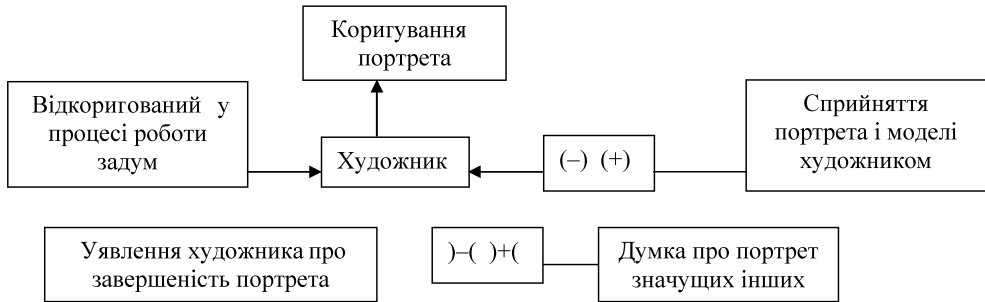
IV. Завершення роботи над портретом.

Досить важким є вибір моменту, коли портрет можна вважати завершеним. Можливі різні варіанти. Наприклад, В. А. Серов хотів продовжувати роботу над портретом М. Симонович, але вона вирішила, що портрет готовий, і припинила позування [6]. Тут маємо —)—(.

Трапляється, що робота завершена, але замовник незадоволений портретом. Наприклад, С. Айзман від свого портрета, написаного К. А. Сомовым, відмовився, заплативши частину гонорару —)—(. Сомов вирішив, що це справедливо [5, с. 584] — (-).

Буває: замовник задоволений роботою, а художник ні. І. І. Левітан був в захопленні від свого портрета, що вважається шедевром, —)+(. Але автор — В. А. Серов був незадоволений [6] — (-). Невідомо, хто був ініціатором завершення роботи, але якби вона продовжувалася, то під впливом (-) Серов продовжував би удосконалювати портрет далі.

Пред'явлення портрета замовникові — складний і відповідальний етап. Портрет С. Айзмана у К. А. Сомова приймала вся сім'я замовника. Дружині портрет не сподобався — художник «не передал сутності ее супруга, дал ему другой тип» [5, с. 353] —)—(. С. Айзман прийняв портрет доброзичливіше —)+(. Але головне — портрет не подобався самому художникові — (-).

Мал. 4. Схема-модель дії зворотних зв'язків на завершуючому етапі

V. Етап існування портрета як готового твору.

До художника доходять суперечливі відгуки глядачів про портрет. Щось він може врахувати в подальших роботах. Сам художник, як правило, роботою незадоволений — (-) (приклади — В. А. Серов і К. А. Сомов [5; 6]).

Оцінка портрета публікою відбувається на виставках. К. Сомов пише: «этот художник не станет настоящим мэтром портрета... После его выставки <...> ни одна собака не явилась к нему» (не поступило замовлень —)-( ) [5. с. 351]. А ось З. Серебрякова після своєї виставки замовлення отримала —)+([5. с. 353].

М. А. Врубель приходив з фарбами на виставку і продовжував вносити виправлення до картини прямо там [2] — (-), а може бути і)-(.

Усталеність і неусталеність процесу

Введемо поняття «усталеність» — «⊥» і «неусталеність» — «⊤» (позначення — наші). Вважатимемо процес усталеним, якщо під впливом зворотних зв'язків художник поступово покращує портрет (підвищується зовнішня і психологічна схожість). Під неусталеним процесом розумітимемо різке реагування художника на дію ЗЗ, поправки, що вносяться, то покращують, то погіршують портрет, в результаті — відхід від «правильного шляху», що приводить до невдачі або відмови художника від продовження роботи із-за неможливості її продовжувати у зв'язку з психологічними причинами.

Схожість

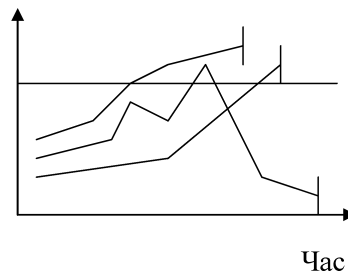

Рис. 5. Графіки, що ілюструють хід процесу створення портрета:

вище за горизонтальну лінію схожість упевнено визначається всіма глядачами; верхня ламана лінія — «⊥»; середня і долішня лінії — «⊤»; вертикальні зарубки — припинення роботи; точки перелому ліній відображають дію ЗЗ

Н. Волков писав: «И похвала, и резкая критика могут как обогатить творческий процесс, так и искривить и оборвать его» [1, с. 213]. Приведемо приклади.

1. Художник, побачивши позитивні результати роботи, увійшов до стану ейфорії від успіху. Він не може об'єктивно оцінити результат і здійснює помилку за помилкою, віддаляючись від «правильного шляху». Результат — невдача. У цьому виявляється дестабілізуючий вплив (+), процес — «Т».

2. Такий же вплив може бути і від)+(. Припустимо, що представники референтної групи художника некомпетентні в портретному мистецтві або під впливом установки оцінюють все зроблене художником тільки позитивно. Повіривши цим оцінкам, художник віддалятиметься від «правильного шляху», що приведе його до невдачі. Процес — «Т».

Дестабілізувати процес може і)-(. Якщо художник знаходиться на «правильному шляху», а усі одноставно негативно оцінюють його роботу, він може внести виправлення, зіпсувавши роботу, або взагалі відмовитися від її продовження, дійти до відчаю (процес «Т»).

Можливий випадок, коли)-(несе образливий смисл для художника. Приведемо приклад. У процесі роботи над портретом О. М. Горького до В. А. Серова дійшов відгук моделі про портрет: «Серов меня делает похожим на дьячка». Художник роботу припинив, тому що «никаких суждений от природы не терпел» [б, с. 317].

Ми розглядали дію зворотних зв'язків окремо. Але в реальності різні ЗЗ можуть діяти одночасно в різних поєднаннях. Часто художник сам організовує процес, «відключаючи» або «включаючи», коли необхідно, канали різних видів ЗЗ.

Розроблена класифікація зворотних зв'язків і схеми-моделі процесу створення портрета можуть знайти застосування в теоретичних дослідженнях процесу створення витворів мистецтва в психології, в методичних розробках в області педагогіки, в мистецтвознавстві при дослідженні історії створення творів.

Розгляд схем-моделей приводить до висновку — процес, що складається з багатьох сеансів з природи, в загальному випадку ефективніший, ніж короткочасна робота, зроблена за один сеанс, і може привести до кращих результатів. Підтвердження цьому — творчість видатних портретистів, на роботи яких ми посилалися — В. А. Серова і К. А. Сомова.

Література

1. Волков Н. Процесс изобразительного творчества и проблема обратных связей // Психология художественного творчества: хрестоматия. — Минск: Харвест, 2003. — С. 19–213.
2. Врубель. Переписка. Воспоминания о художнике / Вступит. Статья Э. П. Гомберг-Вержбинской, Б. Н. Подкопаевой. — Изд. 2-е, испр. и доп. Л.: Искусство, 1976. — 383 с.
3. Дашкова С. С. Историко-психологическое содержание изобразительного искусства и духовное общество. / Мир психологии. — 2005. — № 2 (42). — С. 255–271.
4. Знаков В. В. Психология понимания: проблемы и перспективы. — М.: Издательство «Институт психологи РАН», 2005. — 448 с..
5. Константин Андреевич Сомов: Письма. Дневники. Суждения современников / Сост., вступ. статья и примеч. Ю. Н. Подкопаевой и А. Н. Свешниковойю — М.: Искусство, 1979. — 624 с. — (Мир художника).
6. Кошницер М. И. Серов. Серия «Жизнь в искусстве». — М.: Искусство, 1967. — 520 с.
7. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. — 2-е, испр. изд. — М.: Смысл, 2003. — 487 с.

8. Леонтьев Д. А. Пути развития творчества: личность как определяющий фактор // Воображение и творчество в образовании и профессиональной деятельности: Материалы чтений памяти Л. С. Выготского: Четвертая Международная конференция. — М.: РГГУ, 2004. — С. 214–223.
9. Подшивалкина В. И., Успенский В. Н. Имидж человека в период расцвета и особенности его отображения в портретном искусстве // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: міжвузівський зб. наук. праць. — Одеса: Астропринт, 2008. — Вип. 39–40. — С. 64–76.
10. Советский энциклопедический словарь / Научно-редакционный совет: А. М. Прохоров (пред.) — М.: Советская Энциклопедия, 1981. — 1600 с. с илл.
11. Шестов Л. Апофеоз беспочвенности / Опыт адогматического мышления (История российской культуры). — Л.: Издательство Ленинградского университета, 1991. — 216 с.

В. Н. Успенский — соискатель

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
кафедра общей и социальной психологии

ПРОЦЕСС СОЗДАНИЯ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ПОРТРЕТА И ОБРАТНЫЕ СВЯЗИ

Резюме

В статье приведена разработанная автором классификация обратных связей, влияющих на трансляцию смыслов в портрете, рассмотрена совместная деятельность участников процесса создания портрета, на схемах-моделях исследовано действие обратных связей на разных этапах создания портрета, на примерах из практики русских художников-портретистов показаны особенности действия обратных связей.

Ключевые слова: портрет, процесс, трансляция смыслов, совместная деятельность, обратные связи, устойчивость

V. Uspensky — competitor

Odessa national university by name of I. I. Mechnikov
department of general and social psychology

PROCESS OF CREATION|MAKING| OF GRAPHIC PORTRAIT AND FEEDBACKS

Summary

The classification of feed-backs, influencing on the translation of senses in a portrait by the author developed is given in the article. Joint activity of participants creating the portrait is considered here too. The action of feedbacks on different stages of creating the portrait is probed on charts-models. The peculiarities of feedbacks' actions are shown on examples from the practices of the Russian artists-portrait-painters.

Key words: portrait, process, translation of senses, joint activity, feedbacks, stability.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ

1. ПРОФІЛЬ ЖУРНАЛУ

- 1.1. «Вісник Одеського національного університету» (випуск «Психологія») здійснює такі публікації:
  1. Наукові статті.
  2. Короткі повідомлення.
  3. Матеріали конференцій.
  4. Бібліографія.
  5. Рецензії.
  6. Матеріали з історії науки та університету.
- 1.2. У певному конкретному випуску один автор має право надрукувати тільки одну самостійну статтю.
- 1.3. Мова видання — українська (в окремих випадках — російська, англійська).
- 1.4. До редакції «Вісника...» подається:
  1. Відредагований і погоджений з редколегією текст статті, записаної на електронному носії (CD, дискета та ін.) у форматі Word 6.0 або Word 97 (розмір аркуша — А4, гарнітура Times New Roman (Сур), кегль 14, відстань між рядками 1,5 інтервали, поля: ліве — 2,5 см, праве — 1,5 см, верхнє — 2 см, нижнє — 2 см), та один екземпляр «роздруківки» з неї.
  2. Рекомендація кафедри або наукової установи до друку.
  3. Резюме двома додатковими мовами (див. п. 2.7, п. 3.2, 10).
  4. Колонтитул.

2. ПІДГОТОВКА СТАТТІ — ОБОВ'ЯЗКОВІ СКЛАДОВІ

Оригінальна стаття має включати:

- 2.1. Вступ, в якому обговорюють актуальність проблеми, формулюють мету та основні завдання дослідження.
- 2.2. Матеріали і методи дослідження.
- 2.3. Результати дослідження.
- 2.4. Аналіз результатів або їх обговорення (можливе поєднання розділів 2.3 і 2.4).
- 2.5. Висновки.
- 2.6. Список літератури.
- 2.7. Анотація (мовою оригіналу статті) і резюме.
- 2.8. Ключові слова.
- 2.9. Колонтитул.

3. ОФОРМЛЕННЯ РУКОПISУ, ОБСЯГ, ПОСЛІДОВНІСТЬ ТА РОЗТАШУВАННЯ ОБОВ'ЯЗКОВИХ СКЛАДОВИХ СТАТТІ

- 3.1. Обсяг рукопису наукової статті (з урахуванням малюнків, таблиць і підписів до них, анотацій, резюме, списку літератури) — не менше 10 сторінок друкованого тексту (див. 1.4, 2), оглядів — до 15 сторінок, рецензій — до 3 сторінок, коротких повідомлень — до 2 сторінок.

Рукописи більшого обсягу приймаються до журналу тільки після попереднього узгодження з редколегією.

3.2. Послідовність друкування окремих складових наукової статті має бути такою:

1. УДК — в лівому верхньому кутку першого аркуша.
  2. Прізвище та ініціали автора (авторів) мовою статті, вчений ступінь та посада (скорочено).
  3. Назва наукової установи (в тому числі відділу, кафедри, де виконано працю).
  4. Повна поштова адреса (за міжнародним стандартом), телефон та електронна адреса (e-mail) для співпраці з авторами.
  5. Назва статті. Вона повинна точно відбивати зміст праці, бути короткою (в межах 9 повнозначних слів), містити ключові слова.
  6. Анотація мовою оригіналу друкується перед початком статті з відступом 20 мм від лівого поля.
  7. Під анотацією друкуються ключові слова (не більше п'яти).
  8. Далі йде текст статті, список літератури.
  9. Таблиці та малюнки разом з підписами та необхідними поясненнями до них розміщуються у тексті статті.
  10. На окремому аркуші подаються резюме (російською та англійською мовами для україномовних статей; українською та англійською — для іншомовних), оформлених таким чином: прізвище та ініціали автора (авторів), назва наукової установи, повна поштова адреса установи, назва статті, слово «Резюме» («Summary»), текст резюме, ключові слова.
- 3.3. Стаття повинна бути підписана автором (авторами).

4. МОВНЕ ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ: ТЕРМІНОЛОГІЯ, УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ, ПОСИЛАННЯ, ТАБЛИЦІ, СХЕМИ, МАЛЮНКИ

- 4.1. Автори несуть повну відповідальність за бездоганне мовне оформлення тексту, за правильну українську наукову термінологію (її слід звіряти за фаховими термінологічними словниками).
- 4.2. Латинські біологічні терміни (назви видів, родів) подаються обов'язково латиницею і курсивом. За першого вживання латинської назви у дужках слід обов'язково подати український відповідник назви.
- 4.3. Якщо часто повторювані у тексті словосполучення автор вважає за потрібне скоротити, то такі аббревіатури за першого вживання наводять у дужках. Наприклад: селекційно-генетичний інститут (далі СГІ).
- 4.4. Посилання на літературу подаються у тексті статті, обов'язково у квадратних дужках, цифрами. Цифра в дужках позначає номер праці у «Списку літератури». Назви праць у списку літератури розташовуються у порядку цитування в тексті або у алфавітному порядку і оформлюються за правилами ВАК (див. «Бюлетень ВАК України, 1997, № 2, с. 29–31).
- 4.5. Цифровий матеріал, по можливості, слід зводити у таблиці і не дублювати у тексті. Таблиці повинні бути компактними, мати порядковий номер; графи, колонки мають бути точно визначеними логічно і графічно. Цифровий матеріал таблиць слід обробити статистично. Матеріал таблиць (як і малюнків) повинен бути зрозумілим незалежно від тексту статті.

При об'єднанні декількох рисунків або фотографій в один рекомендується позначати кожен з них прописними літерами знизу. Наприклад:

а

б

Рис. Підпис рисунку

- 4.6. Рисунки виконуються у програмах «Діаграма Microsoft Graph» або «Діаграма Microsoft Excel» та вставляються у текст. Кожна крива на рисунку повинна мати номер, зміст кривих пояснюється у підписах під рисунком. На осях абсцис і ординат рисунка зазначається лише величина, що вимірюється, і її розмірність в одиницях СІ (% , мм, г і т. п.).
- 4.7. У розділі «Результати досліджень» (якщо цей розділ не поєднаний з «Аналізом результатів», див. 2.4) необхідно викласти лише виявлені ефекти без коментарів — усі коментарі та пояснення подаються в «Аналізі результатів». При викладі результатів слід уникати повторення змісту таблиць та рисунків, а звертати увагу на найважливіші факти та певні закономірності, що з них випливають. Математичні формули виконуються засобами внутрішнього редактора формул «Microsoft Equal» і, при потребі, нумеруються.
- 4.8. У розділі «Аналіз результатів» необхідно показати причинно-результативні зв'язки між встановленими ефектами, порівняти отриману інформацію з даними літератури і наголосити на виявлених нових даних. При аналізі слід посилатися на ілюстративний матеріал статті. Аналіз має закінчуватися відповіддю на питання, поставлені у вступі.

5. ЛІТЕРАТУРА

Список літератури друкується мовою оригіналу відповідної праці. Назви праць у списку літератури розташовуються у порядку цитування в тексті або в алфавітному порядку і оформлюються за правилами ВАКу.

6. АНОТАЦІЯ. РЕЗЮМЕ. КОЛОНТИТУЛИ

Анотація (коротка стисла характеристика змісту праці) подається мовою оригіналу статті, містить не більше 50 повнозначних слів і передує (окремим абзацом) основному тексту статті.

Резюме (короткий висновок з основними положеннями праці) подається російською та англійською мовами, містить не більше 50 повнозначних слів і друкується на окремому аркуші. Якщо стаття написана не українською мовою, то резюме подається українською та англійською.

Колонтитул (короткий або скорочений чи видозмінений заголовок статті для друкування зверху на кожній сторінці тексту праці) подається мовою оригіналу статті разом з прізвищем та ініціалами автора на окремому аркуші.

Редколегія має право редагувати текст статей, рисунків та підписів до них, погоджуючи відредагований варіант з автором, а також відхиляти рукописи, якщо вони не відповідають вимогам «Вісника ОНУ». Рукописи статей, що прийняті до публікування, авторам не повертаються.

Odesa National University Herald

•

Вестник Одесского национального университета

•

ВІСНИК
ОДЕСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

Том 14 • Випуск 6 • 2009

Психологія

Українською, російською, англійською,
мовами

Технічний редактор *Н. С. Жукова*
Коректор *Н. І. Дуброва*

Підписано до друку 14.08.2009. Формат 70×108/16.
Папір офсетний. Гарнітура Newton. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 10,5.
Тираж 300 прим. Вид. № 115. Зам. № 323.

Видавництво і друкарня «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 37-07-95, 37-14-25, 33-07-17, (048) 7-855-855
www.astroprint.odessa.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003